

ڇپيل

شاهه جي رسالن

جو تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس

سليم ڀٽو لطيفي

شاهه جو رسالو

ڪهنئي کان ڪهنئي تائين
مفصل لفظي معنيٰ سان

شاهه جو رسالو

شاهه جو ڪلام
جلد چوٿون

محقق: شاھ
داڪٽر نبي بخش خان بلوچ

گنج

شاهه جو رسالو

شاهه
جو رسالو

شاهه جو رسالو

شاهه جو ڪلام

شاهه جو رسالو

چپيل
شاھ جي رسالن
جو تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس

Gul Hayat Institute

لطيفي تحقيقي تڪيو
ڄامشورو

ڪتاب جا حق ۽ واسطا محفوظ

ڇپيل شاھ جي رسالن جو تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس
سليم ڀٽو لطيفي

2005

طارق حسن هيساڻي
سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، فون 2737290
لطيفي تحقيقي ٽڪيو، ڄامشورو

ڪتاب جو نالو:

ليکڪ:

ٻيو ڇاپو:

ڪمپوزنگ:

ڇپيندڙ:

ڇپائيندڙ:

100/=

مُلھ:

Gul Hayat Institute

ملھ جا هنڌ

ڪاٺياواڙ بؤڪ اسٽور، ارڏو بازار ڪراچي

سچل بؤڪ سينٽر ۽ شاھ لطيف ڪتاب گھر، حيدر چؤڪ، گاڏي کاتو حيدرآباد.

ڪتاب سڀر مارڪيٽ، الرحيم هوٽل، جناح باغ، رابيل ڪتاب گھر اسٽيشن روڊ لاڙڪاڻو.

عزيز ڪتاب گھر، بئراج روڊ، سکر

سٽاءُ

- 5 1. جي مٺي مورنہ ڀانئين سلیم ڀٽو لطيفي
- 7 2. وڪ وڌڻ کان اڳ سلیم ڀٽو لطيفي
- 12 3. ٻہ اکر ڊاڪٽر فهميده حسين
- 17 4. سنڌي ادب ۾ تحقيق ۽ تنقيد جي ڪوٽ مرتضيٰ سيال
- 20 5. شاھ سائينءَ جي ڪلام جو تحقيقي تسلسل امداد سومرو
- 26 6. لطيف سائين جي ڪلام تي علمي تحقيق ڪنول سنڌي
جي ضرورت
- 29 7. اچوتہ اعتراف ڪريون نثار شاهين
- 31 8. لطيف سائين ۽ نئين تحقيق عنايت ميمڻ
- 34 9. لطيفيات جي دنيا ۾ گم ٿيل شخص بشير منگي
- 37 10. شاھ جي رسالي جي مسنند ڇاپي جي ضرورت غلام مصطفيٰ گرگيز
- 43 11. سرُ ڪيڏارو ۽ سنڌ ڪيڏارو Gul Hayat Institute
- 58 12. ڪيت مارئي ۽ ڀول مارئي
- 66 13. لاکو ڦلاڻي ۽ مهر راڻي
- 76 14. همڙا هاڃا ٿين.....!
- 102 15. پڇيو ۽ تان پور.....!
- 120 16. ٽرمپ، بمبئي، سرڪاري، فليچ ۽
گربخشاڻي جن جي ڇپيل رسالن جو
تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس

131

17. قاضي، آذواڻي، شموڻي، قاسمي، انصاري،
ڏيپلائي، گنج ۽ جنجھي جن جي ڇپيل
رسالن جو تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس.

145

18. ڊاڪٽر بلوچ جي ترتيب ڏنل ”شاهه جو
رسالو“ ۽ ڊاڪٽر صاحب طرفان رسالي مان
خارج ڪيل ڪلام جو تحقيقي ۽
تنقيدي اڀياس

186

19. ڊاڪٽر بلوچ جي ترتيب ڏنل ”شاهه جو
رسالو“ ۽ ڊاڪٽر طرفان رسالي مان خارج
ڪيل ڪلام جو تحقيقي ۽ تنقيدي
اڀياس.

Gul Hayat Institute

جي مٺي مورنہ پانٺين.....

مان پنهنجيءَ هي قلبي ڪاوش حضرت
شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمہ جي شاعريءَ سان
پيار ڪندڙ انهن فقيرن ۽ سگهڙن کي اڀيان
ٿو جن جي خلوص، محبت، سچائي ۽ شاهه
جي بيتن تي بحث جي اڻ تڙ مون ۾ همت
پيدا ڪئي. منهنجو هي پورهيو انهن جي بي
لوث محبت ۽ سوڙائي جو ثمر آهي.

- سليم ڀٽو لطيفي

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

وک وڌڻ کان اڳ !!

شاھ سائين جي رسالن جي ترتيب ۽ سميت ڪندڙ محققن ۽ نقادن جي جاڳوڙ جو علمي معيار پرک کان پراھون آھي. ھر ھڪ مرتب پنھنجي پيار جي پورھئي جي ايتار ڪئي آھي ۽ انھن مان ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيق جو تھ دل سان ھر پڙھندڙ قدر ڪيو آھي، پر پوءِ به ھر رسالي ۾ ڪنھن نه ڪنھن قسم جي سڌارن آڻڻ جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي. ھن حقيقت جي نشاندهي ھر محقق پنھنجي طرفان ترتيب ڏنل رسالي جي ورقن ۾ ڪئي آھي. 1923ع ۾ جڏھن ڊاڪٽر گربخشاڻي رسالي جي تحقيق جو ڪم ھٿ ۾ کنيو ته صاحب موصوف پنھنجي دور کان اڳ جي رسالن کي دليلن ۽ ثابتي سان ڪٽل، اڻپورا، غير تحقيقي ۽ غير معياري قرار ڏنو ۽ انھن ۾ سڌارا آڻڻ جي نيت سان اڳتي قدم وڌايو پر ان وقت جي عالمن ۽ رسالي جي ڄاڻن موصوف جي محنت کي به نامڪمل سڏيندي سڌارن آڻڻ جي ڳالھ ڪئي ۽ تحقيق ۽ تنقيد جو ھڪ ڊگھو سلسلو شروع ٿي ويو. ھن ڏس ۾ پيرو مل مهر چند آڏواڻي سڀ کان نمايان رھيو.

ھن کان پوءِ وارن محققن ڪا خاص تبديلي نه آندي ۽ رسالن جي ترتيب ڏيندڙن جا به گروھ وجود ۾ آيا. ھڪڙن ڊاڪٽر گربخشاڻي جي پيروي ڪئي ته ٻين وري بمبئي واري ڇاپي ۽ مرزا قليچ جي پيروي ڪئي ۽ حيرت جي حد تائين انھن رسالن جي سٽاءَ ۾ سرن جي تعداد کان ويندي، داستانن جي ترتيب ۽ تعداد، بيتن جي ترتيب ۽ تعداد ۾ ھڪجهڙائي محسوس ٿي، نه رڳو ايترو پر تلفظ ۽ صورتخطيءَ ۾ به ڪو فرق نه آھي. ھنن جي محنت غير تحقيقي رھي ۽ صرف نالي ڳڻائڻ خاطر رسالي جو ھڪ وڌيڪ نسخو ڇپرائي پڌرو ڪيو. ھن دور تائين، پيرو مل کان پوءِ ڪنھن به محقق ۽ نقاد شاھ سائين جي چيپيل رسالن جي صحت تي ڪا به راءِ نه ڏني. بهرحال پيرو مل جو ڪتاب ”گربخشاڻي وارو

شاه جو رسالو نمونجي نظر ۾ ”لطيفات جي موضوع تي تنقيدي ۽ تحقيقي لحاظ کان خاصي اهميت رکي ٿو.“

مٿئين پوري پس منظر ۾ وري ويجهڙائي ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب، ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ واري طرز تي رسالو ترتيب ڏنو آهي. هن صاحب مختلف جلدن ۾ شاه سائين جي ڪلام تي تفصيلي بحث ڪيو آهي. جن بيتن کي صاحب موصوف غير لطيفي ڪلام سمجهيو آهي، سي ”رسالي جو ڪلام“ جلد ڏهون ۾ رکيا آهن. هر هڪ بيت کي ڌاريو بيت قرار ڏيڻ لاءِ بلوچ صاحب تفصيلي ذڪر ڪيو آهي ۽ بلوچ صاحب جو هيءُ قدم بحث طلب آهي، ڇاڪاڻ ته چند تاريخي حوالن کي بنياد بڻائي بيت خارج ڪيا ويا آهن ورنه گهڻو تعداد بيتن جو صرف مفروضن جي بنياد تي خارج ڪيو ويو آهي. تفصيلي بحث هن ڪتاب جي مختلف مضمونن ۾ ٿيل آهي.

انهيءَ کان علاوه بلوچ صاحب جن بيتن کي نج لطيف سائين جو ڪلام سمجهيو آهي اهڙن بيتن تي مشتمل ”شاه جو رسالو“ پڻ ترتيب ڏنو آهي. هي رسالو به بين رسالن وانگر تحقيق ۽ تنقيد جي گنجائش رکي ٿو. ڇاڪاڻ ته بلوچ صاحب بيتن جو پڙهڻيون بدلايون آهن، معنيٰ ۽ تشريح ۾ به بين سان اختلاف قائم رکيو آهي، ٻوليءَ جي تلفظ ۽ صورتخطي ۾ پڻ بگاڙ آندو آهي. رسالي جي هنن پهلون تي پڻ هن ڪتاب جي مضمونن ۾ بحث ٿيل آهي پر هن ڏس ۾ حاجي ٻانمون خان شيخ جو ڪتاب ”شاه جو ڪلام- رسالي جو ڪلام“ بلوچ صاحب جي رسالي تي، مهر چند آڏواڻيءَ واري مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب وانگر حاجي ٻانمون خان شيخ جو هي ڪتاب پڻ وڏي اهميت رکي ٿو، ڇاڪاڻ ته هي ڪتاب نه رڳو ويجهڙائيءَ ۾ لکيو ويو آهي پر ساڳئي وقت هن وقت تائين ٿيل رسالن جي ترتيب، صحت، بيتن جي تعداد، بيتن ۾ اضافي ستن، بهتر پڙهڻين تي بحث ڪيو ويو آهي ۽ ساڳئي وقت هن قسم جي گهڻ رخي تحقيق ۽ تنقيد جي بنيادن تي رسالن ۾ هر قسم جي سڌارن آڻڻ جي ضرورت کي محسوس ڪرايو ويو آهي ته جيئن هڪ مڪمل ۽ مستند، غلطين کان پاڪ رسالي جي تياريءَ جو عمل ممڪن ٿي سگهي. هن ڪتاب ۾ شامل مواد جو مقصد بين جي اهليت ۽ ڏاهپ کي رد ڪرڻ نه آهي ۽ نه ئي انهن جي ڪيل پورهئي جي پت ويڃائڻ آهي، اهي سڀ جا سڀ محترم نهايت ادب ۽ احترام جي لائق آهن. علم ۽ ادب ۽

ان جي تحقيق ۽ تنقيد کي فطري اصول تحت اڳتي وڌڻو آهي، نون نظرين ۽ رجحانن جي اثر کي قبول ڪرڻو آهي. هن معاملي ۾ حساس يا جذباتي ٿيڻ جي ضرورت نه آهي. نهايت ڏيرج سان عقل ۽ فهم کان ڪم وٺڻو آهي ڇاڪاڻ ته تحقيق جي سلسلي ۾ اهڙا مرحلا ۽ موڙ ايندا آهن جو عقيدا متاثر ٿيندا آهن، پراڻا عقيدا پنهنجو اثر وڃائيندا آهن ۽ نوان عقيدا قائم ٿيندا آهن، ڪيترن ئي رازن تان پردو ڪڍندو آهي ۽ ڪيترائي گجهه ڳوليا ويندا آهن.

مول مقصد اهو آهي ته منمنجي راءِ ڪا حتمي راءِ نه آهي، ٻيو ڪو اڳتي قدم به وڌائي سگهي ٿو، پر في الوقت ضرورت هن ڳالهه جي آهي ته موجود سرڪاري ادارن ۽ لطيفات تي ڪم ڪندڙ محققن کي گڏجي سڏجي هڪ مڪمل ۽ مستند رسالي جي تياريءَ جي ڪم کي هٿ ۾ کڻڻ گهرجي. عملي طور محنت ۽ محبت سان ۽ فراخ دلي ۽ سوچ سان هن ڪم کي مڪمل ڪري سگهجي ٿو. لطيفي سگهڙن ۽ فقيرن جو سمڪار به سهائتڻ گهرجي. نون ۽ اڻ چپيل بيتن جي ڳولا ڪري تحقيق هيٺ آڻي رسالي ۾ شامل ڪرڻ گهرجن، اصطلاحن ۽ لفظن جي معنيٰ ۽ تشريح به تڙ ٽڙي ڪرڻ گهرجي، بيتن جون ڪٽل سٿون ۽ اختلافي پڙهڻيون به جانچڻ کپن. مطلب ته شاهه سائين جي ڪلام جي تاريخي پسمنظر تي تحقيق ڪري ڪردارن ۽ ماڳن مڪانن جي به ڇنڊڇاڻ ٿيڻ گهرجي ۽ جديد سائنسي علوم سان به بيتن جي هم آهنگي کي پرکڻ گهرجي، تصوف جي حوالي سان به پيرائڻو پنڌ پرجهڻ گهرجي، ايندڙ نسلن لاءِ شاهه شناسي کي سولو سمجھائڻ خاطر هنري اصطلاحن، مرحلن، محاورن ۽ چوڻين، رسمن، رواجن ۽ اهڙين شين ۽ اوزارن جا نالا جيڪي جديد اليڪٽرانڪ ايجادن سبب ميسارجندا ٿا وڃن، انهن کي محفوظ ڪرڻ لاءِ هڪ جامع لغت جڙڻ گهرجي ورنه ايندڙ نسلن لاءِ شاهه سائين جو ڪلام سمجھڻ اڃا به مشڪل ٿي پوندو. اڄ اسان وٽ ارت، آڏاڻو ۽ نار، اٽلي آهن، سياڻي انهن شين سان تعلق رکندڙ اصطلاح، ۽ لفظ بي معنيٰ ٿي پوندا.

شاهه سائين جي شاعريءَ جو تاجي پيتو سنڌ جي بهراڙيءَ جو ماحول آهي، ٻولي عوامي آهي، وسعتن جي ته ڪا به سرحد نه آهي، تنهنڪري شاهه سائين جي فڪر کي سمجھڻ لاءِ انفرادي نه پر جامع سوچ ۽ فهم جي ضرورت آهي. صرف ڊاڪٽريا ملو هئڻ ڪافي نه آهي. شاهه

سائين تي اڄ تائين گهڻي قدر پڙهيل لکيل شمري عالمن ۽ سرڪاري محققن ڪم ڪيو آهي. جن ڪلام جي علمي اهميت کي اجاگر ڪيو آهي پر عوامي ٻولي، ان جي لمجن، اصطلاحن، محاورن ۽ معنائن کي سمجهڻ ۽ سمجهاڻ لاءِ ايتري ڪوشش نه ورتي آهي. اهڙيون معنائون ۽ سمجهاڻيون صرف بهراڻين ۾ رهندڙ لطيفي سگهڙن ۽ ڏاهن ذات ڏهين کان ئي ملي سگهن ٿيون. پر اها وڏي ڪوڙاڻپ آهي جو اسان جي نج ۽ خوبصورت ٻولي اڃا سميڙ جي ڪانه سگهي آهي. ۽ نه ئي ان کي علمي ڪتابن ۽ درسگاهن ۾ جاءِ ڏني وئي آهي يا ان جي لائق نه سمجهيو آهي. تنهنڪري شاهه جي شاعري، نج نبار ٻولي، خوبصورت ۽ آسودي ثقافت اسان کان موڪلائي وئي آهي. جيستائين شاهه سائين جي ٻوليءَ جو فهم ۽ اهميت نه سمجهنداسين تيستائين شاهه سائين جو اصل فڪر ۽ زندگيءَ سان لاڳاپيل رنگ ۽ رچاءُ سمجه ۾ نه اچي سگهندو. هن ڪتاب ۾ شامل هر مضمون ۾ انهيءَ پسمنظر ۾ تحقيق ۽ ترتيب جي ڳالهه ڪئي وئي آهي ۽ غلطي جي نشاندهي به ڪئي وئي آهي. هي پيار جو پورهيو آهي. جنهن ۾ فقيرن ۽ سگهڙن جو ساٿ ۽ سهڪار شامل آهي. هن ڪتاب جي سرجڻ ۾ چند چاڙ ۽ ڳولا ٿولا جو جذبي محرڪ بڻيو آهي ۽ اميد ڪجي ٿي ته هن ڪتاب جي مطالعي کان پوءِ پڙهندڙن اڳيان شاهه سائين جي شاعريءَ جي سونمن، فڪر، فلسفي ۽ ٻولي کي سمجهڻ سولو ٿي پوندو ۽ هر عام ۽ خاص آساني سان شاهه جي ڪلام کي پڙهي ۽ پروڙي سگهندو. ورنه منجهيل معنيٰ ۽ تشريح سبب شاهه جو پيغام ۽ فڪر پنهنجي معنويت ۽ افاديت وڃائي ويهندو.

شاهه سائين جي ڪلام تي باقاعدي پروگرام تحت ڪنهن به اداري ڪو منصوبو ناهي ٺاهيو. اسان کي خبر آهي ته ادارا ڳالهين سان ناهن ٺهندا پر وڏي محبت ۽ محنت جي ضرورت هوندي آهي. اسان جي اڳيان ڪيترائي ادارا آهن جيڪي اهڙي طرح ٺهيا ۽ ختم ٿي ويا پر لطيف شناسي جي سلسلي ۾ ڪائي خاص قسم جي خدمت ڪانه ٿي ٿئي.

خوشي جي ڳالهه اها آهي ته لطيفي لات جي ذات ڏهين جي ست ۽ سات سان نه رڳو هن ڪتاب جو سرجڻ ٿيو پر گڏ ٿيل مواد کي وري محترم مرتضيٰ سيال عبرت مڱڙين جي سلسليوار پرچن ۾ شايع ڪيو ۽ انهن سڀني مضمونن کي چپڻ لاءِ موقعو ڏيئي وڌا وڌ ڪيا آهن. اميد ته هنن مهربانن جو هن ڏس ۾ ساٿ شامل رهندو ۽ ٻيا سڀ سڃاڻ سڃڻ به

سوڙائي ڪندا ۽ پنهنجي راءِ جي روشني به مهيا ڪندا رهندا. مان
اوهان جي راءِ کي لطيف شناسي جي تعليم ڏيڻ ۽ ان جي سجاڳي لاءِ
پاڻ پتوڙڻ وارين خدمتن ۾ شامل سمجھندس ته جيئن وڌيڪ ڪم ٿي
سگهي ۽ لطيف شناسيءَ سان واڳيل سڀني محققن کي پڻ پيار ۽ پاڻوھ
سان ست ۾ شامل ٿي ويچار وٺڻ جي ڪوٺ ڏجي ٿي ۽ اميد ته اڳتي
وڌڻ ۽ لوچي لهڻ ۾ سڀيلي ثابت ٿيندا.

پنهنجو پاڻ پل، ليکو ڪهڙو لوڪ سين،

جا چرندين ول، ايندڙي سا اوڳار ۾.

ٿورائتو

سليم ڀٽو لطيفي

لطيفي واهيرو، A-47 فيز 11

سنڌ يونيورسٽي سوسائيتي ڄامشورو

فون (022-2771650)

Gul Hayat Institute

ٻه اکر

شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شاعريءَ تي تحقيق مير عبدالحسين سانگيءَ کان سليم ڀٽولطيفيءَ تائين ڏيڍ صديءَ جو هڪ ڊگهو سفر طئي ڪيو آهي پر حيرت جي ڳالهه آهي ته اسين اڃا تائين ڪنهن به عالم جي مرتب ڪيل رسالي کي مستند ۽ مڪمل رسالو مڃڻ لاءِ تيار نٿا ٿيون. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي تحقيق کي سائنسي انداز ۾ ڪيل اعليٰ درجي واري تحقيق مڃڻ جي باوجود پيرومل مهر چند آڏواڻي پاران مٿس اتاريل اعتراض جو پڙاڏو اڄ به ٻڌڻ ۾ اچي ٿو. جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجو نورنچوئي سالن جا سال محنت ڪري مختلف دورن جي ڪيترن چيپيل توڙي ارڻ چيپيل رسالن جي پيٽ ڪانپوءِ تحقيق ڪري تمام تفصيل سان بحث ڪري شاھ سائين جي رسالي مان ڌاريو ڪلام ڪڍي ڌار ڪرڻ جي ڪوشش بلڪه دعويٰ ڪئي آهي پر ماڻهوان مان به مطمئن ڪونه آهن. سڀ کان پهرين جناب ٻانهي خان شيخ ڊاڪٽر صاحب پاران رسالي مان ڌاريو ڪلام ڌار ڪرڻ لاءِ اختيار ڪيل معيارن تي اعتراض واريو ته انهن ۾ يڪسانيت ڪانهي، هڪڙن بيتن لاءِ اختيار ڪيل معيار ۽ ماپا ٻين بيتن لاءِ رد ڪيا ويا آهن ۽ انهن لاءِ وري ٻيا معيار قائم ڪيا ويا آهن، جيڪي اڃا ٽئين قسم جي بيتن سان لاڳو نه ڪيا ويا، سندس انهيءَ ننڍڙي ڪتابڙي ”شاھ جو رسالو شاھ جو ڪلام“ جي جواب ۾ ڊاڪٽر صاحب سندس ڪجهه اعتراضن کي درست قرار ڏنو (اهڙو خط ڪلاچي تحقيقي جرنل ۾ چيپيل آهي) وري جڏهن اسان شاھ لطيف چيئر پاران ٻانهي خان شيخ جو مرتب ڪيل رسالو ٽن جلدن ۾ مفصل معنائن ۽ اعرابن سان شايع ڪيو ته جتي گهڻن عالمن، اديبن ۽ عام پڙهندڙن جي وڏي انگ ان کي ساراهيو اتي ڪن صاحبن اعتراض به ڪيا، خاص ڪري امداد حسيني، عنايت بلوچ ۽ انب گوپانگ ان جي ڪن بيتن، پڙهڻين ۽

معنائن سان اختلاف ڪيو. آءُ ان تي رنج نہ پر خوش آهيان جواها هڪ صحتمند روايت آهي ته ڪنهن به ماڻهوءَ طرفان ڪيل محنت کي موت ملي ٿي ۽ ادبي تنقيد يا چنڊ چاڙ جي روايت مضبوط ٿئي ٿي.

سليم ڀٽو لطيفي پڻ اهڙي روايت جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ جي پاران ڇپايل ڏهن جلدن واري رسالي جي ڪن ڳالهين سان اختلاف ڪيو آهي. اهي اعتراض ۽ اختلاف ڪنهن به ريت انهن عالمن جي ڪيل پورهئي جي نفني نٿا ڪن ۽ نہ ئي سندن نيڪ نيتي ۽ خلوص تي ڪنهن قسم جو شڪ ٿا ظاهر ڪن بلڪه اهي ظاهر ڪن ٿا ته اسان وٽ سوچيندڙ ذهن آهن ۽ ڪا به ڳالهه اڪيون پوري قبول ڪرڻ بدران ان بابت دليلن سان پنهنجي اختلافي راءِ ڏيڻ وارو حق استعمال ٿا ڪن. محققن جي ڪم جي باري ۾ اهڙي چنڊ چاڙ ڪرڻ کي همٿائجي. چوڻه تنقيد هيٺ آيل تحرير جي لاءِ اها زندگي جي ضامن هوندي آهي ان ڪري ضروري آهي ته جنهن ماڻهوءَ پورهيو ڪيو آهي ۽ تمام گهڻي پيار مان ڪيو آهي ان کي جس ڏيندي غير جذباتي انداز ۾ سندس ذات جي نہ پر ڪم جي چنڊ چاڙ ڪرڻ کي فراخ دليءَ سان قبول ڪريون.

هن ڪتاب لاءِ پڻ ساڳي ڳالهه ڪري سگهجي ٿي. ڪتاب جي پهرين مضمونن ۾ سر ڪيڏاري کي رسالي جي ڪن نسخن مان خارج ڪرڻ تي بحث ٿيل آهي، اهو بحث اڄ جو نہ پر سالن کان هلندڙ آهي ۽ جيڪڏهن محقق ان کي رد ۽ قبول ڪرڻ ۾ پنهنجون توانائون خرچ ڪرڻ تي بضد آهن ته ڀلي ڪن.... اهو مسئلو حل ٿيڻو ئي ڪونهي ڇو ته ان ۾ عقيددي جو به عمل دخل آهي. البت ان ۾ شامل بيتن جي معنائن تي نظر ثاني ڪرڻ جي ضرورت محسوس ڪجي ٿي. مثال طور ڪجهه بيتن جي معنائن مان اهو تاثر نڪري ته ڳجهيون ڪانٽرن جو ماس ڪاٺ بدران سورهيڻ جو ماس ڪانٽر کي ترجيح ٿيون ڏين (کين ڪڳمارو، ڪانٽر پيو ڪنو ٿئي) اتي ڳجهه ڄمڙي نفرت جوڳي جانور کي الائي ڇو سمجھدار سمجهيو ۽ ڄاڻايو ويو آهي پر ٻئي طرف سورهيڻ جي لاشن تي ڳجهن جي لامارن ۽ سندن ماس پٽڻ جو تصور طبيعت خراب ڪريو ڇڏي.... ڇا انهن بيتن جي اها ئي معنيٰ ڪڍجي يا ڪٿي معنائن جي ڏس ۾ اسان کان غلطي ٿي رهي آهي (هاڻي اهڙي هڪ زناني ڳالهه ڪرڻ سان مرڳو منهنجو حشر اهڙو نه ٿي وڃي).

سليم ڀٽو صاحب محققن پاران ڪيترن بيتن کي رسالي مان

خارج ڪرڻ تي ڏک ٿو ڪري ۽ ساڳئي وقت پاڻ ڪيترن نون بيتن يا اضافي ستن جي داخل ڪرڻ تي بضد آهي پر اهڙو ڪو سبب يا دليل نٿو ڏئي جنهن کي جواز طور پيش ڪجي. هن ڪيترن بيتن ۾ درستيون ڪرڻ جي سفارش ڪئي آهي (جن مان ڪي ته اڳ ۾ پيرومل پڻ پيش ڪري چڪو آهي) پر انهن درستگين جو ذريعو ڪهڙو آهي ۽ انهن کي ڇو قبول ڪجي ان لاءِ ڪوبه سبب نٿو ڄاڻائي. مثال هي بيت ڏسو جيڪو ڊاڪٽر بلوچ صاحب شاهه جون پر رسالي جو ڪلام ڪري ڄاڻايو آهي.

خودي جن خراب، سي پرور ڪيا پنهنجا.

چڙهي هٿ حباب، اڳهيا در درگاهه جي.

پتو صاحب چوي ٿو ته آخري ست جي بهتر پڙهڻي هيئن آهي:

چڙهي هٿ حباب، اڳهيا در دوست جي

وري ٻيو هڪ بيت جيڪو اڳ ۾ ئي اخبارن ۾ گهڻو بحث هيئن آيو آهي ان جي ست آهي:

ظاهر ۾ زاني، فڪر ۾ فنا ٿيا.

ان ست ۾ ڊاڪٽر صاحب ”ظاني“ وڌو آهي. هاڻ پتو صاحب بنهي لفظن تي اعتراض ڪري هڪ ٽيون لفظ تو پيش ڪري ته اتي ”زمانی“ وجهڻ گهرجي. اهو پاڻ ڪهڙي اختيار هيئن ٿو ڪري سگهي. اهو ڪونه ڄاڻايو اٿس البت ذهن ۾ اهو سوال ضرور ٿو اٿي ته ڪنهن فرد واحد طرفان اهڙيون ”بهتر پڙهڻيون“ بنا جواز جي قبول ڪرڻ سان رسالي جي ”بهتر“ صورت ڪٿي پمچندي.

معنائن جي حوالي سان سليه پتو لطيفي صاحب پڻ ڪي بحث طلب ڳالهيون ڪيون آهن. شاهه صاحب جي هڪ ست آهي:

پري پتنگ آيا، سري سمائي جمل.

هن ست ۾ لفظ ”سري“ تي پڙهڻيءَ جي حوالي سان اختلاف آهي. ڊاڪٽر بلوچ ”س“ تي پيش ڏئي ان کي ”سري“ لکيو آهي جڏهن ته ٻانهي خان شيخ ”س“ جي هيٺيان زير ڏئي ان کي ”سري“ لکيو آهي. ان لاءِ پتو صاحب لکي ٿو:

”هان“ ”سري“ جي معنيٰ ٿيندي سرڪي. چري. رڙهي ۽ ”سري“ لفظ جي معنيٰ هڪ لحاظ کان سسي ۽ گچي ٿيندي پر لهجي ۾ فرق سبب

ساڳي معنيٰ به ٿي سگهي ٿي پر پوءِ به صورتخطي جو فرق رهيو. ان ڏس ۾ منهنجي ناقص راءِ اها آهي ته ان کي سمجھڻ ۾ فرق آهي. ”سُرڻ“ مصدر آهي جنهن جي معنيٰ چرڻ ۽ رڙهڻ ته آهي پر اهو چرڻ ۽ رڙهڻ هر قسم جي حرڪت لاءِ نٿو استعمال ڪري سگهجي. نانگ، سڳوپيري، ۽ ڪي جيت ”سرنڊا“ آهن ان ڪري انهن جاندارن جي مخصوص قسم جي حرڪت کي سُرڻ چئبو آهي. وچولي ۽ لاڙ جي لمجن ۾ به انهيءَ کي سُرڻ ئي چئبو آهي ۽ اتي به اهي جيت ”سرنڊا“ آهن. ”سرنڊا“ ڪونه آهن باقي اتي رڙهڻ ۽ ريڙهڻ ۽ ڪسڪڻ ۽ ڪسڪاڻڻ لاءِ ”سُرڻ“ ۽ ”سيرڻ“ لفظ آهن. هڪ جاءِ تان ٻي جاءِ تي ”سُرڻ“ يا ”سُرڻ“ جو مفهم جيت جي ”سُرڻ“ کان مختلف آهي ماڻهو سري ويجهو ويندا آهن انهيءَ ڪري پتنگن جو سمائي تي اچڻ علامتي انداز ۾ پيش ڪرڻ محل سري ويجهو ٿيڻ واري مفهم ۾ سمجھڻ وڌيڪ بهتر ٿيندو بنسبت پتنگ جي جيت واري حيثيت ۾ ”سُرڻ“ اوڏانهن وڃڻ جي باقي ”سُرڻ“ کي سسي يا ڳچيءَ واري معنيٰ ۾ هتي آڻي نٿو سگهجي.

معنائن ۾ مونجهاري بابت لکندي هي بيت به بحث هيٺ آيو آهي:

لاکو لڪيءَ تي چڙهي، لڪي لاکي هيٺ،
سونهريون سرڪيو، پيڙيون ٻڏي بيٺ،
ڪندو ڏمڙ ڏيٺ، صباح ساڻ سڀ ڪنهن.

هاڻي ڏسبو ته هتي هي لفظ ”سونهريون“ آهي ان جي معنيٰ ”تارون“ ڪئي وئي آهي. ان کي ڪن ”سونهاريون“ لکيو آهي معنيٰ سونهن واريون (ڏاڙهيون چون؟) ڪن وري ”سونهريون“ لکيو آهي جنهن جي باري ۾ چيو وڃي ٿو ته ”سونير“ نالي هڪ ڍنڍ آهي اها صورت ان لفظ جي حالت جاري آهي. ”سونهريون“ معنيٰ سونير کان. هاڻي اسين جيڪڏهن شاھ صاحب پاران اهڙن لفظن جي حالت جاري ۾ استعمال کي ڏسنداسين ته هو آخر ۾ ”يون“ بدران ”يان“ پڇاڙي لڳائيندو. ”سيني کان“ کي ”سينان“ چوندا، ان ڪري اها پڙهڻي يا اها سمجهاڻي قبول نٿي ڪري سگهي، انهيءَ ساڳئي قسم جي بناوت ۽ معنيٰ بابت ڀٽو صاحب به بحث ٿو ڪري:

لاکو نه لاهي، هنئي مٿان هٿڙا،
گھونير يان گھيڙ ڪري، اپوئي آهي،
وڃيوسي ڪاهي خاصيون جي ڪنگهار جون.

هاڻي لفظ ”گمونيربان“ کي کي مرتب ”گمنيربان“ کي ”گونيربان“ ته کي ”گمڻيربان“ ٿا لکن. چون ٿا ته گمنير يا گونير هڪڙو ماڳ آهي ۽ اهو لفظ ان جي حالت جري آهي.

هاڻي ڏسبو ته ”سونير“ ۽ ”گونير“ جيڪڏهن ماڳن جا نالا آهن ساڳئي سر ۾ ساڳئي ڪردار جي حوالي سان استعمال ٿيا آهن ته ٻنهي لفظن جي حالت جريءَ ۾ صورت مختلف ڪيئن ٿي؟
پيرومل پٽ انهن لفظن تي بحث ڪيو آهي.

سليم ڀٽو صاحب ڊاڪٽر بلوچ پاران ڇپرايل ڏهن جلدن ۾ سنڌي لفظن جي صورتخطيءَ ۾ تبديليءَ تي پٽ تنقيد ڪئي آهي جيئن ”چنڊ“ کي ”چندر“ ۽ ”ڀيل“ کي ”ڊريل“ لکن. سو منهنجي خيال ۾ ڊاڪٽر صاحب سڀني جلدن ۾ ائين ڪون ڪيو آهي ڪنهن مرحلي تي اچي هن انهيءَ ڳالهه تان هٿ ڪنيو آهي. ان ڪري اهو بحث هاڻي اجايو آهي. مجموعي طرح سان ڏٺو وڃي ته هي ڪتاب سنڌي ادب ۾ هڪ سٺو واڌارو ثابت ٿيندو.

ڊاڪٽر فهميده حسين

Gul Hayat Institute

سنڌي ادب ۾ تحقيق ۽ تنقيد جي کوٽ

سنڌي ادب دنيا جي شاهوڪار ترين ادب مان هڪ آهي. سنڌي ادب ۾ اسان کي اهڙا ڪيترائي نالا ملندا جن کي نه صرف ديس پر ديس کان ٻاهر به شهرت حاصل آهي پر انهن پنهنجي محنت ذريعي، پنهنجي شاندار فڪر ذريعي پاڻ کي پوري دنيا ۾ مڃايو آهي. اڄ انهن اديبن ۽ شاعرن کي عالمي حيثيت حاصل آهي. انهن ۾ هڪ وڏو نالو شاعرن جي سرتاج حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو آهي، جنهن جي فڪر کان متاثر ٿي مختلف ٻولين وارا ان کي پنهنجين ٻولين ۾ ترجمو ڪري چڪا آهن ۽ اهو سلسلو اڃا هلندڙ آهي. هن وقت شاه سائينءَ کي هڪ عالمي شاعر واري حيثيت حاصل آهي. اهو سنڌي ادب جنهن کي ڪمال درجي جي حيثيت حاصل آهي. اڄڪلهه ان ۾ ٻن شين جي سخت کوٽ نظر اچي رهي آهي. اهي آهن تنقيد ۽ تحقيق. انهن شين جي کوٽ هجڻ سبب سنڌي ادب جي واڌ ويجهه ۽ ترقيءَ اڳيان ڪافي رنڊ ڪم محسوس ٿئي ٿي. اها حقيقت آهي ته پوري دنيا جي ادب ۾ تنقيد کي هڪ خاص حيثيت حاصل آهي ۽ ان تنقيد ذريعي ئي لکڻين جي معيار کي بهتر ڪان بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي. ٻاهرين دنيا ۾ نفاذ کي وڏي عزت ۽ احترام جي نظر سان ڏٺو ويندو آهي ۽ ان کي اهڙا موقعا ڏنا ويندا آهن ته جيئن هو پنهنجي ڄاڻ، سوچ ۽ سمجهه ذريعي ليکڪن جي تنقيد ذريعي اصلاح ڪري سگهي ۽ اها تنقيد جيڪا اصلاح جي جذبي هيٺ ڪئي وڃي. اها لکڻين کي سنوارڻ، سڌارڻ ۽ بهتر بڻائڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪري ٿي پر افسوس جو اسان وٽ اهو رواج ختم ٿيندو پيو وڃي. هتي هڪ نفاذ کي گهڻو ڪري سٺي نگاهه سان نه ڏٺو ويندو آهي ۽ ان کي تلخ نظرن هيٺ آندو ويندو آهي. تعريف جي مٺي زهر جا هيرا ڪ اسان جا ماڻهو تنقيد کي پنهنجي عزت نفس جو مسئلو

بڻائي وٺندا آهن ۽ نفاذ کي دشمني واري دائري ۾ سمجهڻ لڳندا آهن. اهو ئي سبب آهي جو هي سلسلو ڏينهن ڏينهن پوئتي پوندو پيو وڃي. اسان وٽ اعليٰ درجي جا نفاذ ته موجود آهن پر انهن مان اڪثريت ان ڪري خاموش آهي جو تنقيد جي بدلي انهن اڳيان جيڪا صورتحال برپا ڪئي وڃي ٿي، اها ڪنهن به با حثيت ماڻهو لاءِ سمپ جوڳي نه ٿي هجي. اسان وٽ ڀاڙ وڻائڻ، پنهنجي حثيت ٺاهڻ لاءِ ”تعريف ڪريو“ جو ڪلچر عام ٿي چڪو آهي، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو آهي جو معياري ادب جون واٽون آهستي آهستي بند ٿيندي نظر اچي رهيون آهن. ساڳيو حال تحقيق جو پڻ آهي. هڪ محقق جيڪو پنهنجو نور نچوئي، اکين ۾ اوجاڳا ٽاڪي مسلسل محنت ذريعي ڪا نئين شيءِ ڏئي ٿو ته بجاءِ ان جي عمل جي حوصله افزائي ڪرڻ جي، ان تي مختلف قسمن جي الزام تراشي ڪري سندس اڳتي وڌڻ جا رستا بند ڪيا وڃن ٿا. اسان جو وڏو الميو اهو به آهي ته هتي بجاءِ ذات تي نظر وجهڻ جي ذات تي نظر وڌي پئي وئي آهي. جڏهن هڪڙو ننڍڙو ڪم ڪو نالي چڙهيو ماڻهو ڪري ٿو ته، ”اهو صحيح ۽ سٺو هوندو“ چئي اڪيون ٻوٽي واه واه ڪئي وڃي ٿي ۽ ان تي تنقيد کي ڏوهه تصور ڪيو وڃي ٿو، پر جيڪڏهن ان کان سٺو ڪم ڪو نئون ماڻهو ڪري ٿو پر ”مشهور نالو“ نه هجڻ ڪري هن کي ڪا اهميت نه ٿي ڏني وڃي ۽ رهندو به ان لاءِ پريشاني جو سامان گڏ ڪيو وڃي ٿو. ايماندارائي تنقيد نه ٿيڻ يا انصاف پري موت نه ملڻ ڪري ئي ڪيترائي اهل دانش گمناميءَ ۾ رهڻ تي مجبور آهن.

اسان وٽ شاھ سائين تي توڙي جو ڪافي تحقيق ٿي آهي پر اها حقيقت آهي ته اها مڪمل ناهي، ان جا ڪيترائي پاسا اڃا رهن ٿا. لطيف سائين جو فن ۽ فڪر وسيع آهي. اهو سمنڊ مثال آهي، جنهن جو ڪو ڪنارو ڪونهي، جيڪڏهن ڪيرائين سمجهي ٿو يا چوي ٿو ته هن اهو ڪم مڪمل ڪيو آهي ته ڪنهن به نموني صحيح ڪونهي. لطيف سائين تي اڃا وڏي تحقيق ٿيڻ جي ضرورت آهي. لطيف سائين جيڪو هن وقت عالمي شاعر جي سڃاڻپ رکي ٿو، ان جي شاعريءَ تي ٿيل تحقيق ۾ ڪافي ڪمزورين ۽ غلطيون رهجي ويون آهن، جيڪي صرف ان ڪري نظر انداز ڪيون ويون آهن ته اهي ”مشهور ماڻهن“ ڪيون آهن، ان سلسلي ۾ لطيف سائين سان انتها درجي جو پيار

ڪندڙ سليم ڀٽو لطيفي گذريل ڪافي عرصي کان وٺي تحقيقي ڇنڊڇاڻ ڪري رهيو آهي. سندس اها محنت عبرت مڱڙين جي صفحن تي به آندِي وئي آهي، حقيقت ۾ اهو سٺو ڪم آهي ۽ اسان وٽ اهڙي تحقيق ۽ تنقيد جي واقعي به ضرورت محسوس ٿي رهي آهي ڇو ته جيستائين انهن شين طرف ڌيان نه ٿو ڏنو وڃي، ايستائين نه ته اصل حقيقتون ظاهر ٿي سگهنديون ۽ نه ئي معيار بهتر ٿي سگهندو. ان لاءِ سنڌي ادب سان لاڳاپيل سڀني ماڻهن کي ان اهم مسئلي طرف ڌيان ڏيڻ گهرجي ۽ سنڌي ادب ۾ تنقيد ۽ تحقيق کي هتي وڌائڻ گهرجي.

— مرتضيٰ سيال
ڄامشورو

Gul Hayat Institute

شاھ سائين جي ڪلام جو تحقيقي تسلسل

رومي ڪيڏو وڏو شاعر هو پر جي هن کي جوناٿن اسٽار (Jonathan star) ڄڻو صوفي اسڪالر ۽ مترجم نه ملي ها ته جيڪر هو اسان تائين پوري جلال سان رسي نه سگهي ها.

جي ڪير کي فڊس جبرالڊائين ترجمو نه ڪيو هجي ها جيئن ڪيو آهي ته هو به ننڍي کنڊ جي باقي شاعرن وانگر رڳو روحاني گنبدن ۽ اسرارن ۾ ويڙهيل ٿي رهجي وڃي ها يا جيئن ننڍي کنڊ جي ٻئي وڏي شاعر (مان دنيا جو وڏو شاعر نٿو لکان ڇو ته مان اهو لکڻ جي قابل نه آهيان) شاھ لطيف سان ٿيو آهي. ٻيو ڪجهه نه ته رڳو هو رجنيش تائين رسي ها ته گهڻي حد تائين پاور فل انداز سان آڏو اڀري اچي ها، رجنيش جي بد قسمتي هئي جو هن جي رسائي شاھ عبداللطيف تائين نه ٿي سگهي. سنڌ پنهنجن پراڻن زخمن مان ٿي نه اڀري آهي. اسان هن سان هن جديد زمانن ۾ ڪهڙو انصاف ڪري سگهون ٿا؟

ڀٽائي پهرين سرڪاري ڪامورن ۽ مولوين جي گميري ۾ هو. ڪڏهن کاتي ڌروارن جي گميري ۾ ته ڪڏهن قوم پرست تجربڪن هٿان يرغمال ٿيل هو، هڪ اهڙو نفاذ جيڪو پنهنجي ذهني ۽ فڪري لاڙي کان مٿاهون ٿي سندس آرٽ کي ڏسي ها ته جيڪر اسين لطيف سان اهڙو انصاف ڪري سگهون ها جيڪو شيڪسپيئر جي قوم ساڻس ڪيو آهي. لطيف ته شيڪسپيئر جي پاڻي کان به وڏو شاعر ٿي پئي سگهيو. جيڪڏهن (1) اسان کيس خالص علمي بنيادن تي ۽ غير جانبدار ٿي پرکيون ها، (2) کيس معرفت جي رومانن ۽ استعارن ۾ نه ويڙهيو ها ۽ (3) پنهنجي اندر جي ابهام ۽ ذهني روبي ۽ پنهنجي آئينيالوجي جي نظر سان نه ڏسون ها..... اها بد قسمتي ڀٽائي سان ٿي آهي يا اسان سان، اهو فيصلو ڌار آهي پر ڀٽائي جي شاعري سنڌ کي ديوار چين وانگر

محفوظ بڻائي ڇڏيو آهي. پر انهيءَ ديوار کي ”ڪات“ هٽندڙ چور اسان جا پنهنجا هٿ ۽ آهن.

هو سنڌ جو اڪيلو جينئس شاعر آهي پر اسان وٽ موسيٰ ڀٽو جهڙن ماڻهن جي ڪائي ڪوت آهي؟ اوهان کي ڪو به تعجب نه کائڻ گهرجي جي سڀاڻي ڪنهن بظاهر روشن خيال پر اندر ۾ بنياد پرست راءِ رکي اوچتو معرفت وانگر ڪجهه نازل ٿي وڃي ۽ ڪنهن فريڊي فيچر ۾ لکي ويهي ته ”لطيف اصل ۾ اسلامي هيرو اسامه بن لادن جي جوڙيل تنظيم القاعده جي پيشنگوي سندن ڪلام ۾ ڪئي هئي، اسامه عين لطيف جي هيروز وانگر آهي. هن پالا وڙهه پاڪرين، دراصل لطيف اسامه ۽ سندس القاعده ساٿين لاءِ چيو هو، جيئن شاعر مشرق علامه اقبال نئين مسلم رياست جو خواب ڏٺو هو ائين لطيف به القاعده جهڙي تنظيم جو خواب ڏٺو هو.

جيڪڏهن اسان لطيف جي سمورن ڪردارن کي ”خودڪش“ يعني suicide Bombers قرار ڏئي سگهون ٿا ته مٿيون امڪان ته بنهه ممڪن آهي. جيڪڏهن بنگالي قومپرست تحريڪ وارا نذرالاسلام جي شاعريءَ ذريعي مهاڪالي جو تصور پاري سگهن ٿا ته اسان لطيف کان القاعده جي ويڙهاڪن جو تصور پاري نه ٿا سگهون؟

حڪمرانن جو ڪم آهي هر عرس جي ڏهاڙي تي پٽائي جي مزار تي چادرون چاڙهڻ، قومپرستن کي جنهن لطيف جي ضرورت هئي اها هنن پوري ڪئي اهڙي طرح جيڪو ترقي پسندن کان پڳو اهو انهن ڪيو. لطيف صحيح معنيٰ ۾ عام ماڻهوءَ تائين روشناس نه ڪرايو ويو، هر پڙهندڙ لطيف کي ڪيئن سمجهي ٿو ۽ لطيف جي شاعريءَ مان پنهنجي روح جو پيالو ڪيئن ڀرجي ٿو. ڇا اوهان ڏٺو ته اڏائي صديون اڳ پٽائي ملان کي جيئن Expose ڪيو اچ انهيءَ بنياد پرستي خلاف ويڙهه سڄي دنيا ۾ فيصله ڪن حد تائين پهچي چڪي آهي. پٽائي جي شارحن ۽ مرتبن پٽائي سان ڇا ڪيو؟ ارنيسٽ ٽرمپ لاءِ چيو وڃي ٿو ته انهيءَ هڪ اڻپوري ڪلام وارو رسالو ڏنو. گربخشاڻي جي ترتيب ڏنل رسالي جي ٽئين جلد ۾ پيرو مل مهرچند آڏواڻي اعتراض ڪيو ته ”جيڪي خاميون مون کي گربخشاڻي جي پهرين جلد ۾ نظر آيون هيون، سي مون ڄاڻي وڻي نظر انداز ڪيون هيون ۽ مان اهو اعتراف ڪيان ٿو.“ پٽائي جي بيتن پويان ڪي سال رلندڙ پٽائيءَ جي پارڪو سليم ڀٽو

لطيفي مون کي ٻڌايو: ارنيسٽ ٽرمپ کان گنج شريف تائين هر رسالي ۾ هر ڪنهن پنهنجو ذهني لاڙو مڙهيو آهي ۽ اڃا تائين لطيف جو ڪوبه مستند رسالو اچي نه سگهيو آهي. ڪينجمر کان پارڪر تائين پٺاڻي جي راهه روزيندڙ عام فقيرن ۽ سگهڙن سان جهيڙيندڙ سليم پتو اهو پرڪيو ته لطيف سان ويڌن ڪهڙي ۽ ڪيئن ٿيندي رهي؟ علامه آءِ آءِ قاضي جي سنڌي عقيدي کيس اها اجازت نه ڏني ته ”ڪيڏارو“ شامل ڪيو وڃي. ان ڪري آءِ آءِ قاضي جي رسالي ۾ سر ڪيڏارو غائب آهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ محاورن، ٻولي ۽ استعارن توڙي ماڳ مڪانن جو چمرو ٿي بدلائي ڇڏيو ۽ هڪ اڻپوري چنڊ چاڙ تي رسالو ڇڏيو. محمد عثمان ڏيپلائي لطيف جي ڪيترن بيتن کي ”شيطاني ماڻهن“ پاران Induct ڪيل بيت چئي اهي بيت لطيف جا ٿي مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. ارنيسٽ ٽرمپ کان ڏيپلائي ۽ گر بخشاڻي کان ڪلياڻ آڏواڻي ۽ ٻانهي خان کان وٺي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ تائين لطيف جا سر ڪٽيا ويا. بدلايا ويا ۽ انهن جون غلط معنائون ڏنيون ويون.

بدلين جي سامونڊي پٽي، لاڙ ۽ نٿي ننگر ۾ ڪيئي عام فقير اوهان کي اڄ به ملندا جن وٽ لطيف سنڌي اصولوڪي شڪل ۾ موجود آهي. پر جي نه آهي ته اسان جي ”علمي“ اڪابرن وٽ ناهي. پٺاڻي سان ويڌن جو چيمه رڳو تحقيقي حوالي کان نه ٿيو آهي پر ان سان هر مڪتب فڪر سنڌي فڪر آهر زباني ڪئي آهي. ائين لطيف سرڪاري توڙي غير سرڪاري حلقن هٿان جيڪو يرغمال ٿيندو آيو سواج تائين جاري آهي. لطيف کي ڪن معرفت ۽ طريقت تائين ۽ ڪن حب الوطني تائين محدود ڪري ڇڏيو. هڪ حد تي پهچي جڏهن لطيف مذهبن ۽ سرحدن کان مٿي اڀري ٿو ته اسان جي سمورين تحقيقن ۽ آئيڊيالوجين جا پر سڙي وڃن ٿا. پر اسان Linings ۾ پٺاڻي جي پرڪ ڪري سنڌ جي پوري ملينيم ۾ واحد جينيئس شاعر سان مذاق ڪري رهيا آهيون.

”اک التي دار“ ڪيئن اکر واڳون ٿي خود سنڌي خالق ڏي ورن ٿا جڏهن اسان ان حد تائين فتويٰ ڏيون ٿا ته لطيف ”خود ڪشي واري لاڙي جو حامي“ شاعر آهي ۽ عين ان نقطي هيٺ هو Suicide-Bombers جهڙن ڪردارن کي Excite ڪري ٿو (؟) يعني سمڙي. ميهار لاءِ نه پر ڪنهن ذهني بيمار روبي ڪري يا ٻين لفظن ۾ خود ڪشي وارو موت مرن چاهي ٿي. جيڪڏهن اسان ورلڊ ٽريڊ سينٽر جي ملبې هيٺ مري ويل ٿي هئا،

انسانن جي سوگوار پيارن کي چئڻ ته اسان جي وڏي شاعر پنهنجي شاعريءَ ۾ اصل ۾ خودڪش بمبار نوجوان جهڙن ڪردارن کي همٿايو آهي يا اهڙا ئي ڪردار هن جا محبوب ڪردار آهن ته يقينن هنن جا هٿ پستولن ڏانهن ئي وڌندا؟ مون کي هڪ دوست چيو پئي ته، ڪيئن نه سنڌ جي 60 ۽ 70 عيسوي واري ڏهاڪي جي سوچيندڙ ڪيڊر پٽائي جي شاعري مان سنڌي ليڊر شپ جو تعين ڪيو پئي ۽ ان جي شاعري مان راه جي روشني حاصل ڪئي ٿي پر اڄ اسان لطيف کي رپورس گيئر ۾ هلائي رهيا آهيون. خيرن سان سنڌ جي 60 ۽ 70 عيسوي وارو نسل هاڻ ”راه راست“ تي اچي چڪو آهي ۽ ڪالھ ترقي پسنديءَ جي ڍونگ ۾ رهندڙن تي اوچتو ڪنهن بجليءَ وانگر نازل ٿيو آهي ته لطيف ته اهو هو ئي ڪو نه جيڪي اسان ڄاتو پئي! (پٽائي کي ڪي پروڙڻ تڏهن ئي پيا هوندا جڏهن هن ”انڌا اونڌا ويڄ“ وارو شعر سرجيو ٿي). ڪالھ جتي محمد ابراهيم جويي ۽ حشو ڪيولراماڻي پٽائي کي ڇڏيو، اڄ اتان لطيف کان اسان کي ٻيهر وٺڻو آهي. هڪ طرف Hawakish Lobby آهي ته ٻي طرف دنيا کي لطيف جي خوابن جهڙو بناڻو آهي. ڪالھ جن جو هيرو جيلولس فيوچرڪ هو، اڄ انهن جو هيرو اسامه بن لادن آهي يا ملا عمر؟ پوءِ هيءَ سڄي قلابازي نيٺ ڇو آئي؟

جڏهن کان اسان سرد جنگ ۾ هارايو، نفسياتي طور اسان ان جو بدلو چاهيو. ٻين لفظن ۾ اسان ”سياسي انتقام“ وٺڻ چاهيو ۽ جيڪڏهن اهو انتقام ڪائي جمادي تنظيم وٺڻ چاهي ٿي ته اسان همبوجي هٿ ۾ دير نه ڪئي. 9/11 کان پوءِ واري دنيا ۾ وڏا U-turns واقع ٿيا آهن. جڏهن ديوار برلن ٽٽي ته اسان ڪيترن سالن تائين نظرياتي صدمي هيٺ هليا وياسين ۽ اسان جي انهيءَ ڪيڊر جو ذهني ڪريڪ اپ ٿي ويو. جڏهن اتان اڀرڻ شروع ڪيو ۽ پنهنجي ”مارڪيٽ“ اوڀري ۽ بي ملهي ڏني ته اسان گيئر شفٽ ڪيو ۽ سي آئي اي جي ڪڪ مان جنم وٺندڙ اسامه بن لادن، رمزي يوسف ۽ ٻين اسان کي اتساهڻ شروع ڪيو. هي هڪڙي نظرياتي قلابازي هئي جنهن اسان جا پرڇڄا اڏائي ڇڏيا هئا: گاريون ڏيڻ واري عادت پوري ڪرڻ لاءِ اسان کي آمريڪي پوت ته اڳي ئي هو پر اسان کي هاڻ آئيڊيا لائيز ڪرڻ وارا ڪردار به ملي ويا هئا: ڪامريڊ لينن ۽ ٽراٽسڪي نه سمي پر اسامه ۽ صدام حسين جو پتو ته ڪيڏي پئي سگهيو ۽ اسان ڪيڏي رهيا آهيون. اسان

آڏواڻي تي جڪ چوٽا ڪائون؟ ڇا عجب جي سياڻي انڊيا جي رائيٽ ونگ ميڊيا جا گورک اهو چوڻ شروع ڪن ته Hindutva جو تصور اصل ۾ ڪبير ڀاريو هو؟

اڃا اها تازي خبر ئي ته آهي - جڏهن ايا ز دعائون لکڻ شروع ڪيون ته اسان هن تي تيرن جهڙي تنقيد ايتري ڪئي جو هن پاڻ کي ڪلفتن جي هڪڙي فليت ۾ Conffine ڪري ڇڏيو. ڇا عجب جو ساڳيا ماڻهو ذري گهٽ ساڄي ڌر جي ڪعبنيت ۾ هليا ويا آهن. پر اياز ڪٿي به خودڪشي بمبارن يا خودڪشي کي آئيڊيالاڙين نه ڪيو. هن ڪڏهن به جمادي تصور کي هتي ڏيڻ واري فلاڙي نه ڏني. اڄ اسين لطيف جو ڪلهو استعمال ڪري ڇا ثابت ڪرڻ چاهيو ٿا؟ دراصل هتان کان ”ميڊيا ۾ بنياد پرستي“ Fundamentalism in media وارو هلندڙ بحث شروع ٿي سگهي ٿو. انڊيا ۾ الڳ الڳ مذهبي چينل ڪلي رهيا آهن، سڀ کان وڌيڪ معتبر لبرل قدرن واري ملڪ آمريڪا ۾ سي اين اين پاران عراقي جنگ جي رپورٽنگ به اڻ ڌري نه ٿي چئي سگهجي ۽ آمريڪا جي پرنٽ ميڊيا ۾ رائيٽ ونگ پاليسي حاوي رهي. (تازو اسرائيل جي هڪ سرڪاري حمايتي اخبار پنهنجي ايڊيٽوريل ۾ ياسر عرفات کي قتل ڪرڻ جو مطالبو ڪيو) پر اهو وسارڻ نه گهرجي ته اتي آمريڪي حڪومتي پاليسين توڙي ميڊيا جي بنياد پرستي تي تمام سخت ۽ جارح تنقيد جو جيڪو رواج آهي، اهو اسان وٽ اڻلپ آهي. پر اسان جي سڄي مسلم ۽ عرب دنيا ڊڪٽيٽر، مطلق العنان حڪمرانن ۽ فاشسٽن سان ڀريل آهي ۽ اوهان وٽ پرنٽ توڙي اليڪٽرونڪس ميڊيا جو ڪوبه اهڙو ادارو ناهي جيڪو پراڻن ڊڪٽيٽرن لاءِ ڀرپور آواز بلند ڪري سگهي. ڇا ڪرنل ڦڏائي (ياد ڪريو لاڪرني واقعي جو اعتراف ڪري چڪو آهي). جهڙو پتو ۽ پراڻو ڊڪٽيٽر سنڌي اقتداري طوالت کي ڪاڏي جستي فڪشن ڏئي سگهي ٿو؟ ڇا طالبان حڪومت جيڪي ڪجهه افغانستان ۾ ڪيو آهي، زخم پراڻا ٿي ويا؟ افغانستان ۾ طالبان نظام ئي الفائدو جو ڀرجهلو هو. ڇا صدام حسين جي 29 سالن جي طويل آمريت ۽ انهيءَ آمريت هيٺ ڪيل بي درد صعوبتن کي اوهان جو ضمير معاف ڪرڻ جي همت ڪري سگهي ٿو پر آمريڪا ۽ برطانيه جو عوام جي چاهيندو (چو ته انهن وٽ چوائس موجود آهي. ۽ هو اهو حق استعمال ڪرڻ لاءِ آزاد آهن). ته جارح بش ۽ بليئر جون حڪومتون جٽاءُ نه

ڪنڊيون يا هو پنهنجو آئيني مدو پورو ڪنديون پر عرب دنيا ۾ اهو ڪيتري حد تائين ممڪن آهي؟ پاڪستان جهڙي اسلامي نيوكليئر ملڪ ۾ جمهوريت ڇڻي وڃي ٿي پر پنهنجي روح ۾ اها جمهوريت ڪنهن جي ڪنٽرول ۾ آهي اهو هر ڪو ڄاڻي ٿو. هن سڄي صورتحال ۾ لطيف جي ڪلام جو Essence ڇا ٿو چئي؟ هو زندگيءَ جي بيحد سمپل (سادي) ٿيوري آچي ٿو. ندي ڪنارن، مومل جي مزاجن ۽ مارو ماڻهن واري زندگيءَ جو تصور، اوهان هن ڪلام کي پنهنجو رنگ نه ڏيو ڇو ته ان جو پنهنجو رنگ آهي، پنهنجو لينڊ اسڪيپ آهي ۽ پنهنجا نينهن ۽ جڙا آهن ۽ پنهنجا ڪشالا آهن. اڳتي هلي هو دنيا کي اهڙي Harmony آچي ٿو جنهن جو ڪو رنگ، مذهب يا سرحدون ناهن، هن جي زندگيءَ جي سادگي جو ثبوت پالوا جهڙو وطن آهي. رڳو هڪ جبرانميءَ زندگي کي دسترب ڪري ٿو، هو هن معاملي کي فريڊم واري تصور ۾ وٺي وڃي ٿو. ڇا انهي ۾ ڪي خودڪش تصور اڀرن ٿا؟ منهنجي خيال ۾ هنن زمانن ۾ لطيف کي سنڌي آرٽ وانگر آزاد ڪرڻ جو وقت اچي ويو آهي. ڇو ته لطيف جو هر ڪردار زندگيءَ جي Resurrection آهي. جيئن چارلس ڊڪنس جي ناول A tale of two cities جو مکيه ڪردار سگني ڪارٽن آهي. جيڪو گلوٽين تي ڪنڌ رکڻ کان اڳ وارو خواب ڏسي ٿو ۽ چوي ٿو: I am the resurrection of life هو انهيءَ خواب ۾ سندس محبوب جي ٻار کي ٽهڪ ڏيندو ۽ وڏو ٿيندي ڏسي ٿو: هڪ ڏينهن پيرس جي گهٽين مان رت ڏويجي ويندا ۽ گلوٽين هيٺ ايندڙ ڪنڌن جو ڳاڙهو ختم ٿي ويندو، زندگي هڪ نئين دور ۾ ضرور داخل ٿيندي. اهو ڪردار آخري گهڙين ۾ سوچي ٿو، اهڙي طرح ڪردارن جي Perception نهايت مشڪل مامرو آهي ڪردارن جي Mis perception پوءِ اهڙو گند ڪندي آهي جيڪو پٺاڻي جي ڪردارن يا فيض جي شاعري جي حوالي سان ڄاڻايو ويو آهي. اهڙي طرح پٺاڻي تان هر طرح جو محاصرو ختم ٿيڻ گهرجي.

- امداد سومرو

لطيف سائين جي ڪلام تي علمي تحقيق جي ضرورت

جمع ڏينهن عبرت اخبار جي پوئين صفحي تي هڪ خبر شايع ٿي آهي. اها خبر ايڏي ته وڏي خبر آهي، جيڪا سنڌ ۽ سائين لطيف سان محبت ڪندڙ ڪنهن به شخص جو هاءِ ڌاري سگهي ٿي. خبر اصل ۾ سليم ڀٽو لطيفيءَ جي ان تحقيق تي مشتمل ڳالهه بولم تي آهي، جنهن ۾ هن انڪشاف ڪيا آهن ته اڄ تائين ڪو به مستند شاھ جو رسالو ناهي. هن ڳالهه بولم ۾ جيڪي انڪشاف ڪيا ويا آهن، اهي ڪنهن به حالت ۾ درگذر ڪرڻ جهڙا ناهن. هن سڄي دنيا ۾ لطيف سائينءَ تي ٿيندڙ هن وقت تائين ۽ ڪيل ڪم کي اڻپورو قرار ڏنو آهي ۽ چيو آهي، ته لطيف سائين تي جيترو به ڪم ڪجي پورو نٿو ٿي سگهي.

سليم ڀٽو لطيفي، لطيف تي ڪم ڪندڙ اڪيلو محقق ڪونهي، ڪيترائي ڏاها، لطيف سائين جا پارڪو تحقيق وارو ڪم ڪندا رهيا آهن ۽ شايد اهو اڻڪٽ سلسلو دنيا جي قائم رهڻ تائين جاري رهي، پر لطيف سائين سان دوکو ڪندڙ سندس شعرن جون غلط معنائون ڪيندڙ يا پنهنجي مذهبي عقيددي يا نظرياتي پرچار لاءِ لطيف سائين جي شعرن کي استعمال ڪندڙن تي ضرورت تنقيد ٿيڻ گهرجي ۽ نه رڳو تنقيد پر انهن کي جواب ڏيڻ کپي، ته هنن لطيف سائين سان ائين چو ڪيو؟! سنڌ ڌرتي تان اهي منافقيون ۽ چالبازيون آخر ختم چو نه ٿيون ٿين...؟ ڇا سنڌ رڳو ننگن، چالبازن، گرنارين جو ڪاڇ بنجي رهندي...؟ سائين لطيف ته اسان جو اهڙو اڳواڻ آهي جنهن تي ڪنهن به سنڌ ڄاڻي جو ڪو به اختلاف نه آهي، سائين لطيف جو نالو ئي سچ ۽ سونهن جي علامت آهي. سائين لطيف سان دوکو ڪري، ڇا ماڻهو پنهنجو قد وڌائي سگهن ٿا؟ سليم ڀٽو لطيفيءَ جيڪي انڪشاف پنهنجي تحقيق ۾ ڪيا آهن،

انهن تي سنڌ جو ڏاهو ۽ سچو عاشق ڀلي اڪيون ٻوٽي يقين نه ڪري پر به قدم پري هن سان ملاقات ڪري ان تحقيق جو اڪين سان جائزو وٺي. ته ڇا واقعي ايڏا وڏا نالا سائين لطيف سان ڌوڪو ڪندا رهيا آهن. مون کي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سان به محبت آهي. هن ماڻهو رڳو لطيف سائين تي نه پر سنڌ جي تاريخ ۽ تمدن تي به وڏي تحقيق ڪئي آهي. سندس اهي لفظ ته ”پٽائي تي جيترو ڪم ڪرڻو هئو، اهو ئي چڪو آهي ۽ هاڻي لطيف سائين تي ڪوبه وڌيڪ ڪم نه ٿو ٿئي سگهي ۽ سندس مرتب ٿيل رسالو آخري ۽ قطعي آهي“ سان سخت اختلاف آهي. هو صاحب اهو ڪيئن ٿو فيصلو ڏي ته هن جيڪي ڪجهه ڪيو اهو ئي سڀ ڪجهه آهي. لطيف سائين تي تحقيق ڪنهن يونيورسٽي جي شاگرد جي ڊگري جو ڪم نه ناهي، جو اهو ڪنهن خاص مدي تي اچي ڊگري وٺڻ سان ٿي وڃي. لطيف سائين ته خود هڪ سمنڊ آهي. لطيف سائين جا اسان ته رڳو اهڙا محبتي آهيون، جو سندس ڪلام ٻڌي هيانءُ ناريندا آهيون. باقي جيڪو ڪم محققن ڪيو آهي، ظاهر آهي ته ايندڙ نسل ان ڪم تي ئي لطيف لاءِ پنهنجو اميج جوڙيندو.

گهڙن واربن تڙن تي، گهڙن گهڙيئي،
سڀ ڪا چئي آءُ سڻي، لئي پريان پيئي،
صبح سڀيئي، پسيون پاتار ۾.

لطيف سائين تي ٿيل ڪم تي ڪوبه نقاد ايڏي وڏي گهراڻي سان تحقيق نه ڪري سگهيو آهي. مان پاڻ کي خوش نصيب ٿو ڀانيان جو مون سليم ڀٽو لطيفيءَ جو سمورو ڪم پاڻ ڏٺو آهي، هن زير زباني وٺي غلط معنائن تائين ۽ مذهبي عقيدن پٽاندر شعرن سان هٿ چراند جا اهڙا ثبوت هٿ ڪري رکيا آهن، جو اهڙن دانشورن جي دانشوريءَ ۾ واقعي هڪ ڪارو تڪو لڳي چڪو آهي، جن لطيف سر ڪار سان ويساهه گهاتي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

مون کي سليم ڀٽو لطيفيءَ ٻڌايو ته لطيف سائينءَ جي شعرن جي معنيٰ ئي ابتي ڪئي وئي آهي، هن هڪ مثال ڏيندي ٻڌايو: لفظ ”ڪميئي“ پٽائي ڪم وارين پورهيت عورتن لاءِ استعمال ڪيو آهي، پر ان کي ڪم ذات، ۽ اوباش جي لفظ جي معنيٰ ڏني ويئي آهي، منهنجي ته حيرت جي انتها ٿي وئي ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کان ويندي

گربخشاڻي تائين سڀني هڪ ٻئي کي Follow ڪيو آهي ۽ پاڻ مرادو وڃي ڪنهن تحقيق جي زحمت نه ڪئي آهي. چو ته لطيف سرڪار ته جهر جهنگ ۾ رهندڙ اهڙن جھونن وٽان ملندو، جن کي لطيف جو ڪلام ياد هجي. لطيف سائين ڪراچي يونيورسٽيءَ جي لائبريري يا سنڌ يونيورسٽي يا سنڌ الاهي جي ڪپتن ۾ هرگز نه ٿو ٿي سگهي. سنڌ ۾ هڪ اهڙي اداري جي به سخت ضرورت آهي، جيڪو اهڙي کوجنا تي ڪتاب ڇپرائي، باقي ڏينگوئي ڏير لڳو پيو آهي!

سليم ڀٽو لطيفي هڪ مولائي ماڻهو آهي، سندس پاران مرتب ڪيل 1500 ناياب بيتن کي ڇپائڻ جو فوري بندوبست ڪيو وڃي. اهو ڪم سنڌ حڪومت، يونيورسٽيون، ادبي بورڊ يا غير سرڪاري ادارن، آڪسفورڊ پريس، زيبسٽ جو ادارو، سي آءِ آريا ڪو به ڪري پر ان ڪم کي ڇڏڻو ناهي ۽ بي حسيءَ جو مظاهرو ڪير به نه ڪري. تحقيق تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب سليم ڀٽو ترتيب ڏنو آهي. اهو به فوري طور ادبي بورڊ وارا ڇپائين.

- ڪنول سنڌي

Gul Hayat Institute

اچوتہ اعتراف ڪريون

لطيف شناسي جي حوالي سان عبرت مڱڙين ۾ لاڳيتو بحث ڇيڙي حقيقت ۾ اوهان تمام وڏو بنيادي ۽ اهم ڪم ڪيو آهي. ان لاءِ اوهان صاحبن کي جس هجي چاڪاڻ ته سنڌي ادب اڄ جيڪڏهن دنيا ۾ ادب يعني بين الاقوامي ادب ۾ ڪر ڪنيو بينو آهي ته اهو فقط شاه سائين جي شاعريءَ بدولت ٿي سگهيو آهي. بين الاقوامي ادب جي معيار تي اسان جيڪڏهن ڪا شيءِ فخر سان پيش ڪري سگهون ٿا ته اهو شاه جو رسالو آهي. سنڌي ادب ۾ تنقيد ۽ تحقيق جي شعبن تي تمام گهٽ ڪم ٿيو آهي. ان حوالي سان جيڪڏهن ڪو ڪم ٿيو به آهي ته اهو به وڏو ۽ لطيف شناسي جي حوالي سان ئي ٿيو آهي. جيڪڏهن ايمانداري سان ان تنقيدي ۽ تحقيقي ڪم جو اڀياس ڪبو ته اها حقيقت بلڪل ئي پڌري ٿي پوندي ته ڊاڪٽر گر بخشاڻي ۽ ايجي ٽي سورلي کان پوءِ بين مرڙي ان ڏس ۾ تقليد ئي ڪئي آهي پر تحقيقي ڪم کي ڪي نوان موڙ نه ڏنا آهن. البته شرح جي حوالي سان محترم سائين جي ايم سيد ”پيغام لطيف“ لکي ڄڻ ته بيٺل پاڻي ۾ پٿر اڇلايو. جنهن کان پوءِ تنوير عباسي ”شاه لطيف جي شاعري“ ڪتاب لکي. شاه جي شاعريءَ جو، بين الاقوامي معيار تي تجزيو پيش ڪيو. ساڳئي وقت هندستان ۾ پڻ نارائڻ شيام ۽ ٻين شاه جي فن ۽ فڪر تي تمام گهڻو لکيو آهي. اصل ۾ ڏٺو وڃي ته اسان وٽ جديد تحقيقي ۽ تنقيدي اڻپروچ جي گهڻي ڪوٽ رهي آهي. ان ڪري روايت پرست شارحن لطيف سائين جي سموري ڪلام مان فقط روحاني رمزون ئي ڪڍيون آهن. جڏهن ته ماديت پرست صاحب شاه سائينءَ کي طبقاتي شاعر بڻائي پيش ڪيو آهي. جڏهن ته ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته لطيف جي ڪلام مان ان جو اصلي فڪري جوهر تلاش ڪيو وڃي ۽ اهو تڏهن ئي

سگهندو جڏهن محققن، نقادن ۽ شارحن وٽ به احساس ۽ ادراڪ جو ساڳيو معيار موجود هجي.

شاهه جي ڪلام تي تحقيق جي حوالي سان ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ تمام گهڻو ڪم ڪيو آهي. پر ان ڪم تي خود تنقيد ۽ تحقيق جي گهڻي گنجائش موجود آهي. ڪنهن به ڪم کي مڪمل ۽ پرفيڪٽ چوڻ، بذات خود ان جي ناقص هئڻ جو هڪ دليل آهي. اهڙي قسم جي دعويٰ بلڪل ئي هڪڙي باراڻي ۽ ننڍڙي ڳالهه چئبي، جيڪا محترم نبي بخش بلوچ جهڙي وڏي ۽ بلند پايه محقق جي قطعي شان وٽان نه آهي. سليم ڀٽو صاحب پنهنجي مضمونن ۾ ٻي هڪڙي اهم ڳالهه ڏانهن ڌيان ڇڪايو آهي، سا آهي شاهه جي ڪلام کي جديد معيارن تي پرکي نئين رسالي کي ترتيب ڏيڻ جي.

هن صاحب ٽرمپ ۽ بمبئي واري چاپي کان موجوده ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي ڇپايل رسالي تائين، سمورن ڇاپن جو ترتيبوار موازنو پيش ڪري ثابت ڪيو آهي ته ”غلطين ٿيون آهن“ ۽ انهن غلطين کي سڌارڻ لاءِ هو پنهنجون صلاحون ۽ مشورا به آڇي ٿو. ته اسان جي سينيئر ۽ لائق محققن کي به پيش ڪيل بحث جي روشنيءَ ۾ پنهنجن غلطين جو اعتراف فراخ دليءَ سان ڪرڻ گهرجي ۽ نئين ڇاپي لاءِ ڪم ڪشي بيهڻ ۾ ڪنهن به قسم جو عيب نه سمجهڻ گهرجي.

ساڳئي وقت ٻوليءَ ۽ ادبي ترقيءَ لاءِ قائم سرڪاري ادارن تي به فرض عائد ٿئي ٿو ته اهي ذڪر ڪيل بحث مان استفادو حاصل ڪن ۽ ان ڏس ۾ پنهنجين ذميدارين کي محسوس ڪندي پنهنجون پگهارون ۽ مراعتون حلال بڻائين.

نثار شاهين

لطيف سائين ۽ نئين تحقيق

شاھ سائين جي ڪلام جي تنقيد جا متفقہ معيار ۽ غلطين کي سدڙڻ جي ضرورت جي عنوان سان سليم ڀٽو لطيفي جي، ڀٽائيءَ جي بيتن جي حوالي سان نڪوراضافي تحقيق ۽ سمیڙپ هڪ لحاظ کان سالن کان بيٺل پاڻيءَ ۾ تحرڪ پيدا ڪرڻ جي سگهاري ۽ شعوري ڪوشش آهي. حقيقت آهي ته علم ۽ ادارڪ جي، جڏهن ڳالهه ڪجي ٿي ته پوءِ فهم ۽ فراست جي ڪسوتيءَ تي ناممڪن جي ڪا به سرحد نه ٿي جڙي. تحقيق ۽ جستجو زنده قوم جي جياپي جو حقيقي ڪارڻ هوندو آهي.

هن وقت تائين جن بنيادن تي يا جن وسيلن سان ڀٽائي جي بيتن جي سمیڙپ وارو عمل روان رکي مختلف رسالن کي ترتيب ڏئي ادبي ميدان ۾ آندو ويو آهي، انهن ساڳئين بنيادن تي، اهي رهجي ويل ۽ ڪجهه بي ترتيب بيتن کي سمیڙي ۽ سنواري پراڻن رسالن جي مدد سان، ٻانهي خان شيخ تازو شاھ جو رسالو نئين اضافت سان پيش ڪري سگهارو ڪم ڪيو آهي ۽ گڏوگڏ نئين نسل کي ڀٽائيءَ جي فڪر سان سلهاڙي هڪ سگهاري ۽ ديري اثر ڇڏيندڙ ڪوشش ڪئي آهي ۽ ڪنهن حد تائين رسالي کي سمجھڻ ۽ سمجھائڻ ۾ آساني پيدا ڪئي آهي جنهنجا نتيجا يقينن ايندڙ وقت لاءِ شاھ شناسائي ڏانهن هڪ سگهارو قدم ليکيا ويندا.

انهيءَ سلسلي سان جڙيل هڪ ٻي اهم شخصيت سليم ڀٽو لطيفي، جنهن ٿوري وقت ۾ ڀٽائيءَ جي تحقيق ۽ سمیڙپ جي حوالي سان پيدا ٿيل جمود کي توڙي هڪ نئين ڪاوش ڪئي آهي، تحقيق ۽

جستجو ڪري هن 1500 جي قريب مختلف وسيلن کان سيني به سيني محفوظ ٿيل بيت منظر عام تي آندا آهن، جيڪا پنهنجي پر ۾ هڪ سگهاري ڪوشش آهي. اهي بيت اصل ۾ اهل علم حضرات ۽ پٺاڻي جي پارڪوئن کي تحقيق جي دعوت ڏين ٿا ته جيئن هو پٺاڻي جي باري ۾ وڌيڪ کوجنا ڪري پنهنجن تجربن جي بنياد تي پنهنجون صلاحيتون استعمال ڪري ڇنڊڇاڻ ڪري هڪ مڪمل رسالي جوڙڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪن.

تازوان سلسلي سان جڙيل پٺاڻيءَ جي عاشق سليم پتو لطيفي جا چيپيل مضمون پٺاڻي جي باري ۾ هڪ نئون فڪري لاڙو پيدا ڪن ٿا. هن قسم جي علمي ۽ ادبي بحث خاص ڪري پٺاڻي جي حوالي سان تحقيق ڪندڙن جا رايا اچڻ گهرجن ته جيئن هڪ عوامي فورم تي پٺاڻي جي شناسائي ٿي سگهي.

ٿيڻ ته ائين گهرو هو ته پٺاڻي جي حوالي سان سنڌ سرڪار جا جڙيل ادارا ۽ اٿارٽيون ڪواهم ڪردار ادا ڪن ها پر افسوس ته ائين ٿي نه سگهيو آهي. ڏٺو ويو آهي ته اهڙي قسم جو قومي ڪم گهڻو ڪري ذاتي بنيادن تي پٺاڻيءَ سان عشق رکندڙ شخصيتون پنهنجي سر ۽ ڪلھن تي بارڪڙي نڀائي رهيون آهن.

سليم پٽي پنهنجي سيني آرٽيڪلس ۾ جن جن پٺاڻي جي بيتن جو پيچ وائڙ حوالو ڏئي پنهنجي موقف کي واضح ۽ چٽو ڪيو آهي اهو عمل هڪ مضبوط حوالي طور ان ڳالهه ڏانهن چٽو اشارو ڪري ٿو ته اسان جو بزرگ اديب ۽ پٺاڻي جي حوالي سان تحقيق نگاران ڪم کي پنهنجو ڪم سمجهي، هن تحقيق طلب ڪم کي پنهنجن تجربن جي روشنيءَ ۾ پايءَ تڪميل تي پهچائين. سليم پتو جي تحقيق ۽ سميتڙ جو اهو پاسو ڏاڍو چٽو پتو آهي. جنهن ۾ هن سندن ئي سميتڙيل رسالن مان حوالا ڏئي پٺاڻي جي بيتن جي حوالي سان هڪ نئون گس ۽ نئون پيچرو کولي ڇڏيو آهي، جيڪو عمل يقينن ساراهه جوڳو آهي. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، محمد ابراهيم جويو، غلام علي الانا، سراج ميمڻ ۽ فهميده حسين جهڙين سگهارين شخصيتن کي پنهنجي راءِ ڏيڻ گهرجي. ان سلسلي ۾ خاموشي ادب ۾ جمود جو ڪارڻ بڻجي ٿي.

ارئيسٽ ٽرمپ کان پوءِ ٻانهي خان شيخ تائين ۽ ان کان پوءِ هاڻي
سليم ڀٽو تائين جن به ڀٽائي جي بيتن جي سميٽپ ڪئي آهي. انهن
تي هڪ ڪاميٽي ٺاهي تحقيق ٿيڻ گهرجي ۽ هاڻي ضرورت آهي ته
ڀٽائي جي رسالي جي حوالي سان هڪ جامع رسالو منظر عام تي اچي. ان
سلسلي ۾ مٿين عزت وارن کان علاوه ڪو ٻيو به مانائتو ڀٽائي جو
عاشق، علم ۽ ادب سان محبت ڪندڙ، اڳتي اچي ته جڙ هي ڪم سولو
ٿي پوندو ۽ اسان پنهنجي هن قومي سرمائي کي فخر به انداز سان دنيا آڏو
پيش ڪري سگهنداسين.

— عنايت ميمڻ

Gul Hayat Institute

لطيفيات جي دنيا ۾ گم ٿيل شخص سليم ڀٽو لطيفي

هن هٿ هٿان واري دور ۾ جڏهن اسان کان پنهنجو محسن شاه عبداللطيف ڀٽائي وسرندو پيو وڃي ۽ سندس شعر ماڻهن جي ذهنن جي فرهيءَ تان ميساريا پيا وڃن تڏهن سليم ڀٽو ڪنڊ ۾ ويهي پنهنجي مخصوص طرز تحرير ۾ لطيف سائين جا سر بيت، وايون ۽ انهن ۾ لڪل اسرار ڳوليندو پيو وڃي ۽ سڀني سنڌ واسين کي شاه لطيف جي پيغام کان واقف ڪندو ٿو رهي. لطيفيات جي دنيا ۾ گم ٿيل هن شخص کي جڏهن اسين ڳولينداسين ته هو اسان کي شاه ڀٽائي رح جي بيتن جي ستن ۾ نمايان نظر ايندو. جڏهن هن شخص جي لطيف شناسيءَ تي تحقيق جو اڀياس ڪنداسين ته اسان کي ڪوڙ سارن تحقيقي ڪتابن ۾ سندس عڪس نظر ايندو ۽ جڏهن حب الوطني، سرڪشي ۽ قربانيءَ جي جذبي سان سندس شخصيت تي نگاهه وجهجي ته سندس اولڙو ڀٽائيءَ جي سورمن ڪردارن ۾ نظر ايندو.

ڪڏهن ڪڏهن سليم ڀٽو کي ڏسي عجب ڪائيندو آهيان ته هي شخص پنهنجي آڻاھ مصروفين مان ڪيئن ٽائيم ڪڍي شاه لطيف تي تحقيق ڪندو رهي ٿو. سن 1960ع ۾ دادو ضلعي جي ننڍڙي ڳوٺ بيلو پٽڻ ۾ جنم وٺندڙ سنڌ يونيورسٽيءَ مان ايم اي انگلش، سي ايس ايس ۽ پي سي ايس ۾ نمايان ڪاميابي ماڻي اي ٿي اوجو عهدو ماڻيندڙ سليم ڀٽو اڄڪلهه ڄامشورو ۾ رهي ٿو. جتي ڪتابن سان ڀريل ڪمري ۾ شاه ڀٽائيءَ تي تحقيق جو ڪم پنهنجن هٿن ۾ کنيو ويٺو آهي ۽ هيل تائين شاه ڀٽائي تي تحقيق بابت اٽڪل سترهن ڪتاب لکي چڪو آهي.

1- شاهه جي شاعريءَ جو جديد فڪر 1990ع.

- 2.. لطيفي لات جا ذات ڏٺي 1991ع.
 - 3.. "Shah Abdul Latif Bhitai "A Star Just Before the Dawn" 1991ع.
 - 4.. شاھ جي سرن جو سچ 1992ع.
 - 5.. "Horizons of Shah Abdul Latif's poetry" 1994ع.
 - 6.. حقيقت هن حال جي - حصو پھريون 1994ع.
 - 7.. حقيقت هن حال جي - حصو ٻيو 1994ع.
 - 8.. حقيقت هن حال جي - حصو ٽيون 1995ع.
 - 9.. حقيقت هن حال جي - حصو چوٿون 1995ع.
 - 10.. لات جا لطيف جي - 1996ع.
 - 11.. ھهڙا سڀئي سڏير 2002ع.
 - 12.. اسان جو شاھ لطيف (پنج واليم) 2004ع
 - 13.. قدر ڪيميا ان جو 2004ع
- سليم جي شاھ پٽائيءَ تي ٿيل تحقيق جي وڏي خوبي اها آهي ته هو هر ڪتاب ۾ نون موضوعن تي تحقيق ڪري ٿو.
- سليم جي تحقيق جي حوالي سان هڪ نئين ڳالهه سامهون هيءَ آئي آهي ته هن لڳاتار چئن پنجن سالن تائين جي محنت ۽ جدوجهد کانپوءِ شاھ سائين جا 1500 بيت اهڙا گڏ ڪيا آهن، جيڪي هن مهل تائين ڇپيل رسالن ۾ موجود ناهن. هنن بيتن جو مسودو تحقيق جي پڄاڻيءَ تي پهتو آهي ۽ ڇپائيءَ جي مرحلي ۾ آهي. ان کان سواءِ ٻيو اهم ڪم جيڪو تحقيق طلب پڙ آهي، ان ڏس ۾ سليم پٽو شاھ لطيف تي ڇپيل 15 رسالن ۽ ٻن ڪتابن - املھ اڻ ٿوريا ۽ محمد سومار شيخ جي رسالي کان ٻاهر جي بيتن کي سامهون رکي هڪ نئين تحقيقي ڪم جو بنياد ”لطيفي لات جا ذات ڏٺي“ تي مشتمل ”لطيفي تحقيق ٿڪيو“ جي پليٽ فارم تان شاھ لطيف جي بيتن جي صحت، اضافتن، بيتن جون بهتر پڙهڻيون، درست معنيٰ ۽ تشريحون ڪيون آهن. اهڙن بيتن جو تعداد 200 جي لڳ ڀڳ بيٺي ٿو. هن ڪتاب جو تحقيقي مواد پڻ ڇپائيءَ جي مرحلي ۾ آهي.
- ان کان سواءِ سليم پٽو جو سنڌ جي اسڪولي ٻارڙن لاءِ شاھ جي بيتن تي مشتمل مختلف سرن مان چونڊ ڪري اضافي مطالعي طور چوٿئين درجي کان اٺين درجي تائين ڏنل ڪتاب، هنن ڪتابن ۾ ٻارن ۾ لطيف شناسيءَ جو رجحان پيدا ڪرڻ لاءِ بيتن جي ڏکين لفظن جي

معني، تشريح ۽ تصويرن سان گرامر ۽ ٻوليءَ جي ڀرپور ڄاڻ مشقن جي صورت ۾ ڏني وئي آهي. هنن ڪتابن کي ڇپرائڻ جي ذميواري سگا وارن نڀائي آهي.

مٿين سڀني تحقيقي نقطن کي نظر ۾ رکندي هڪ مڪمل رسالي جي ترتيب جو ڪم پڻ هلندڙ آهي. ان حوالي سان اڳ ۾ لطيف سائين تي ڪو به پرڪ پٽاندڙ رسالو جڙي نه سگهيو آهي ۽ نه وري لطيف سائين کي پڙهندڙ حلقن کي مطمئن ڪندڙ آهي. ٿوري گهڻي تبديليءَ سان سڀني رسالن ۾ بيتن جي لفظن جو غلط تلفظ، صورتخطي، اچار، معنائون ۽ تشريحوں ورجايل آهن. جنهن کي سليم پنهنجي تحقيقي ليبارٽريءَ ۾ جائزو وٺي وڏي محنت سان درست ڪري لطيف شناسيءَ تي اڳتي وڌ ڪئي تحقيق جي دنيا ۾ پاڻ مڃايو آهي.

بشير منگي

Gul Hayat Institute

شاهه جي رسالي جي مستند ڇاپي جي ضرورت

اسڪولي زماني ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح تي مضمون لکرائڻ وقت استاد لکرائيندا هئا ته شاهه عبداللطيف سنڌ جو بزرگ شاعر آهي. سندس شعر جي مجموعي کي شاهه جو رسالو چئبو آهي، جنهن ۾ ٽيهه سر آهن، وغيره وغيره. ”جي تو بيت ڀانڀا“ وارو بيت هائو تي هري ايندو هو، هڪدم قرآن پاڪ جا ٽيهه سپارا به ياد ايندا هئا. مطلب ته بالڪيڻ ۾ به ملڪ جي ٻين صوبن جي شاعرن ۽ دنيا جي ٻين شاعرن بابت معلومات نه هئڻ جي باوجود به هڪ عجيب سرهاڻي ٿيندي هئي ۽ ٻين قومن تي اڻڄاتل قسم جي فوقيت محسوس ٿيندي هئي! نڄاڻ اهو ڪهڙو جذبو هو، ڪهڙي ڪشش هئي ۽ ڪهڙي اڪير هئي جنهن سبب اندر ۾ هڪ پر ڪيف، سرور بخش ۽ برتري جي ڪيفيت طاري ٿي ويندي هئي. اها ڳالهه به چٽي ڪري ڇڏجي ته ان ۾ اسان جي تربيت يا ماحول جو ڪو خاص پهلو ڪارفرما نه هو، پوءِ به هوندو ايئن ئي هو جيئن مٿي ذڪر ڪيل آهي. پهر حال ڏينهن گذرندا ويا ۽ سمجهه جو پڪيڙو به آهستي آهستي پر هڻڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو. چوندا آهن ته جيئن جيئن ڪنهن جي علم ۾ اضافو ٿيندو آهي تيئن تيئن هو پنهنجو پاڻ کي بيوقوف ۽ جاهل سمجهڻ شروع ڪندو آهي. اسان جي حالت به ڪجهه ٻي قسم جي نه هئي. ٿيو ايئن جو ڪچي عمر ۽ ڦڪي سمجهه ۾ لطيف سرڪار کي ٿورو گهڻو پڙهڻ شروع ڪيو. بيتن جي معاملي ۾ پسند ۽ چونڊ جا انوکا پيمانا من اندر مقرر ٿيا. گهڻي کان گهڻا بيت ياد ڪري هڪ جيڏن ۾ ٻڌائڻ ۽ انهن کان نئون بيت ٻڌي ياد ڪرڻ اسان جي مشغلي ۾ شامل ٿي ويا.

پر مونجهارن تڏهن ڪر ڪنيو جڏهن رسالي مان ٻن ستن وارو بيت ياد ڪري ڪنهن کي ٻڌايو هو ته اڳلوان بيت جي وچين ٽين ست پڙهي وائڙو ڪري ڇڏيندو هو. جيئن ته تعلق لاڙ جي نج بهراڙيءَ سان آهي

جتي آئي ڏينهن ڪنهن ميلي، ملاڪڙي، شادي وهان يا اوطافتي ڪچمري (جنهن جي جاءِ تي اڄڪلهه تي وي چانيل آهي) ۾ ڪنهن نه ڪنهن وڏي، سگهڙيا ڳائڻ وڃائڻ وارن فقيرن کان اڪثر لطيف سائين جا اهڙا بيت ٻڌبا هئا جيڪي يا ته رسالي ۾ موجود نه هئا يا وري ستن جو تعداد گهٽ وڌ هوندو هو. انهيءَ مسئلي ابتلا ۾ وڃي ڇڏيو هو. سوچيو هو ته ڇا رسالي جا سرتيهرن کان وڌيڪ آهن يا رسالو اڻپورو آهي، يا اهي نوان بيت لطيف سرڪار جا نه آهن؟ بهر حال وقت جي تقاضا ۽ عمر جي ناڪافي حدن ۽ نابالغ سوچ سبب انهن سوالن جا جواب سمجهڻ کان قاصر رهيس ۽ پوءِ يونيورسٽي تائين نيچرل سائنس جي طالب علم رهڻ جي اتفاق سان انهيءَ سوچ ۽ لوڇ جو سلسلو جاري نه رهي سگهيو. جيتوڻيڪ لطيف سرڪار سان تعلق ۽ انس مانيٽوئي سمي، قائم رهيو. پر هڪ ڏينهار سنڌيءَ جي حيثيت ۾ تحقيقي ڪيتر ۾ ڪو ٻوٽو ٻاري نه سگهيس ۽ نه ئي لطيف سرڪار جي قرض جي رتي به ادا ڪري سگهيس. جنهن جو بهر حال افسوس رهندو.

رسالتي ۾ سرن ۽ بيتن جي تعداد ۽ پڙهڻين ۽ معنائن جو مونجهارو جيڪو گهڻي قدر ساڳيو مسئلو پنهنجي پوري شدت سان تڏهن سجاڳ ٿيو جڏهن گذريل ٻن مهينن کان مسلسل عبرت مڱرين ۾ شاھ پٽائي جي رسالي جي مختلف ڇاپن جو تنقيدي جائزو، بيتن جي غلط پڙهڻي ۽ غلط معنائن جي تدارڪ متعلق محترم سليم ڀٽو لطيفي جا مضمون ۽ سندس انهيءَ ڏس ۾ ڪيل تحقيق سامهون آئي. جنهن بابت راقم پنهنجي راءِ جو اظهار هڪ دفعو پهرين به عبرت جي آڪٽوبر واري شماري ۾ ڪري چڪو آهي. هاڻي محترم سليم ڀٽو صاحب جي تحقيق ۽ شاھ سائين جي لڌل ٻن بيتن جي سندس لاپ سان ڪو به محقق اختلاف نه رکي سگهي ٿو پر اها ڳالهه ته طعي آهي ته هن وقت تائين چيپيل سڀ رسالا اڻپورا ۽ غلطي کان پاڪ ناهن. جنهن جو اندازو هر ڏي شعور ماڻهو عبرت جي تازي پهرين نومبر واري شماري ۾ موجود محترم سليم ڀٽو صاحب جي مضمون ”ايءَ نه مارن ريت“ پڙهي ڪري سگهي ٿو، جنهن ۾ شاھ صاحب جي رسالي جي مختلف ڇاپن بابت راءِ ڪا پٽو صاحب جي نه آهي پر انهن ئي محققن جي آهي جن اهي رسالا ترتيب ڏنا آهن. هاڻي سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته مذڪوره محققن کي اهو حق ڪنهن ڏنو هو ته پنهنجي مرضي ۽ منشا مطابق رسالي سان هٿ چراند ڪن! جنهن کي جيئڻ وڻيو آهي تيئن ڪيو ويو آهي. بغير ڪنهن نوس

پيماني ۽ دليل جي سرن جا سرغائب ڪيا ويا. بيتن کي خارج ڪيو ويو ۽ لفظن کي ڦيرائي گهيرائي مرضيءَ جون معنائون ڏيئي لطيفي فڪر کي مجروح ڪيو ويو. جيئن محمد عثمان ڏيپلائي صاحب جي رسالي سان ڪيل سلوڪ کي محترم ڀٽو صاحب وائڪو ڪيو آهي. ڏيپلائي صاحب شاھ سائين جي اٽيڪ بيتن کي شيطاني يا موالين جا بيت ڪوٺي رسالي مان خارج ڪري ڇڏيو. ڏيپلائي صاحب جي سوچ مطابق ته اهڙا ٻيا سڀ رسالا جن ۾ اهي بيت شامل هئا (آهن) اهي سڀ شيطاني آهن!.....

ڏيپلائي صاحب ڪهڙا بيت خارج ڪيا آهن (ڏسو پهرين نومبر واري عبرت مئگزين شماري ۾ محترم سليم ڀٽو صاحب جو مضمون ”ايءُ نه مارين ريت“، حوالي طور اهڙن چند بيتن جون پمريون ستون ڏجن ٿيون:

پاڻ ٿي جل جلاله. پاڻ ٿي جان جمال.....
 سڄڻ ساهه پساهه ۾ پرين پاڻ پساهه.....
 نڪا ابتدا عبد جي، نڪي انتها.....
 پيهي جان پاڻ ۾، ڪيم روح رهاڻ.....
 جيسليمريائيون جڳ ۾، اڃا ڪي آهين.....
 اڀيون تڙ پوڄين، وهون وڻجارن جون.....
 راهه ۾ گڏين رام، پنڌان چٽا ڪاڙهي.....
 وغيره وغيره.

ان مان اهو ظاهر ٿيو ته صاحب موصوف اهڙن سڀني بيتن جي خلاف هو جنهن جو مفهوم کيس سمجهه ۾ نه آيو يا اهڙن چند لفظن جي بنياد تي جنهن جي وسعت ۽ تمثيل کيس خلاف اسلام لڳي. مثال اڀيون تڙ پوڄين يا راهه ۾ گڏين رام اهي بيت ڪيتري قدر برخلاف اسلام آهن، اهو هڪ الڳ مسئلو آهي. سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته ڇا لطيف سرڪار صرف هڪ اسلامي شاعر آهي؟ منهنجي خيال ۾ ائين ناهي. شاھ سائين جي درس جي عالمگير حيثيت آهي، هر سماجي طبقي ۽ مذهبي گروهه جي ماڻهن لطيف سرڪار مان برابر استفادو ڪيو آهي ۽ ڪندو رهندو. هونئن به شاھ صاحب جو سنڌ ۾ هڪ انقلابي پهلو نمايان رهيو آهي ته اهو ڪيئن ممڪن ٿي سگهندو ته شاھ صاحب سنڌ جي داخلي ۽ سماجي مسئلن کان ڪن لاتار ڪئي هجي!! انڪري شاھ

سائين جي اعليٰ فڪر کي مذهبي جنونيت جي زنجيرن ۾ قيد ڪري ان جي تقسيم نه ڪئي وڃي. اگر مذهبي عقيدن جي بنياد تي رسالي کي تقسيم ٿا ڪريو ته سڀ کان پهرين سنڌ جي تاريخ کي به هندو مسلم ۾ ورهايو، سنڌي ٻولي کي به ورهايو، سنڌ جي ثقافت جي به ونڊ وڇ ڪريو ۽ آخر ۾ اچي رسالي جي به وڌ ٽڪ ڪريو!

ڏک جي ڳالهه اها آهي ته اسان اڃا اهڙا ڪي به قدر، پئمانا يا معيار مقرر نه ڪري سگهيا آهيون جن مطابق بيتن کي ٿوري ٽڪي ۽ پرکي ڪو رايو قائم ڪري سگهجي. جي ائين هجي ها ته هوند محترم سليم ڀٽو جا فقيرن کان هٿ ڪيل گهٽ ۾ گهٽ اهي بيت ته ضرور رسالي ۾ شامل ٿي وڃن ها جيڪي رسالي ۾ موجود بيتن سان نه صرف ٺهڪن ٿا پر ڪهاڻي ۽ پس منظر جو تسلسل آهن، جيئن سسئي جا هيٺيان بيت:

آئون نه گڏي پرين کي، ٿي وڃين جي وير،
لڪن منجهه لطيف چئي، پيئي نهاريان پير،
ڪانڌي ٿيندم ڪير، هي لوڪ سڀ ڌاريو.

آئون نه گاڏي پرين کي، مڙيو سج مٿان،
ڪل نفس ڏانئتم الموت، سيئي خوف لٿا،
هادي جهلي هٿان، قادر ڪيچ رسائيين.

آئون نه گڏي پرين کي، تون سج ۾ چاڙهه سوري،
مٽي ڪنيم مٽي تي، پنيوران پوري،
مليم منظوري، هاڙي ڏانمن هلڻ جي.

آئون نه گڏي پرين کي، ويو سج لهي،
لڪن منجهه لطيف چئي، روئندي آئون رهي،
هو ڪالهه ويا ڪمي، آئون اڃ ٿي ڳوليان انن کي.

۽ انهيءَ تسلسل جا ٻيا به ڪيترائي بيت آهن، ان کان علاوه مفهوم جي گهراڻي، تمثيل جو اعليٰ رنگ، تجنيس حرفي، جاگرافي ۽ واقعن جي پس منظر ۾ جانچيو ته ڪو سبب نه ملندو جو هيٺيان ۽ ٻيا ان جمڙا بيت رسالي کان ٻاهر رهن.

هيئنڙو ڏيئي وٽ جيئن، ٻري ٿيو پور،
جتن جي جدائي ۾، ٿيس چرڻ کان چور.
اي مون نمائي قصور، مون سڱ سڃاڻي نه ڪيو.
يا

هيئنڙو ٻانهي ٻار جيئن، وجهلي ويچارو،
الفراق اشد من الموت، اندر لڳو آرو،
مون ٻانهي بهارو، مان قبولي ڪيچ ڏئي.
يا

هيئنڙو هرڻ ڦر جيان، چرڪيو ڏئي چال،
ان الله مع الصابرين، جا ڦيريو وجهان ڦال،
هڪ مارو ٻيا مال، سڪيا هٿن سيد چئي.

اسان جي گهڻن ماڻهن جو اهو دستور رهيو آهي ته ٿورو گهڻو ڪم ڪري پوءِ اهو تحقيقي، تخليقي، سماجي، سياسي ۽ سائنسي نوعيت جو هجي، باقي سڄي زندگي ان جو ئي ڪٿيو ڪاڻڻ پسند ڪندا آهيون ۽ انهيءَ رمز کي لڳو رهڻ اسان کان نه ٿو پڇي. ان ۾ اسان جو پنهنجو ڪيترو ڏوهه آهي؟ معاشري جو ڪيترو عمل دخل آهي يا حڪومتي ادارن جو ڪيترو آشپرواد شامل آهي؟ اهو هڪ اڃا ئي الڳ بحث آهي. بهرحال اسان ۾ ثابت قدمي ۽ مستقل مزاجي ڪجهه گهٽ ئي آهي، جنهن سبب جيڪو به محقق يا تخليقڪار جتي ليڪو ڪڍي بيهي ٿو، ان کان اڳتي نه پاڻ ٿو وڌي ۽ نه ئي ٻئي ڪنهن جو وڌڻ برداشت ٿو ڪري. جيئن اسان جي مانواري بلوچ صاحب سندس مرتب ڪيل رسالي جي چپائي کان پوءِ ڪيو. سندس چواڻي:

"This is final work, no one can advance upon it."

هاڻي اهو پڙهندڙن جي راءِ تي آهي ته اهڙي ماحول ۽ حالتن ۾ محترم لطيفي صاحب کي انهيءَ حلقي مان ڇا اميد رکڻ گهرجي! بهرحال عام پڙهندڙن ۽ باشعور طبقي سندس محنت کي محبت سان موت ڏئي آهي ۽ هن مڱڙين جي پليٽ فارم تان سڀني وس وارن ۽ متعلق ماڻهن ۽ ادارن کي اپيل ڪئي آهي ته گڏجي سڏجي ڪو لائحہ عمل جوڙي لطيف سرڪار جي بيتن جي پرک جا ڪي جوگا معيار مقرر ڪري مناسب ۽ صحيح ڇاپو عوام جي آڏو آندو وڃي.

- غلام مصطفيٰ گرگيز

Gul Hayat Institute

سر ڪيڏارو ۽ سنڌ ڪيڏارو

شاھ سائينءَ جو ”سر ڪيڏارو“ رسالي جي تحقيقي ترتيب جي مختلف مرحلن ۾ اختلافي سر رهيو آهي، ڪن محققن هن سر ڪي شاھ سائينءَ جو ڪلام مڃيو آهي ته ڪن وري هن خيال جي مخالفت ڪئي آهي، ته سر ڪيڏارو شاھ صاحب جو نه آهي. هن سر جي تحقيقي ڇنڊڇاڻ دستاويزي ثبوتن سان آخر ڪار حاجي ٻانهون خان شيخ پنهنجي رسالي ۾ ۽ ڪتاب ”شاھ جو رسالو“ رسالي جو ڪلام“ ۾ ڪئي آهي. صاحب موصوف هن ڪتاب ۾ بلوچ صاحب واري رسالي ۽ رسالي مان خارج ڪيل بيتن متعلق لکيو آهي، بمر حال هن سر جي باري ۾ فيصلو ڪرڻ ۽ تحقيقي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ جي سلسلي ۾ سندس تاريخي پسمنظر ڪي نه وسارڻ گهرجي ۽ خاص طور تي لطيف سائين جي دور واريون سنڌ جون حالتون ۽ ان کان اڳ ويجهڙائيءَ واري دور جي سنڌ جون حالتون زير بحث اچڻ گهرجن. خاص طرح شهيد شاھ عنايت جھوڪ وارو واقعو اهم آهي. سر ڪيڏارو ڪي لطيف سائينءَ جي شاعري نه مڃڻ وارن محققن ۾ مرحوم محمد صالح ڀٽي، مرحوم مولانا دين محمد وفائي، مسٽر ليلا رام وطن مل لالواڻي، مرحوم علامه دائود پوٽو، مرحوم علامه آءِ آءِ قاضي ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب سرفهرست ثابت ٿيا آهن. انهن صاحبن کان علاوه باقي سڀني محققن سر ڪيڏارو ڪي شاھ جو ڪلام مڃيو آهي. ظاهر آهي ته جن محققن سر ڪيڏارو ڪي رسالي ۾ رکيو آهي، انهن وٽ به ڪي دليل ۽ ثبوت هوندا ۽ ڪيترن ئي قلمي رسالن ۾ هي سر درج ٿيل مليو هوندو. انهن قلمي نسخن مان ڪي اوائلي، ڪي وچولي دور جا ته ڪي وري پوئين دور جا هوندا پر سوال اهو آهي ته جن محققن سر ڪيڏارو ڪي لطيف سائينءَ جو ڪلام نه مڃيو آهي انهن جي رايي ۽ دليلن ڪي پرڪٽ گهرجي ۽ رسالي سان هن قسم جي

هت چرانءَ کي روڪڻ گهرجي.

مرحوم محمد صالح ڀٽي هالن پراڻن واري جو چوڻ آهي ته، ”احسان فقير جي پڙ تي ڳايو ويندو هو.“ هن ڳالهه جو اظهار موصوف احسان فقير جي رسالي (1918ع) ۾ ڪيو، هي رسالو محمد صالح ڀٽي جي پٽن سندس وفات کانپوءِ 1953ع ۾ ڇپايو. هن رسالي ۾ 94 بيت ۽ آخر ۾ ڪجهه زاريون يعني وايون يا صدائون درج ٿيل آهن. موصوف جي راءِ جو مقصد پوءِ وارن محققن غلط ورتو آهي ۽ هن جي راءِ کي قلمي حربي طور استعمال ڪيو آهي. جڏهن ته هن صاحب جي راءِ مان صرف اهو مقصد معلوم ٿئي ٿو ته سر ڪيڏارو احسان فقير جي پڙ تي ڳايو ويندو هو. باقي رهي ڳالهه ته هي سر ڪنهن جو آهي ان متعلق ڪا به وضاحت يا فيصلو ڄاڻايل نه آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب غير ضروري طور هيءَ راءِ پنهنجي حق ۾ استعمال ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

سر ڪيڏارو کي شاهه سائين جو ڪلام نه مڃڻ لاءِ هڪ ٻي روايت ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي ڪتاب ”فقير صاحب صوفي محمد صديق جو راڳنامو“ جيڪو شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز طرفان 1987ع ۾ ڇپيو، جي مقدمي ۾ ڄاڻايو آهي ته ”صوفي فقير شاهه جي رسالي مان گهڻو ڪلام پنهنجي مرشد جي درگاهه جهوڪ شريف تي ڳارايو.“ (ص: 11) هن حوالي کي به بلوچ صاحب غلط طريقي سان قلمي حربي طور استعمال ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته متين حقيقت وانگر هن جو اهو مطلب نه ٿيندو ته اهو ڪلام صوفي فقير يا ان جي مرشد جو آهي. اهڙيءَ طرح شاهه سائينءَ جي ڪلام کي صرف ڳائڻ جي آڌار تي ٻين ڏانهن سلهاڙڻ نه گهرجي.

صوفي فقير جي سر ڪيڏارو جي بيتن، لطيف سائينءَ جي سر ڪيڏارو جي بيتن متعلق مسٽريس تبسم لطيف سائين جي 328 عرس جي موقعي تي پڙهيل مقالي جيڪو رسالي ”نذر لطيف“ ۾ شايع ٿيل آهي، ۾ چيو آهي ته، ”شاهه صاحب جي رسالي ۾ درج ٿيل سر ڪيڏاري ۾ ڪل 73 بيت آهن، جن مان 43 بيتن لاءِ خود شمس العلماء مرزا قليچ بيگ صاحب جي راءِ هئي ته، ”شاهه صاحب جا چيل ناهن. باقي 30 بيتن مان 12 بيت شاهه صاحب جي همعصر ٽريارڪر جي مشهور شاعر صوفي فقيرن جي جد امجد صادق فقير جي رسالي ۾ موجود آهن ۽ رهيل 18 بيتن کي جي تحقيق جي ڪسوٽيءَ تي پرکيو ته ٻيوئي نظارو پيسو.“ هن وڌيڪ دليل

ڏيندي چيو آهي ته، ”شاھ جي رسالي ۾ هر سر ۽ هر سر جي هر داستان ۾ شاھ صاحب جو نالو يا تخلص موجود آهي پر سر ڪيڏاري جي ڪنهن به هڪڙي بيت ۾ شاھ صاحب جو نه نالو آهي ۽ نه ئي تخلص.“ جيتري قدر سر ڪيڏاري ۾ ڪنهن به بيت يا وائيءَ ۾ شاھ صاحب جي نالي يا تخلص نه هئڻ جو تعلق آهي ان جو اهو جواب ڪافي نه آهي ته شاھ صاحب جي هزارن بيتن مان صرف چند سون بيتن ۾ شاھ صاحب جو نالو يا تخلص آهي ۽ رسالي ۾ ڪيترائي اهڙا سر ملن ٿا جو ڪنهن بيت يا وائيءَ ۾ شاھ صاحب جو نالو يا تخلص نه ملندو. جيئن سر ڪاهوڙي ۽ سر رپ وغيره. پر هن راءِ جي تسلسل ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب اڳ ذڪر ڪيل ڪتاب ”راڳنامو“ جي مقدمي ۾ لکيو آهي ته ”فقير صاحب 1170ع هجري يعني 1756ع ۾ پٽائي صاحب جي وفات کان پنج سال پوءِ ڄائو هو ۽ جوانيءَ واري عرصي ۾ ڏاڙا هنيائين ۽ ڏاڍ مڙسيءَ ۾ نالو ڪيڏاڻين ۽ غالبن چاليهن ورهين کان پوءِ جوانيءَ جي موت بعد سندس طبيعت فقيريءَ ڏي ماڻل ٿي.“ حاجي بانمون خان هن جي جواب ۾ لکي ٿو ته، ”هن حساب سان فقير صاحب ڪو ڪلام چيو هوندو ته اهو سن 1210 هجري کانپوءِ چيو هوندو. جڏهن ته سر ڪيڏارو سن 1210 هجريءَ تائين شاھ صاحب جي رسالن جي پراڻن نسخن ۾ درج ٿي چڪو هو. لطيف سائين جي درگاهه تي رکيل گنج شريف ۾ جيڪو سن 1207 هجريءَ جي شروعات ۾ لکجي چڪو هو، سر ڪيڏاري جا 76 بيت ص: 26، مقدمو، شاھ جو رسالو. هڪ ٻي وضاحت به هن موقعي تي موزون رهندي ته پيچيري وارن سيدن وٽان جيڪو قلمي نسخو رسالي جو فوتو ڪاپي ٿي مليو. ان ۾ به سر ڪيڏارو درج ٿيل آهي. جيڪو گنج کان 5 سال اڳاٽو يعني 1202 ۾ لکجي چڪو هو. هن رسالي جو سر ورق جنهن تي سن درج ٿيل آهي، سو پڻ ڊاڪٽر بلوچ صاحب پاڻ ٻين مانوارن محققن ۽ اديبن جي موجودگيءَ ۾ ڏسي چڪو آهي. (هي رسالو سائين آفتاب شاھ جاموت، مرحوم فقير امداد سرائي. ڊاڪٽر محمد اسماعيل شيخ جن جي ڪوشش سان حاصل ٿيو) ڊاڪٽر صاحب به مرحوم فقير امداد سرائيءَ جي گهر هڪ لطيفي رهاڻ جي ويجه ۾ هن رسالي جو معائنو ڪيو هو. حاجي بانمون خان ساڳئي صفحي تي هن حوالي سان لکن ٿا ته، ”برطانوي متحف (برٽش ميوزيم لنڊن) جي ڪتب خاني ۾ محفوظ رسالي ۾ 33 بيت ۽ حيدرآباد جي تنڊي مير محمد جي مير صاحبن جي ڪتب خاني مان هٿ آيل

نسخي ۾ 27 بيت لکيل آهن. صوفي صاحب جي رسالي ۾ ايس تبسم صاحب جا ڄاڻايل 12 بيت به انهن پراڻن رسالن ۾ اڳ ئي درج ٿي چڪا هئا. هن بحث جي روشنيءَ ۾ اوائلي دور جي ٻن رسالن، گنج شريف 1207 هجري ۽ بچيري وارن سيدن واري قلمي نسخي 1202 هجري ۽ برٽش ميوزيم لنڊن واري نسخي 1864ع ۽ ٽرمپ، بمبئي، سرڪاري، مرزا قليچ بيگ، ڊاڪٽر گريخشاڻي، ڪلياڻ آڏواڻي، غلام محمد شاهواڻي، قاسمي، انصاري، جنجمي، ڏيپلائي ۽ ٻانمون خان وارن رسالن ۾ سر ڪيڏارو موجود آهي. پوءِ به خبر نه آهي ته بلوچ صاحب صرف روايتن جي آڌار سر ڪيڏارو چوڪيڏي ڇڏيو آهي ۽ تحقيق جي عمل کان ڪم نه ورتو آهي. پنهنجي ئي مقرر ڪيل معيار کي رد ڪندي سر خارج ڪيو آهي، جڏهن ته اوائلي دور ۾ سر ڪيڏارو جو موجود هئڻ ڪنهن به طرح خارج ٿيڻ جوڳو نه آهي. هي روايتن جو سلسلو هلندي مير عبدالحسين سانگي تي پهچي ٿو جنهن پنهنجي فارسي ڪتاب ”لطائف لطيفي جي ارڙهين حڪايت“ ۾ لکيو ته، ”سر ڪيڏارو لطيف سائين جي تصنيف آهي پر آخري داستان وارا بيت جن جي شروعات“ ڪونئر ڪلي جا ڪوڏيا جا نڪي تائين جيءُ.....“ بيت سان ٿئي ٿي. اهي بيت فتح فقير جا چيل آهن ۽ ان فقير جي التجا تي ڀٽائيءَ جي فقيرن ياد ڪيا ۽ آخر سنه 1250 هجريءَ ۾ رسالي ۾ داخل ڪيا. ”مير صاحب جي هن راءِ جو رد حاجي ٻانمون خان هن طرح ڪيو آهي: ”مرحوم عبدالحسين سانگي جي روايت ته سنه 1250 هه يا ان کان پوءِ شايع ٿيل شاهه جي رسالن جي آخري داستان وارا بيت (جن جو عدد 19 آهي) فتح فقير جا چيل آهن، پڻ بي بنياد آهي. ڇاڪاڻ ته اهي سڀئي بيت سنه 1207 هه ۾ لکيل گنج شريف ۾ موجود آهن.“ (ص: 27، مقدم، شاهه جو رسالو) ٻانمون خان جي راءِ جي دلالت بچيري وارن سيدن واري قلمي نسخي جيڪو 1202 هجريءَ ۾ لکيو ويو، ۾ پڻ هي بيت لکيل آهن. مطلب ته هن مرحلي تائين زير بحث آيل مختلف محققن جا رايو ۽ انهن جا رد پڙهندي ۽ پرکيندي ڪم از ڪم هيءَ حقيقت واضح ٿئي ٿي ته نه رڳو سڀ روايتون هڪٻئي سان تضاد ۾ آهن پر غلط پڻ آهن. ڇاڪاڻ ته اوائلي دور وارن رسالن جي شاهدين ۽ ٻانمون خان جي دليلن ثابت ڪيو آهي ته انهن روايتن، جن ۾ سر ڪيڏارو ڌاريو ڪلام مڃيو ويو سي سڀ روايتون غير تحقيقي، غير مستند ۽ علمي جاکوڙ جي ڪوٽ جون شڪار آهن.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي هڪ تحرير، 12 اپريل 1995ع عبرت

اخبار ۾ چيو ته، ”شاهه صاحب جي رسالن ۾ درج ٿيل سر ڪيڏارو هالن پراڻن جي هڪ سيد عبداللطيف حسينيءَ جو چيل آهي، جيڪو شاهه صاحب کان اڳاٽي دور جو شاعر هو ۽ سر ڪيڏارو اڃا تائين ان سيد جي درگاهه تي ڳايو ويندو آهي.“ وري ڊاڪٽر صاحب جلد ڏهون ”شاهه جو رسالو- رسالي جو ڪلام“ (ص: 811) تي لکيو آهي ته، ”رسالي ۾ شامل ڪيڏاري جا گهڻا بيت قادري طريقي جي شيخ ۽ مرشد سيد عبداللطيف (پراڻا هالا) جي فقيرن چيا ۽ گهڻي ڀاڱي اهي احسان فقير لنگاهه چيا.“ بلوچ صاحب جا مٿي ڄاڻايل رايان صرف هڪٻئي جي تضاد ۾ آهن پر غير حتمي پڻ آهن. هتي بلوچ صاحب جو فيصلو هڪ طرف غير مستند آهي ته ٻئي طرف وري ايئن چوڻ ته شاهه صاحب جي رسالي ۾ درج ٿيل سر ڪيڏارو احسان فقير لنگاهه جي پڙ تي يا سيد عبداللطيف حسينيءَ يا سيد عبداللطيف قادريءَ جي درگاهه تي ڳايو ويندو آهي تنهن ڪري انهن بزرگن سان نسبت رکي ٿو، ان قسم جي تحقيق ناڪافي آهي ۽ ان تحقيق جي بنياد تي اهڙا منجهيل فيصلا بلڪل نامناسب آهن.

حاجي ٻانمون خان شيخ پنهنجي ڪتاب، ”شاهه جو رسالو- رسالي جو ڪلام“ (ص: 49, 50, 51, 52, ۽ 53) ۾ بلوچ صاحب جي مٿين رايي کي رد ڪندي لکي ٿو ته، ”سر ڪيڏارو ته سڄي جو سڄو تجويز ڪيل معيارن تي پرکڻ کان سواءِ روايتن جي آڌار تي رسالي جي ڪلام يعني ڌارئي ڪلام طور جلد ڏهين ۾ درج ڪيو ويو آهي. جنهن لاءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي سر ڪا پڪي پختي راءِ ڪانه ڏني آهي..... ڊاڪٽر صاحب پنهنجي عمل کي ٽيڪ ڏيارڻ لاءِ ماضيءَ جي ڪن عالمن جهڙوڪ مسٽر ليلا رام وطن مل لالواڻي، مرحوم مخدوم محمد صالح ڀٽي، مرحوم مولانا دين محمد وفائي، مرحوم علامه ڊاڪٽر دائود پوٽو ۽ مرحوم علامه آءِ آءِ قاضيءَ جا رايان نقل ڪندي چوي ٿو ته هنن سڀني عالمن جي راءِ موجب به ڪيڏارو شاهه جو ڪلام ناهي. مسٽر ليلا رام جي راءِ نقل ڪندي جلد ڏهين ۾ مقدمي جي ص: 24 تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب مسٽر لالواڻيءَ جي انگريزي ڪتاب ”شاهه عبداللطيف جي سوانح، مذهب ۽ شعر“ جي ڀاڱي پهرئين جي ص: 62 تي سر ڪيڏارو متعلق ڏنل راءِ لاءِ لکيو آهي ته، ”ليلا رام ذرا وڌيڪ ويچار سان رسالي ۾ گهڻو ڪري هر سر جي باري ۾ پنهنجي راءِ ڏيندو ويو آهي. جيڪي سر شاهه صاحب جا پنهنجا چيل ڪري

سمجھائين تن مان هر هڪ بابت لکيائين ته، ”هي سراسان جي شاعر جو آهي“ پر هڪ سر ڪيڏارو ئي آهي جنهن بابت ايئن ڪو نه لکيائين. ”پانمون خان بلوچ صاحب جي هن دليل کي رد ڪندي لکي ٿو ته، ”حقيقت ۾ مسٽر لالواڻيءَ جي اڪيلي راءِ ته ڪيڏارو شاه صاحب جو چيل آهي يا نه، ڪا ايڏي اهم ڪانفي پر وڏي ڳالهه اها آهي ته ان جي راءِ جي تاويل غلط نموني ڪئي وئي آهي. جيڪو هڪ قلمي حريبو آهي ۽ پنهنجي مقصد ۽ منصوبي کي هٿي ڏيارڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. مسٽر لالواڻي واقعي ايئن ڪونه لکيو آهي ته ڪيڏارو اسان جي شاعر جو چيل آهي پر ايئن به چئو ڪونه لکيو اٿس ته ڪيڏارو اسان جي شاعر جو چيل ڪونهي. جهڙيءَ طرح پنهنجي ڪتاب جي پهرئين ڀاڱي جي صفحي 67، 68 ۽ 69 تي سر بيراج يعني پروو هندي، سر هير رانجهي، سر ڍول مارئي، سر ڌناسري ۽ سر بسنت بهار لاءِ چئيءَ طرح لکيو اٿس ته هي سراسان جي شاعر جا چيل ناهن. سر ڪيڏاري متعلق راءِ لالواڻي هوبهو ان نموني ڏني آهي جنهن نموني سر سامونڊي، سورٺ، مومل راڻي، ڪاهوڙي ۽ ڀرپاتي لاءِ (جن لاءِ هرڪو چوي ٿو ته اهي سر شاه صاحب جا چيل آهن) مذڪوره ڪتاب جي ص: 61، 62، 63، ۽ 66 تي ڏني اٿس، جنهن ۾ ڪيڏاري جي سروانگر ايئن ڪونه لکيو اٿس ته هي سراسان جي شاعري جا چيل آهن يا ڪونه چيل آهن..... هاڻي جيڪا راءِ سر سامونڊي، سر سورٺ، ڪاهوڙي، مومل راڻي ۽ ڀرپاتي لاءِ قائم ڪبي ته آيا هي سر شاه صاحب جا چيل آهن يا نه، اهڙي راءِ مسٽر لالواڻي سر ڪيڏاري متعلق ڪئي هوندي.“ مطلب ته ڊاڪٽر بلوچ ليلا رام جي راءِ کي جنهن نموني پنهنجي لاءِ دليل مهيا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي سا ادب ۽ تحقيقي ڪم ۾ هڪ قسم جي عمل جي ڪوٺ آهي. حقيقتن کي پنهنجي مقصد لاءِ ٽوڙي مروڙي پيش نه ڪرڻ گهرجي. ليلا رام سر ڪيڏارو لاءِ ڪابه واضح راءِ ڪانه ڏني آهي، تنهن ڪري جن ٻين سرن لاءِ اهڙي قسم جي راءِ هوندي به انهن سرن کي متفق طور شاه سائين جا سر مڃيو ويو آهي ته سر ڪيڏارو کي به ايئن شاه صاحب جو سر مڃڻ گهرجي.

حاجي پانمون خان شيخ پنهنجي ڪتاب جي ص: 53 تي، بلوچ صاحب جي متضاد رايي کي مجموعي طور تجزيي هيٺ آڻيندي لکي ٿو ته، ”ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي هڪ تقرير ۾ جنهن جو اختصارو روزاني اخبار عبرت مورخ 12 اپريل 1995ع ۾ شايع ٿيو. چيو ته سر

ڪيڏارو هالن پراڻن واري هڪ سيد عبداللطيف حسيني (جيڪو سيد عبدالقادر جيلانيءَ جي اولاد مان هو) جو چيل آهي ۽ اڃا تائين ان سيد جي درگاه تي ڳايو ويندو آهي. پر هاڻي جلد ڏهين جي مقدمي ص: 32 تي لکيو اٿس ”شاھ جي رسالي ۾ سر ڪيڏاري جي بيتن بابت فقط ايترو تصديق سان چئي سگهي ٿو ته اهي سيد عبداللطيف قادريءَ جي ذڪر ۽ سماع جي سلسلي جا آهن، تي سگهجي ٿو ته ڪي بيت خود سيد عبداللطيف پاڻ چيا هجن ۽ ڪي ڪن ٻين فقيرن چيا آهن پر گهڻي ۾ گهڻا بيت احسان فقير جا چيل آهن.“ وري ساڳئي جلد جي سمجهاڻيءَ ۽ پرک واري باب ۾ ص: 811 ڄاڻايو اٿس ته، ”موجود تحقيق دوران آخري طور انهيءَ نتيجي تي پهچجي ٿو ته رسالي ۾ شامل ڪيڏاري جا گهڻا بيت قادري طريقي جي شيخ ۽ مرشد سيد عبداللطيف (پراڻا هالا) جي فقيرن چيا ۽ گهڻي ڀاڱي اهي احسان فقير لانگاه چيا.“ بانمون خان بلوچ صاحب جي هن متضاد قسم جي رايي تي پنهنجي راءِ هن طرح ڏني آهي: ”مٿين حقيقت مان ظاهر ٿيو ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب خود پنهنجي راءِ ۾ مستحڪم ۽ پڪو ناهي. هاڻي اڻ سڌيءَ طرح پنهنجي شروعات واري راءِ ته شاھ جي رسالي ۾ سر ڪيڏارو جا بيت سيد عبداللطيف حسيني قادري هالن پراڻن واري جا چيل آهن، تان هٿ کڻي اهو تسليم ڪيو اٿس ته گهڻا بيت سيد عبداللطيف قادري جي فقيرن چيا ۽ گهڻي ڀاڱي اهي احسان فقير لانگاه چيا ڊاڪٽر صاحب جي اها اڻ سڌي راءِ جلد ڏهين جي مقدمي جي ص: 33 تي نقل ڪيل مرحوم مولانا دين محمد وفائي جي راءِ سان ذري گهٽ ۽ گهڻي ڀاڱي ٺمڪي اچي ٿي، جنهن ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته شاھ جي رسالي ۾ درج ڪيڏاري جي سر ۾ جملي 72 بيت آهن، جن مان ڀيٽ ڪندي 41 بيت احسان فقير جي رسالي ۾ لپن ٿا، باقي 31 بيتن لاءِ خاطري سان ڪجهه به چئي نٿو سگهجي ته ڪنهن جا آهن..... فرض ڪجي ته ڊاڪٽر صاحب جي راءِ ته ڪيڏاري جا گهڻا بيت قادري طريقي جي فقيرن چيا ۽ گهڻي ڀاڱي اهي احسان فقير چيا ۽ مولانا دين محمد وفائي صاحب جي راءِ ته 41 بيت احسان فقير جا چيل آهن، صحيح آهي ته پوءِ گهٽ ۾ گهٽ 31 بيتن کي شاھ صاحب جو ڪلام ڪري مڃيو وڃي، ڇاڪاڻ ته اهي سڀ شاھ صاحب جي پراڻن ۽ اوائلي دور جي رسالن ۾ موجود آهن ۽ انهن جي بڻي وارث جو پٽو ڪو نه ٿو پوي، خبر ناهي ته ڪهڙي شيءِ مولانا دين محمد

وفائي ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي ان ڳالهه کان منع آهي. هي فيصلو پڙهندڙ حضرات تي ڇڏيو وڃي ٿو. (ص: 53 ۽ 54) ڊاڪٽر صاحب جو پنهنجن ئي رايي جي متضاد هئڻ باوجود ۽ ٻين عالمن جي رايي جو غلط ثابت ٿيڻ باوجود هروڀرو هن ڳالهه تي زور ڇو آهي ته سر ڪيڏارو رسالي مان خارج ڪيو وڃي.

حقيقت ۾ ادبي حوالي سان تحقيق دوران ڪنهن بيت يا وائي يا شعري مجموعي جي مالڪي ownership ثابت ڪرڻ لاءِ خارجي ۽ داخلي ثبوتن جي هئڻ ۽ انهن جي چنڊڇاڻ ڪرڻ ضروري آهي. هن تحقيقي طريقه ڪار ۾ چند شاهدين تي محدود ٿي بيٺو نه آهي پر مالڪي طئي ڪرڻ لاءِ شاهدين جي وڌيڪ ڳولا ڪرڻ ضروري آهي. انهن شاهدين مان وري داخلي ثبوتن کي وڌيڪ اهميت حاصل آهي. ڇا ڪاڻ ته خارجي شاهدين صرف حقيقت جي ويجهو آڻي سگهن ٿيون پر اهي حتمي نه هونديون. ڇا ڪاڻ ته خارجي شاهديون جملي، ڪن اثرات هيٺ ملاوت جو شڪار، ٽوڙ مروڙ جو شڪار ٿي سگهن ٿيون. هنن ڳالهين جي چنڊڇاڻ ٿيڻ گهرجي ته ڇا شاهدي ڏيڻ يا لکڻ وارا حال ۾ هو جو سچ ڄاڻي سگهي؟ وري ترتيب ڏيندڙ حضرات، مدير، سميتيندڙ وغيره جو علم، فڪر، نظريو، وابستگي، پسند ناپسند، شهرت ۽ ساڪ، تعصب، حسد، جانبداري ۽ غير جانبداري کي به پرکڻ گهرجي ۽ ان سان گڏ ان عالم ۽ محقق جي علم نفسيات ۾ مهارت ۽ اهوت ڪٿي ڪو محقق ذاتي غرض، انا، مشهوري يا نواڙ لاءِ جواز جي تلاش نه ڀريو ڪري، همدرد حاصل ڪرڻ جي مطلب سان ته ڪو نه ڀريو ڪري يا ڪنهن علمي قدم لاءِ ترغيب طور ته ايئن ڪونه ٿو ڪري؟

ان جي برعڪس داخلي شاهديون تحقيقي عمل ۾ مالڪي طئي ڪرڻ لاءِ وڌيڪ موزون ثابت ٿين ٿيون. ڇا ڪاڻ ته اسلوب بيان جو مالڪ (شاعر) تي هڪ مخصوص ۽ منفرد رنگ هوندو آهي. اسلوب ۾ لفظن جو استعمال، انهن جو ورجاء، اهڙن لفظن جو ذخيرو، مقدار ۽ معيار جي لحاظ سان ڪيترو آهي. شاعر جي شاعريءَ ۾ تجنيس حرفي، تجنيس تام، تشبيهن، استعاره جو استعمال ڪيتري مقدار ۽ ڪيڏي معيار جو آهي، مجموعي طور تي شاعر جو لهجو ۽ زبان جي صحت ڇا آهي؟ ۽ انهن سڀني خوبين جي پهلو به پهلو پيٽ مستند ڪلام سان ڪرڻ گهرجي ته جيئن خبر پوي ته شاعر جي متضاد شاعريءَ جي سندس

مستند ڪلام سان مشابھت ڪيتري قدر صحت جي حامل آهي ۽ ان مشابھت جو تعداد ڪيترو آهي. هن پسمنظر ۾ لطيف سائين جي ڪلام ۾ مٿي بيان ڪيل خوبيون جو هڻڻ ڪنهن به محقق ۽ عالم کان گجهو نه آهي ۽ انهن معيارن ۽ خوبيون کي پيش نظر رکندي شاه جي رسالي جي مجموعي طور چنڊ چاڻ ٿيڻ ڪپي ۽ سر ڪيڏارو کي به انهيءَ تناظر ۾ جانچڻ ۽ پرکڻ گهرجي، باقي مفروضن ۽ غير حتمي ۽ غلط روايتن جي آڌار تي رسالي سان هٿ چراند نه ڪرڻ گهرجي.

محقق جي علمي صلاحيت، جمالياتي بصيرت، گهرو ۽ طويل مطالعو ڪنهن شيءِ جي پرک ۽ پروڙ لاءِ بصيرت ۽ مهارت پيدا ڪن ٿا. جيڪا وري فني تجزيي کان به وڌيڪ محترم، معتبر ۽ توجهه جي مستحق سمجهڻ گهرجي. محقق جي هيءَ صلاحيت وري تحقيق جي عمل ۾ مالڪي طغي ڪرڻ لاءِ ان شاعر جي تصورات ۽ خيالات جي مشابھت ڳولڻ، ان مشابھت جي مستند ڪلام سان پيٽ ڪرڻ، ان جي صحت معلوم ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿئي ٿي. انهن سڀني خوبيون جي پسمنظر ۾ وري شاعريءَ جا مختلف زاويا معلوم ڪري سگهجن ٿا، جيئن مثال طور هن شاعر (شاه صاحب) کان سواءِ ٻيو ڪير به ايئن ڪري سگهي ٿو يا ايترو ڄاڻي سگهي ٿو؟ سر ڪيڏاري جو هڪ مثال ڏجي ٿو:

”چير جيئن پهون، تيئن رڻ گجهين رانڻيو،
وڪا وڪن گڏيا، ڊوڙڻو ڏين ڊهون،
مهين وهون، نير مهانگو ڪنديون.“

هن بيت جو تصوراتي تخيل جي پرواز ۽ خيالات جي وسعت ۾ مختلف شين جي نسبت ڏسو ته ٻڪرين کي گجهن سان تشبيهه ۾ استعمال ڪيو ويو آهي ته وري ٻئي طرف بهادرن جي ويڙهه جي نتيجي ۾ وهندڙ خون جي نتيجي ۾ انهن جي وڻين کي ايڏي تعداد ۾ ماتمي لباس پارايو ويو آهي جو نير مهانگو ٿئي. هيءَ آهي شاه صاحب جي ڪيميا گري، ڪنهن ٻئي شاعر جو ته اهڙي معيار جو بيت هن سان پيئي ڏسو. هڪ ٻيو بيت سر ڪيڏاري مان مثال طور ڏجي ٿو:

”گجهن ويٺي ڳرهڻا، ڏنجهما ڏک گهڻا،
تنگي لٽين توڻ جي، سورهي ساماڻا،
ڪندا راماڻا، ڪونئر ڪلي جا ڪوڏيا.“

مطلب ته ڳجهن پاڻ ۾ ويٺي سور ۽ ڏک اوريا ۽ خوراڪ جي تنگي سبب گھڻا ڏنجا ڏنائون پر سورهيڻ جي جوان ٿيڻ تي کين آسرو ٿيو آهي ته سورهيڻ جيڪي جوان شهزادا ۽ ڳيرو جنگ جا شوقين آهن، سي جنگ جون پڪارون ۽ هڪلون ڪندا، هل ۽ هنگامو ٿيندو، آخر جنگ لڳندي ۽ شهيدن ۽ سورهيڻ جي ماس تي پلجڻ ٿيندو. ڳجهه جهڙي ڪني ۽ مڪروه پڪيءَ جي ماس کائڻ واري عادت کي شاهه صاحب ڪيئن نه سورهيڻ جي جنگ سان نسبت ۾ آندو آهي. هڪ ٻيو بيت سر ڪيڏارومان آهي ته:

”ڳجهڙين ڳارو، راتو ڏينهن رڻ ۾،
پيون پڇن پاڻ ۾، ڪنهن منهن ڪيڏارو،
کين کڳ مارو، ڪانڌر پئو ڪنو ٿئي.“

مطلب ته ڳجهون رات ڏينهن رڻ ۾ رهن ٿيون ۽ هڪٻئي کان پيون پڇن ته ڪيڏارو يعني جنگ جو ميدان ڪهڙي طرف آهي، ڇاڪاڻ ته هو بهادرن جو ماس کائين ٿيون، تلوار جي ڪنل جو ماس کائين ٿيون پر ڪانڌر يعني بزدل ۽ گيدي پلي پيو ڪنو ٿئي ۽ ڏپ ڪري ۽ ڳجهون ان جي ماس يا گوشت کي ڪو نه ٿيون کائين، ڇا ته ڪمال آهي شاهه سائينءَ جي تخيل جو ۽ ڪيئن نه بهادرن ۽ بزدلن ۾ فرق محسوس ڪرايو اٿن ته ڪانڌر کي ته ڳجهه به ڪو نه ٿي کائي، يعني ڪانڌر ڳجهه لاءِ به وڌيڪ ڏڪار لائق آهي، ڇا هنن چند بيتن جي تصوراتي ۽ خيالي مشابھت شاهه سائين جي ڪلام سان فرق ۾ آهي، ڇا هن مشابھت جي پيٽ ۽ صحت معياري نه آهي. ڪو ٻيو شاعر انهن عام سادين شين جي استعمال کي هن طرح معنيٰ خيز بڻائي سگهي ٿو ته پوءِ سر ڪيڏاري کي شاهه سائين جو مڃڻ ۾ باقي ڪهڙو اعتراض آهي؟

انهيءَ کان علاوه مالڪي طءُ ڪرڻ لاءِ اڃا ٻيا به رُخ آهن، جيئن شاعر جي شاعري ۾ موجود واقعن، ماڳ مڪان جو ذاتي مشاهدو يعني واقعاتي شهادت وارو پهلو، انهن علائقن، ماڳن ۽ ماحول جو سير سفر، انهن علائقن جي ماڻهن سان تعلقات ۽ وابستگي به هن تحقيقي عمل ۾ مددگار ثابت ٿي سگهي ٿي، مثال طور سسئيءَ جي سفر کي ذهن ۾ رکندي، سسئي جي سورن ۽ ڏک جو تصور ڪندي، شاهه جي شاعريءَ کي پڙهيو ته لفظ ۽ بيت متحرڪ ڪئميرا وانگر هر شيءِ جو عڪس ذهن تي چٽيندا

ويندا. ڇا اهڙي حقيقت نگاري ڪنهن ٻئي شاعر جي ڪلام ۾ ممڪن آهي؟ شاه صاحب وٽ انهيءَ ڪري ممڪن ٿي آهي جو شاه عملي طور انهن پنڌن ۽ پيچرن مان سفر ڪيو ۽ هر شيءِ کي مشاهدي جي اک ۾ محفوظ ڪيو. سر سهڻيءَ ۾ درياه جو ماحول هجي يا سر ڪاموڌ ۾ ڪينجهر جو منظر، سر سارنگ ۾ ٿر جي سُڪار ۽ ڏڪار جو ماحول هجي يا سر مومل ۾ لڊاڻي ڪنڌي مومل جي ڪاڪ جي طلسماتي تصوير، ڪو به شاعر شاه سائينءَ جو هن حوالي سان ثاني نه آهي. ڇا ڪارڻ ته اهي سڀ ماڳ مڪان شاه صاحب نه رڳو سير سفر دوران ڏٺا ۽ مشاهدو ڪيو پر رسالي جي ماڳ مڪان ۽ هر ڪردار جي ڪيفيت کي نهايت خوش اسلوبيءَ سان بيان ڪيو. سڄي جو سڄو رسالو انهن سڀني شين جو مخزن آهي. هڪ اڻ ڪٽ پندار آهي. هن ئي رخ کان توهان وري سر ڪيڏارو ۾ بهادرن جي انداز جنگ ۽ قربانيءَ کي ڏسو. ميدان جنگ جي ڪارزار کي محسوس ڪريو ۽ انهن جي عورتن جي جذباتي ۽ احساساتي ڪيفيت جي گهراڻي ۽ ان جي وري شاعري ۾ ڀرپور ايتار پڙهو. ڪنهن جي وس ۾ آهي. ايترو ڄاڻڻ ۽ ايئن ڪري ڏيکارڻ!

مطلب ته مالڪي جو اعتبار داخلي ۽ خارجي ٻنهي ثبوتن جي مجموعي ۽ گڏيل وزن ۽ تعداد سان قائم ٿيندو آهي. صرف ٻنهي کي ملائي ڪري ئي ڪا نسبت قائم ڪري سگهجي ٿي. اهڙيءَ طرح جڏهن داخلي شاهدي مشڪوڪ يا محدود هجي، اتي خارجي شاهدي ثبوتن جي صرف ويجهو آڻي سگهي ٿي. درست ته هي آهي ته مختلف قسمن جون شاهديون جڏهن هڪ مرڪزي نقطي تي مرڪوز ٿي وڃن تڏهن مالڪيءَ جي باري ۾ حتمي استدلال هٿ اچي ٿو.

مٿئين بحث جي پسمنظر ۾ ۽ بيان ڪيل داخلي ۽ خارجي ثبوتن جي ڇنڊ ڇاڻ ڪندي حاجي بانهون خان پنهنجي رسالي جي ص: 27 تي جيڪو تقابلي جائزو پيش ڪيو آهي، سو سر ڪيڏارو کي شاه صاحب جو سر مڃڻ لاءِ نهايت مڪمل ۽ مستند آهي..... شاه صاحب جي مختلف قديم رسالن ۾ 88 بيت ۽ 6 وايون آهن، جن مان 50 بيت (45 بيت گنج شريف ۾ لکيل آهن) اهڙا آهن جيڪي (ڪن ڳيل بيتن ۾ ڪجهه لفظي ڦير ڦار ۽ ڪجهه مصراعن جي اضافي سان) احسان فقير واري رسالي ۾ لکيل آهن. انهن 50 بيتن جو باهمي مقابلو ضميمي ”الف“ ۾ ڏنو ويو آهي ۽ باقي شاه صاحب جي رسالن وارا رهيل 38 بيت

ضميمي ”ب“ ۽ احسان فقير جي رسالي مان سر ڪيڏارو جا رهيل 44 بيت ۽ احسان فقير جي مذڪوره رسالي جي صفحن 51 کان 66 تي لکيل بيت سرڌناسري، سر سارنگ، يمن ڪلياڻ، سر بلاول، سر آبري، سر معذوري، سر مارئي، سر سھڻي ۽ سر يمن ۾ احسان فقير جا چيل جملي 33 بيت ضميمي ”ج“ ڏنا ويا آهن. انهن ٽنهي ضمين جي مطالعي مان هڪ ته اهو بخوبي معلوم ٿيندو ته شاھ صاحب جي رسالن ۾ لکيل ڪيڏارو شاھ صاحب جو ڪلام آهي. جنهن مان ڪي بيت لفظي ڦير ڦار ۽ ڪي بيت ڪن مصراعن جي اضافي سان صوفي فقير محمد صديق جي ”راڳنامي“ وانگر احسان فقير جي چيل ڪيڏاري ۾ شامل ڪيا ويا آهن ۽ ٻيو ڏسڻ ۾ ايندو ته ضميمي ”الف“ ۾ اهڙي قسم جي اضافي مواد ۽ ضميمي ”ج“ ۾ لکيل احسان فقير جي سر ڪيڏاري جي 44 بيتن ۽ ٻين سرن جي 33 بيتن ۾ اها پختگي ۽ رعنائِي ڪانهي، جيڪا ضميمي ”الف“ ۾ شاھ صاحب جي بلي ڏيکاريل بيتن ۽ ضميمي ”ب“ ۾ درج ڪيل شاھ جي 38 نج بيتن ۾ آهي.

بلوچ صاحب جن محققن ۽ عالمن جي روايتن جي آڌار تي سر ڪيڏارو ڌاريو ڪلام قرار ڏنو آهي. انهن مان پهريون عالم ۽ محقق محمد صالح ڀٽي آهي، جنهن صاحب صرف اهو چيو آهي ته، ”سر ڪيڏارو احسان فقير جي پڙتي ڳايو ويندو هو.“ هيءَ روايت به بي مقصد ثابت ڪئي وئي آهي ته صرف ڳائڻ جي بنياد تي سر ڪيڏارو ڪي احسان فقير جو نٿو چئي سگهجي.

ٻي روايت صوفي فقير جي نسبت سان دليل طور ڄاڻائي وئي آهي. سا پڻ مٿئين روايت وانگر ڳائڻ جي بنياد تي رکي وئي آهي ۽ پڻ مٿئين روايت وانگر غلط ثابت ٿي.

تئين روايت جيڪا بلوچ صاحب ۽ تبسم صاحب جي آهي ته ڪيڏارو جا 12 بيت صادق فقير جا ڄاڻايا ويا آهن، هيءَ روايت پڻ بانهون خان شيخ غلط ثابت ڪئي آهي ته هن فقير هي بيت 1210 هجريءَ کانپوءِ چيا. جڏهن ته اهي بيت 1210 هجريءَ کان اڳ جي لکيل شاھ جي رسالن (1207ھ) گنج شريف ۽ بچيري وارن سيدن وارو نسخو جيڪو 1202ھ ۾ لکيو ويو، ان ۾ درج ٿيل آهن ته پوءِ هي بيت صادق فقير جا ڪيئن چئبا؟

چوٿين روايت مير عبدالحسين سانگيءَ جي آهي. جنهن تحت سر

ڪيڏارو جي آخري داستان جا 19 بيت فتح فقير جا چيل جاڻايا ويا آهن ۽ انهن بيتن کي 1250 هجريءَ ۾ رسالن ۾ داخل ڪرڻ جي ڳالهه ڪئي وئي آهي. هيءَ روايت پڻ ٻانهون خان غلط ثابت ڪئي آهي، ڇاڪاڻ ته هي 19 بيت (1207هه) گنج شريف ۾ اڳ ئي درج ٿيل آهن ۽ ساڳئي وقت 1202 ۾ لکيل ٻيجيري وارن سيدن جي نسخي ۾ پڻ آهن ته پوءِ هن بي بنياد روايت جي بنياد تي اهي بيت فتح فقير جا نٿا ٿي سگهن.

پنجين روايت جيڪا بلوچ صاحب وقت به وقت ڦيرائيندو رهيو آهي ته هي بيت سيد عبداللطيف حسيني جا چيل آهن، يا وري لکي ٿو ته قادري طريقي جي پير مرشد سيد عبداللطيف قادريءَ جي فقيرن چيا ۽ گهڻي ڀاڱي احسان فقير لانگاهه چيا. هي روايت متضاد آهي ۽ اهڙي ئي روايت مولانا دين محمد وفائي جي آهي، جيڪا پڻ بيتن جي مختلف تعداد کي ٻين صوفين سان نسبت ڏئي سر ڪيڏارو کي ڌاريو ڪلام چيو ويو آهي. اهي سڀ روايتون اڳ بيان ڪيل تجزيي ۾ ثبوتن ۽ تاريخي حوالن سان غلط ثابت ٿي چڪيون آهن پر پوءِ به 31 بيت هنن ٻنهي صاحبن لاوارث قرار ڏنا آهن، انهن جو ڪو به وارث ثابت نه ٿيو آهي ته انهن بيتن کي به شاهه سائينءَ جو ڪلام نه مڃيو ويو آهي. مطلب ته ٻانهون خان مفصل بحث ڪندي هنن صاحبن جون هي روايت پڻ غلط ثابت ڪيون آهن.

آخري روايت ليلام رام واري پڻ تفصيلي طور دليلن سان غلط ثابت ڪئي وئي آهي، مطلب ته سر ڪيڏارو کي ڌاريو ڪلام قرار ڏيڻ لاءِ بلوچ صاحب جيڪي به روايتون دليل طور ڄاڻايون هيون ۽ پنهنجي طرفان جيڪا منطقي روايت انهن بي بنياد روايتن جي آڌار تي پيش ڪئي هئي ۽ پوءِ سر ڪيڏارو کي غير لطيفي ڪلام سمجهي رسالي مان ڪڍيو ويو، سي سڀ جو سڀ روايتون غلط ثابت ٿيون، يعني خود بلوچ صاحب جو فيصلو پڻ غلط ثابت ٿيو، تنهن ڪري سر ڪيڏارو شاهه صاحب جو ئي سر مڃڻ گهرجي ۽ آئنده ترتيب ڏيندڙ هر محقق تي واضح هئڻ گهرجي ته سر ڪيڏارو کي رسالي ۾ داخل ڪرڻ گهرجي، جيئن حاجي ٻانهون خان شيخ صاحب سر ڪيڏارو کي شاهه جي رسالي ۾ درج ڪيو آهي ۽ رسالي جي مقدمي ص: 27 ۽ 28 تي حتمي راءِ ڏيندي لکيو اٿن ته، ”وڏي تپرس جي ڳالهه اها ٿيندي ته شاهه صاحب سر رامڪلي ۾ هندو جوڳي فقيرن، سر ڏهر ۾ ڪڇ جي لوڙاڻو ۽ ڌاڙيل لاکي ڦلاڻي ۽ سر گهاٽو ۾ مورڙي

مهاڻي ۽ ان جي ڀائرن جي ڪن خوبين کي ساراهي پر حضرت امام حسين ۽ ان جي خاندان جن اسلام کي زندهه رکڻ لاءِ هيڏي قرباني ڏني، ان لاءِ ڪجهه به نه چوي. هن ساري بحث مان عيان آهي ته شاهه صاحب جي رسالن ۾ موجود سر ڪيڏارو سندس چيل آهي ۽ ڪن ٻن ٽن بيتن ۾ لفظن ”احسان سين“ جي موجودگي ان حقيقت جي نفی نٿي ڪري سگهي. انهيءَ ٻاوندجي جي روشنيءَ ۾ مون سر ڪيڏارو شاهه صاحب جو ڪلام سمجھي پنهنجي طرفان مرتب ڪيل رسالي ۾ داخل ڪيو آهي.“ هارڻ فيصلو واضح آهي ته سر ڪيڏارو شاهه صاحب جوئي ڪلام آهي. حاجي ٻانمون خان شيخ صاحب جيڪي رسالي جا ڪردار نالن سان ڄاڻايا آهن، انهن کان علاوه به ڪي ڪردار آهن، جي کي شاهه صاحب تعريفی انداز سان پيش ڪيو آهي، جيئن سر ڀڙاتي ۾ سخي ڄام سپڙ جيڪو لسبيلي جو حاڪم هو. سر ڏهر ۾ جسودا جنگ جيڪو واپاري هو. سر بلاول ۾ حاڪم جادم جڪرو، سمون ابڙو ۽ وڳند فقير ۽ ڪي نالن کان وانجهيل ڪردار جهڙوڪ ڪاڀاڻي، وينجهار، وڻجهارا وغيره، انهن سڀني ڪردارن کي جيڪڏهن لطيف سائين ڳائي سگهي ٿو ته پوءِ امام حسين ۽ ان جي خاندان لاءِ ڪيئن ٿو خاموش رهي سگهي؟

مٿئين بحث کي اڳتي وڌائيندي هڪ حقيقت جو ذڪر ڪرڻ نهايت ضروري آهي ته شاهه سائين جي شاعريءَ ۾ سنڌ جي ڪنڊ ڪڇ، واهڻ وسندي، ڪڪ پڻ، جانور ۽ پکين، ڪرت ۽ ڪار، هنر ۽ فڪر، ماڳن ۽ مڪانن، رسمن ۽ ريتن، ماڻهن ۽ پوکڻ، درياڻن، واهن ۽ ڍورن، رستن ۽ پيڇرن، مندن ۽ موسمن، ڪاڇي، ٿر ۽ جبل، سمنڊ ۽ سڌن پٽن جو ڀرپور ذڪر ملي ٿو. وڏي ڳالهه ته لطيف سائينءَ جي دور واري سنڌ يعني مغل دور ۽ لطيف سائينءَ کان اڳ جي ويجهڙائيءَ واري سنڌ جي تاريخ خاص طور تي ارغونن ۽ ترخانن وارا دور جيڪي مجموعي طور سنڌ ۾ سماجي اٿل پٿل جا دور رهيا آهن، ٻاهرين حملي آورن جون يلغارون به هيون ته سنڌين جي مزاحمتي جنگين جو دور به هو. لکين ڪوٽڙ ڪٺا به هئا ته ڪروڙين ڪاٺر ڪٺا به ٿيا هوندا، ته اهڙي قومي ۽ سگهاري ويڙهاند کي به لطيف سائين ڪيئن ٿو فراموش ڪري سگهي؟ جڏهن ته سر بلاول ۾ سنڌي بهادر دودي سومري جي علاءُ الدين سان مهاڏو ۽ ان جي نتيجي ۾ پيدا ٿيل صورتحال کي چٽيو آهي ۽ سر ڪيڏارو جا اهي بيت جن ۾ سڌيءَ طرح امام حسين جن جو ذڪر نه آهي، اهي يقينن

سنڌ جي انهن سورهيي سرويچن جو ڪيڏارو آهي، جن کي ”سنڌ ڪيڏارو“ به چئي سگهجي ٿو، جيئن مثال طور هڪ بيت هيٺ ڏجي ٿو:

”چپر جيئن پهون، تيئن رڻ ڳجهين رانڻيو،
وڪا وڪن گڏيا، ڊوڙتون ڏين ڊهون،
مهاين وهون، نير مهاڻو ڪنديون.“

هي بيت ”نير مهاڻو“ ماتمي لباس جي علامت طور استعمال ٿيو آهي. جيتوڻيڪ ڪارو رنگ ماتمي لباس هئڻ گهرجي پر لطيف سائين لفظ ”نير“ استعمال ڪيو آهي، هن لفظ جي معنيٰ ”نيرو يا آسماني“ آهي ۽ هي سنڌ جي پراڻي روايت آهي ته سنڌ ۾ ماتمي لباس ”گهرو نيرو“ رهيو آهي. هن جو ثبوت حليم باغيءَ جي شاعريءَ جي هڪ ست آهي ته:

”تو جي ڳاڙها جوڙا پاتا، ننگر شهر ۾ نيرو مهاڻو.“

هن حقيقت جي تصديق هڪ فنڪشن ۾ محترم عبدالواحد آريسر ۽ محترم حليم باغي وچ ۾ ٿيل بحث ۾ پڻ سامهون آئي ته واقعي سنڌ ۾ ”گهرو نيرو“ رنگ ماتمي لباس رهيو آهي. هيءَ حقيقت پڻ قومي مزاحمتي پس منظر ۾ سر ڪيڏارو کي شاھ صاحب جي ڪلام طور ميجرائي ٿي.

Gul Hayat Institute

ڪيت مارئي ۽ ڍول مارئي

شاهه سائين جي رسالي جي پراڻن قلمي نسخن، بمبئيءَ وارو ڇاپو، سرڪاري ڇاپو، مرزا قليچ بيگ واري شاهه جي رسالي، محمد عثمان ڏيپلائيءَ واري شاهه جي رسالي، مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ واري شاهه جي رسالي، خانمادر محمد صديق ميمڻ وارو شاهه جو رسالو ۽ گنج ۾ عمر مارئي يعني ڪيت مارئي ۽ ڍول مارئي جا ٻه الڳ سرملن ٿا ڀريو ۽ واري دور جي رسالن جھڙوڪ ٻانمون خان، علامه آءِ آءِ قاضي، ڊاڪٽر گربخشاڻي، ڪلياڻ آڏواڻي، عثمان علي انصاري، غلام محمد شاهواڻي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن پنهنجي ترتيب ڏنل رسالن ۾ ڍول مارئي سرڪي خارج ڪري ڇڏيو آهي. هن سرڪي خارج ڪرڻ جو سبب سواءِ غير سنڌي لهجي جي استعمال جي ٻيو نه آهي، صرف انهيءَ مفروضي تي هن سرڪي رسالي مان خارج ڪرڻ عقلمندي نه آهي، ڇاڪاڻ ته شاهه سرديسي ۾ بروهڪي ٻوليءَ جا بيت چيا آهن، جيڪي بلوچ صاحب شاهه جي رسالي ۾ سرسئي داستان ستون ۾ 8 بيت ڏنا آهن ته پوءِ سر ڍول مارئي جي چند بيتن جو ڪنهن علائقائي لهجي ۾ هئڻ ڪا اربع خطا نه آهي. هتي هن قسم جو فيصلو ڪندي بلوچ صاحب شاهه جي ڪلام جي پرک جي پهرئين رسالن جي قدامت واري ڀيٽ جي معيار جي خود نفي ڪئي آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو هي فيصلو پنهنجي جاءِ تي اختلافي ۽ قابل بحث آهي پر انهن 11 بيتن ۽ هڪ عدد وائيءَ کي جن ۾ همير سومري جو نالو اچي ٿو، جيڪي سر عمر مارئيءَ ۾ موجود آهن، انهن بيتن کي به بنا پرک جي ڍول مارئيءَ جي بجاءِ عمر مارئيءَ ۾ رکيو ويو آهي. جڏهن ته اهي بيت پرک هيٺ آڻڻ سان خبر پوندي ته ڍول مارئيءَ جا ئي آهن. هن قسم جي پرک ڪرڻ لاءِ هيٺين ڳالهين جي تحقيق ڪرڻي پوندي:

- 1- عمر ڪوٽ يا امر ڪوٽ جو تاريخي پسمنظر.
- 2- عمر سومرو ۽ همير سومرو جو دور حڪومت.
- 3- مارئي (ڪيت واري) ۽ مارئي (مارل ڍول واري) جو خانداني پسمنظر.
- 4- ٻنهي داستانن جي الڳ هئڻ جو تاريخي ۽ لوڪ ادب وارو پسمنظر.
- 5- مٿين تحقيقي پس منظر ۾ شاھ سائينءَ جي بيتن ۾ موجود شاهديون ۽ انهن جي پرک.

تاريخي مواد جي روشنيءَ ۾ ”عمر ڪوٽ“ نالي قلعي جو وجود نه آهي پر اهو امر ڪوٽ آهي. هن قلعي کي عمر سومري سان منسوب ڪرڻ سبب اها غلطي ٿي آهي. البت ”امر ڪوٽ“ جو قلعو تاريخ ريگستان جي ليڪڪ رائجند رانور جي راءِ مطابق يارهين صدي عيسوي ۾ امر سگه سويدي کان به اڳ ۾ قائم هو ۽ ٻئي طرف ڪا به تاريخ اهڙي شاهدي نه ٿي ڏئي ته ڪنهن به وقت ۾ امر ڪوٽ سڄي سنڌ يا مکيه سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هجي. سنڌ جو حاڪم عام طور تي ان کي مڃيو ويو آهي، جنهن جي حاڪميت سنڌ جي سرسبز علائقي يعني ٺٽو، سيوهڻ ۽ بکر جي گڏيل علائقي تي رهي هجي. ٻي صورتحال ۾ ٺٽو، سيوهڻ، بکر ۽ ٿر ”عمر ڪوٽ“ گادي هئڻ واري دور وارن حاڪمن کي هڪ جيتري علائقائي حاڪميت واري اهميت آهي، نه ڪي سڄي سنڌ جي حاڪميت واري حيثيت. جڏهن ته وري سومرن جي حاڪميت جي دور ۾ به عمر ڪوٽ سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ نه رهيو آهي، پر سندن پهريون تخت گاه ٿرڙي (ماتلي) هو، پوءِ محمد طور ٿيو ۽ ان کانپوءِ ٺٽو، سيوهڻ، خداآباد، حيدرآباد وغيره بڻيا.

تنهن ڪري ايئن چئي سگهجي ٿو ته هنن ٻنهي داستانن ۾ عمر سومرو، همير سومرو، امر ڪوٽ (ٿر) جا حاڪم رهيا آهن ۽ پوري سنڌ جا حاڪم نه آهن ۽ سومرا دور جي مکيه حاڪمن مان به نه آهن، ڇاڪاڻ ته مختلف تاريخي شاهدين جي روشنيءَ ۾ سومرن جي مکيه حاڪمن جي ترتيب مطابق انهن جو دور حاڪميت هيٺين ريت آهي:

- 1- عمر سومرو (پهريون): 1141ع کان 1180ع تائين.
 - 2- عمر سومرو (ٻيو): 1355ع کان 1390ع تائين.
 - 3- همير سومرو: 1400ع کان 1439ع تائين.
- (پراڻو پارڪر منگهارام اوجها صفحو: 84-85، سنڌي ادبي بورڊ 1998ع)
- 1- عمر سومرو (پهريون): 1180ع کان 1181ع تائين.

2۔ عمر سومرو (ٻيو): 1334ع کان 1373ع تائين.

3۔ همير سومرو: 1419ع کان 1439ع تائين.
(تاريخ دولت علويه)

1۔ عمر سومرو ٻيو: 1378ع کان 1390ع تائين.

2۔ همير سومرو: 1400ع کان 1439ع تائين.
(تحفته الڪرام جا حاشيا صفحو: 96-97)

عمر (پهريون): 1142ع کان 1180ع تائين.

عمر (ٻيو) 1335ع کان 1350ع تائين.

(ايم ايڇ پنهور)

هن تاريخي پسمنظر ۾ عمر پهرين جي وقت ۾ ٿرڙي (ماتلي) سنڌ جي گادي هو پر امر ڪوٽ نه، ۽ عمر ٻئي جي دور ۾ به سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ نٿو هو. ان ڪري عمر سومرو پهريون جيڪو ٿرڙي تي حاڪم هو، سو مارئي واري قصي جو مکيه ڪردار ٿي نه ٿو سگهي. ٻي صورت ۾ عمر سومرو امر ڪوٽ تي ويٺل ٿر جي ڳچ حصي جو ننڍڙو حاڪم ٿي سگهي ٿو ۽ عمر سومرو ٻيو جيڪڏهن مارئيءَ جي قصي جو مکيه ڪردار سمجهيو وڃي ته پوءِ به هي حاڪم پوري سنڌ جو نه پر سمن جي دور ۾ صرف امر ڪوٽ جو گهٽ اهميت وارو حاڪم هوندو، جيڪو وري ڄام جوڻي جو دور آهي (1371-1388). پر هوڏانهن وري تاريخ ريگستان جو مصنف ساڳي راءِ جو اظهار ڪري ٿو ته نئي مان سومرن جي حڪومت وڃڻ کان پوءِ عمر سومري سنه 1355ع ۾ امر ڪوٽ سڏين کان هٿ ڪيو ۽ 1390ع تائين حڪومت ڪئي پر انهيءَ لڙائيءَ جو ڪو به احوال نٿو ملي. جي عمر سومرو ٻيو مارئيءَ جي داستان سبب مشهور آهي، جيڪو عمر ڪوٽ کان ٽن ڏينهن جي پنڌ تي 50 ڪوهه يعني 100 ميل به منزلون هڻي پالوا پهتو.

مٿئين بحث ۽ تاريخي شاهدين ۽ مفروضن جي بنياد تي چئي سگهجي ٿو ته عمر مارئيءَ جو قصو سم دور جو آهي ۽ عمر سومرو ٻيو فقط ٿر جو حاڪم هو، سنڌ جو نه ۽ هي دور 1371ع-1388ع جو آهي.

ٻئي طرف وري معمور يوسفاڻي صاحب پنهنجي ڪتاب ”لطيف جا ٿر تان پيرا“ ۾ لکن ٿا ته ڏولو نورور يارهين صدي عيسوي جي شروع ۾ ڍٽ جو ننڍو حاڪم هو ۽ سندس والد جو نالو انڙ راءِ هو ۽ مارئي (مارل) جي پيءُ جو نالو پونگل راءِ هو، جيڪو ٿر جو حاڪم هو. انڙ راءِ پونگل راءِ پيءُ

دوست هئا. ڏول ۽ مارئي (مارل) جو رشتو ننڍپڻ ۾ ئي ڪري ڇڏيو. ڏول ۽ مارل ننڍا هئا ته سومرن جي حاڪم همير سومرو امر ڪوٽ تي قبضي کان پوءِ پونگل راءِ کي ٿر مان لوڏي ڪڍيو. هو جيسلمير طرف هليو ويو ۽ پونگل ڳڙھ جي نالي سان نئون ڪوٽ ٻڌايو ۽ اتي حڪومت ڪئي، ۽ امر ڪوٽ جي حاڪم همير سومرو تي به تي پيرا اوچتا حملا ڪيا. معمور يوسفائيءَ جي راءِ کي مدنظر رکندي ۽ همير سومرو جي دور کي جيڪڏهن تاريخي ڪتابن جي حوالي سان پر ڪجي ته همير جو دور مختلف تاريخن ۾ 1419ع-1439ع ۽ 1400ع-1439ع لکيو وڃي ٿو. هيءَ صورتحال معمور يوسفائيءَ جي هنن لفظن سان بلڪل تضاد ۾ اچي ٿي ته ”ڏولي تي همير جي حملي ۽ مارئي (مارل) کي امر ڪوٽ ۾ بند ڪرڻ واري انهيءَ واقعي کان لڳ ڀڳ ٻه سئو سال کن پوءِ جڏهن ساڳئي خاندان جي حاڪم عمر سومري هٿان مارئي (ڪيت واري) کي ڪٽڻ ۽ ڪوٽ ۾ بند ڪرڻ جو واقعو نمودار ٿيو ۽ اها ڳالهه عام مشهور ٿي ته همير وارو قصو جيڪو ٻه سئو سال اڳ هو، ان ۾ شامل ٿي ويو.“

هاڻ تاريخي ڪتابن ۾ همير سومرو عمر پھريون عمر بڻي کانپوءِ جي دور جو حاڪم آهي ۽ جڏهن ته يوسفائي صاحب همير کي عمر سومرو (ٻيو) کان 200 سال اڳ لکي ٿو، يعني 1171ع يا وري يوسفائي صاحب ڏولو نور کي يارهين صديءَ جي شروع جو هڪ ننڍڙو حاڪم لکي ٿو ته همير هن ڏول مارئي (مارل) جي قصي جو مکيه ڪردار وري به تقريبن عمر کان 250 سال کن اڳ جي دور جو حاڪم ثابت ٿئي ٿو.

مٿئين سڄي صورتحال عمر سومرو ۽ همير سومرو جي دور حاڪميت کي ٻنهي داستانن جي مکيه بادشاهي ڪردارن سان بلڪل متضاد آهي بيماري ٿي.

تنهن ڪري نتيجو اهو عڪس ڪرڻ گهرجي ته اهي ٻئي حاڪم سومرن جي دور جا مکيه ۽ سنڌ جي وڏي حصي جي حاڪميت رکندڙ نه هئا پر امر ڪوٽ ۽ ٿر جي علائقن جا ننڍڙا ۽ علائقائي حاڪم رهيا آهن. تنهن ڪري هنن ٻنهي قصن جا عورت ڪردار يعني مارئي ڪيت جي مڱ جيڪا عمر سومري کوه تان ڪٽي امر ڪوٽ ۾ بند ڪئي، سا غريب طبقي جي غير شادي شده چوڪري آهي ۽ جنهن جي عظمت ۽ پاڪ دامني سندس مٿي، ماڻهن ۽ محبوب (ڪيت) سان محبت ۽ سچائي ڏسي مارئيءَ کي پيٽ ڪري واپس مليو موڪليو، جڏهن ته مارئي (مارل)

ڍول واري) جنهن کي همير سومري ڄڻ مان کنيو ۽ امر ڪوٽ ۾ قيد ڪيو. اها حاڪمائي خاندان جي شادي شده عورت آهي، جنهن کي پوءِ سندس وڏيولو نور حرفت ۽ چالاڪيءَ سان ڪوٽ ٽپائي واپس وٺي ويو. اهي ٻئي ڪردار الڳ خانداني پس منظر رکندڙ آهن، ٻه الڳ داستان آهن. جيڪا خاص تحقيق طلب حقيقت آهي، اها هيءَ آهي ته همير سومري جي هن قصي جو ذڪر سر ڍول مارئي جي مختصر غير سنڌي لمحي ۾ ته آهي، پر ساڳئي وقت مارئي (مارل) کي امر ڪوٽ ۾ بند رکڻ جا اهڃاڻ ۽ اشارا شاه سائين رح جي سر عمر مارئيءَ ۾ به موجود آهن، جنهن ۾ همير جي نالي جا بيت ۽ عمر جي نالي جا بيت بلڪل الڳ ٻيا آهن. تقريبن 12 بيت همير جي نالي جا ۽ 37 بيت عمر جي نالي جا (بلوچ واري رسالي ۾) آهن ۽ ڪيترائي بيت بنا نالن جي به آهن.

پر محققن همير ۽ عمر کي هڪ سمجهي پئي نالا گڏوگڏ پئي استعمال ڪيا آهن، جن کي پڻ ڪهاڻي ۽ ڪردارن جي ڪيفيت ۽ پسمنظر ۾ پرکي الڳ ڪري عمر مارئي ۽ ڍول مارئي ٻه الڳ الڳ سر ڪري سگهجن ٿا.

هيٺ ڏنل بيتن جي پيٽ هن تحقيقي عمل ۾ مددگار ثابت ٿي سگهي ٿي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي رسالي جي ترتيب مطابق سر مارئي ۾ ڍول مارئي سان تعلق رکندڙ همير سومرو جي نالي وارا بيت ۽ وايون:

(1) داستان پهريون بيت نمبر 2، صفحو: 474

وطن مون ملير، قضا آنديس ڪوٽ ۾،

Gul Hayat Institute

هاڃا ڪڙو همير، بال الله ٿئي ٿو بند ۾.

(2) داستان ٻيو، بيت نمبر 5، صفحو: 477

نه ڪا خبر نه ڪو خواب، نه ڪواوئي آئيو،

.....
هميرن حساب، ڪه ڄاڻان ڪيئن ٿئو.

(3) داستان ٻيو، بيت نمبر 18، صفحو: 478

سهيڻ سيبا ڪنجري، لوئي ليڙ ٿيام.

جا ڏت ڏڪيام، تنهن جو پرور پڻ رهايعين.

(4) داستان ٽيون، بيت نمبر 2، صفحو: 480

ميندا ڏوڙ نه ماري، آهيس من ملير،
ڪڍي ته ڪاڙ لهي، هتان هيءَ همير.

(5) داستان چوٿون، بيت نمبر 18، صفحو: 484

سيل پيڇو جي سومرا، مٽ م آچوچ مير،
گهڻين ٿورين ڏينهن ٿين، ويندس هت همير.

(6) داستان پنجون، بيت نمبر 20، صفحو: 487

هٿين هت ڪڙول، هينڙي پييم هن جا،
سانگي ساريم سومرا، جي ڍاڻي پاسي ڍول.

(7) داستان ڇهون، بيت نمبر 15، صفحو: 491

جڻ ڳنڍيون منجه ڳنڍين، تيئن مون من ماروڙن سين،
پييون لس لطيف چئي، هينڙي منجه همير.

(8) داستان نمبر ڇهون، بيت نمبر 14، صفحو: 491

جيئن ڳنڍيون منجه ڳنڍين، تيئن مون من ماروڙن سين.

تني ريءَ همير گنگهر گهاريان ڏينهنڙا

(9) داستان نائون، بيت نمبر 3، صفحو: 498

جي گهر گهاري ڏينهنڙا، هيڪاندي حضور،

هميراڻا هٿڙا، ڪين مڃينديس مور.

(10) داستان نائون، بيت نمبر 5، صفحو: 499

اڄ اڏنگا ويٺ، مون کي مڪا جيڏين
هاري! هميرن جا، جڪس کاڌئي ڪيٺ.

(11) داستان يارهون، بيت نمبر 23، صفحو: 506

اٺي ٿي وراڻ، ڪين واڌايون آئيون،

همير نئون هاڻ، مهٽ لهندي مارئي.

(12) داستان پهريون، وائي نمبر 1، صفحو: 479

پرچن شال پنهور
ڏولا مارون مون سين پرچن وو

عمر چاريان ان جا بکر شال بهار.

(13) داستان چوٿون، وائي نمبر..... صفحو: 485

عمر آءُ مري تان نه ڇڏيندي، لو!
مٽڙي ماروڙون جي

هميراڻا هٿڙا، مهر ڪين مڃيندين.

(14) داستان ستون، وائي نمبر 22، صفحو: 494

تان تون پر پروڙ، لڏڻ ضرور
سومرا سئل م ڀڄ ستين جي

اڀي ارداسون ڪري هميراڻي حضور.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي رسالي جي ترتيب مطابق سرڪيت
مارئي سان تعلق رکندڙ عمر سومرو جي نالي وارن بيتن ۽ وارين جي
فهرست هيٺ رکجي ٿي:

(1) داستان پهريون جو بيت نمبر 1، 3 ۽ 19.

(2) داستان ٻيون جو بيت نمبر 9، 12، 13، 20 ۽ 22.

(3) داستان ٽيون جو بيت نمبر 3، 4، 6، 13، 14، 16، 18 ۽ 19.

- (4) داستان چوٿون جوبيت نمبر 8 ۽ 20.
- (5) داستان پنجون جوبيت نمبر 4.
- (6) داستان ڇهون جوبيت نمبر 3، 5، 6، 7، ۽ 17.
- (7) داستان ستون جوبيت نمبر 1، 3، 5 ۽ 17.
- (8) داستان اٺون جوبيت نمبر 19.
- (9) داستان نائون جوبيت نمبر 4.
- (10) داستان ڏهون جوبيت نمبر 4.
- (11) داستان يارهون جوبيت نمبر 6، 17 ۽ 24.
- (12) داستان ڇهون، وائي نمبر 22.
- (13) داستان نائون، وائي نمبر 21.

Gul Hayat Institute

لاکو ڦلاڻي ۽ مھر راڻي

لاکي ڦلاڻي تي لکيل اڳئين مضمون ۾ مھر راڻي جي ڪردار کي ڄاڻي واڻي پاسيرو رکيو ويو هو. ڇا ڪاڻ ته لاکي جي ڌاڙيل دور سان هن عورت جو ڪوبه سڌو واسطو نه هو ۽ نه ئي هن ڪردار جي حيثيت لاکي جي لوڙين سان ايتري اهم هئي. جيتري جisman اوڏڻ ۽ لاکي جي دوستن جيسي ۽ جيسراج يا راءِ ڪنگهار ۽ چنچل ريبارڻ جي هئي. هن مضمون جي عبرت مڱڙين ۾ ڇپجڻ کان پوءِ هڪ مهربان دوست خط لکي مھر راڻي ۽ لاکي ڦلاڻي يا راءِ لاکو جي ڪردارن بابت سوال ڪيا آهن. هي دوست خالد زمان ڪنير، نوهڻو مھراڻو جا رهواسي آهن. هن دوست مھر راڻي ۽ لاکي جي ڪردارن کي عشقيه داستان ڪوٺيو آهي. لاکي ڦلاڻي ۽ راءِ لاکي متعلق به ٻه الڳ ڪردار هئڻ يا هڪ ئي ڪردار هئڻ جي تحقيقي وضاحت جي ڳالهه ڪئي آهي. انهن ڪردارن ۽ ڪهاڻيءَ سان تعلق رکندڙ ماڳ مڪانن جي جاگرافيائي نشاندهي ڪئي آهي ۽ آخر ۾ هڪ بيت جي پڙهڻيءَ تي به پنهنجي راءِ ڏني آهي.

هنن سوالن جي مدنظر هن وقت تائين جيتري به تحقيق ٿي آهي ۽ جيڪي به ڪردار ۽ ڪهاڻيون زير بحث آيا آهن، تن جي حقيقت ۽ شاھ سائينءَ جي رسالي جي بيتن ۾ موجود شاهديون گھٽ ۾ گھٽ هن ڳالهه تي متفق آهن ته لاکا پيل ڪيترا به هجن، پر سرڌهر ۾ جنهن لاکي جو ذڪر اچي ٿو، سو لاکو ڦلاڻي آهي. جيئن ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي رسالي جي صفحي 74 تي لکن ٿا. ”اڳئين وقت جي وڏي، ارڙهي ۽ ائٽر سردار لاکي ڦلاڻي جي ڳڻن، ڳالھين ۽ ڏاڍاين جا اهڃاڻ هن داستان جو مکيه موضوع آهن. سندس ڳڻ اهي جو غريب اوڏڻ سان پڙڻيو ۽ اوڏڻ جي لڄ پٽ رکيائين ۽ کين پاڻ وٽ اچمو ۽ اوت ڏنائين. سندس ڏاڍائي اها جو هر طرف هلائون ڪري مال ٿري ڪاهي راجن کي لڏايائين، ريبارين ۽

جاڙيجن جا ته وڳ ڪاهيائين، پراهي راج جيڪي ملڪ جي حاڪم راءِ ڪنگهار جي پناهه هيٺ هئا، تن جون به لوڙيون هنيائين.“ ڊاڪٽر بلوچ صاحب به سرڌهر ۾ ذڪر هيٺ آيل لاکي کي لاکو ڦلاڻي لکيو آهي ۽ ان جي حقيقت حاڪم ۽ بادشاهه واري نه پر هڪ سردار واري ڄاڻائي آهي، جنهن سان راءِ ڪنگهار، ريباري ۽ اوڏ، ڪهاڻيءَ جي تاجي پيٽي ۾، سلماڙيل لکيا آهن. اهڙي ئي حقيقت جو اظهار حاجي بانمون خان پنهنجي رسالي جي صفحي : 228 تي هن طرح ڪيو آهي، ”... لاکو جيڪو پنهنجي پيءُ يا ڏاڏي جي نالي ”ڦل“ جي نسبت سان ڪڏهن لاکو ڦل يا ڦلاڻي سڏيو ويندو هو، اهو ڪڇ جي علائقي جو هڪ سورهيه ۽ سخي سردار هو پر ڪڇ ڀڄ جي حاڪم راءِ ڪنگهار جاڙيجي سمي جي غلط فيصلي سبب جيڪو هن لاکي جي ساٿين ”جيسي ۽ جيسراج“ جي قاتلن (جيڪي ذات جا ريباري هئا) جي حق ۾ ڪيو، ڪاوڙجي لوڙائو يعني ڏاڙيل ٿي پيو. لوڙائو ٿيڻ جي دور ۾ هن ”جسمان“ نالي هڪ اوڏ قوم جي عورت سان شادي ڪئي، جيتوڻيڪ کيس زال ”مهراڻي“ نالي اڳي هئي.“ ڊاڪٽر بلوچ جي بنسبت حاجي بانمون خان، لاکي متعلق واضع ۽ جامع راءِ ڏني آهي ۽ لاکي کي پيءُ يا ڏاڏي جي نسبت سان ڦلاڻي سڏيو آهي، لاکي جي لوڙين جو سبب ساٿين جيسي ۽ جيسراج جي قتل کي ڄاڻايو آهي، راءِ ڪنگهار ۽ ريبارين سان لاکي جي اختلافن جو سبب به ساٿين جي قتل واري واقعي کي ئي لکيو آهي. جسمان اوڏن سان لاکي جي شاديءَ جو ذڪر به ڪيو آهي ۽ ساڳئي وقت مهراڻيءَ کي لاکي جي زال به لکيو آهي.

لاکو ڦلاڻي جيڪو سرڌهر جي زير بحث ڪهاڻيءَ جو سورمو آهي، تنهن کي نالي وارن محققن لاکو ڦلاڻي ئي لکيو آهي ۽ گهڻو ڪري سڀني محققن مٿي ڄاڻايل ڪهاڻي ۽ ڪردارن کي ساڳئي پسمنظر ۾ پيش ڪيو آهي. انهن محققن ۾ شيخ محمد اسماعيل، محمد حسين ڪاشف، ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر، علي احمد بروهي، ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، فقير محمد لاشاري وغيره شامل آهن. ۽ معمور يوسفڻي لاکي ڦلاڻي ۽ مهراڻيءَ جي تعلق تي تفصيلي بحث ڪيو آهي. مطلب ته هن سر ۾ هڪڙو لاکو آهي ۽ اهو لاکو ڦلاڻي آهي ۽ شاھ سائين هن ڪردار کي ڪجهه بيتن ۾ ”لاکو ڦلاڻي“ ۽ ڪجهه بيتن ۾ صرف ”لاکو“، ڪجهه بيتن ۾ ”ڄام“ ۽ ”راءِ“ جي لقب

سان به ذڪر ڪيو آهي، جيئن:

(1) ”لاڪا لڪ هئا، ڦلاڻيءَ ڦير پئو،
آجا اوڏ ٿيا، ڀلي لڳي جنمن جي.“

(2) ”لاڪا لڄ سنڌيءَ، اوڏ اڳلي آهيان،
پڪا سي پرتاءِ، جي اجهي تنهجي اڏا.“

(3) پڇڻان ڀلي پير، وڏو راءِ رڪاب ۾،
ڪڇ رهندو ڪير، لاڪو لوڙائو ٿيو.“

(4) ”ڍنگهر ڍلو م ٿئي، اڏڻو جو اوڏن،
جنمن ڀروهي ڪن، ليڪو لاڪي ڄام سين.“

مٿي ڄاڻايل شاهدين ۽ رسالي جي بيتن جي روشنيءَ ۾ معلوم ٿئي ٿو ته شاھ سنڌ جي سورهيءَ ۽ بادشاهي ڪردارن کي اصل نالي کان سواءِ چند ٻين نالن سان به سڏيو آهي ۽ اهڙا نالا انهن ڪردارن جي خاصيتن ۽ خوبين سبب يا علائقائي نسبت سبب سڏيا ويا آهن، جيئن شاھ سائين سرمومل راڻو ۾ راڻي جي ڪردار کي سوڍو، ڍولو، ڍاڻي ڍول، ڌوج ڌرتيءَ جا ڌڻي، ڪامل ڌڻي، راءِ، ڍٽ ڌڻي وغيره جي لقب سان زير بحث آندو آهي. اهڙيءَ طرح ميمار کي ساھڙ، ساھڙ ڄام، سنگهار، وچار، ڀي، ٻيلاڻي ۽ هوت به سڏيو آهي. چنيسر کي ڄام، داسڙو، وينجهار، ڍولا، راءِ ۽ ريسارو راجاڻ جي نالن سان ذڪر ڪيو آهي. سر سورڻ راءِ ڏياچ ۾ وري راءِ ڏياچ کي داتا، راجيا، راجا، ڏاتار، ملوڪ، ملڪ ڌڻي ۽ گهوت سڏيو آهي. سر ڪاموڏ ۾ ڄام تماچيءَ کي تڙ ڌڻي، راءِ، راجا، ڄام ۽ تڙ راءِ جهڙن نالن سان ذڪر ڪيو آهي. اهڙيءَ طرح پنمونءَ کي ڪامل ڌڻي، ڄام، ڪوهيار، ٻاروڇو، آري، سردار، ڪيچ ڌڻي ۽ هوت وغيره جي نالن سان بيتن ۾ ذڪر ڪيو آهي. مطلب ته انهن ڪردارن جا اهي نالا سندن خوبين، حيثيت ۽ علائقائي نسبت سبب آهن ۽ شاھ صاحب پيار ۽ پنهنجائپ سبب انهن ڪردارن کي سندن نالن سان ذڪر ڪيو آهي. تنهن ڪري لاڪي جي معاملي ۾ به لاڪو ڦلاڻي، راءِ ۽ ڄام جهڙن نالن ۾

منجھي ٻن الڳ ڪردارن تي نه سوچڻ گھرجي پر لاکو هڪ ئي ڪردار آهي ۽ سندس ٻيا نالا به ايئن آهن، جيئن ٻين ڪردارن جا آهن. ٻيو اختلاف رسالي جي بيت جي پڙهڻي ۽ متعلق آهي.

”لاکا لک سڄن، ڦلاڻي پير پيو،
جنهن ۾ راڻا، راجيا ڪوٽن ۾ ڪنن،
جنهن جو جاڙيجن، ستي سنڪو نه لهي.“

هن بيت ۾ پهرين ست جي لفظ ”پير“ ۽ آخري ست جي لفظ ”سنڪو“ تي لکندي خالد زمان ڄاڻايو آهي ته، ”... لطيف سائينءَ جو اهو بيت اسان وٽ هيئن پڙهيو ويندو آهي..... لفظ ”پير“ جي معنيٰ آهي منهن مهانڊو، مزاج ئي ٻيو آهي، جڏهن ته رسالن ۾ لفظ ”پير“ جي بجاءِ ”ڦير“ لکيل آهي ۽ معنيٰ نوع، نمونو وغيره لکيل آهي، لفظ جي معنيٰ Context ۾ ساڳي بيهي ٿي پر شاھ صاحب جي بيت کي پڙهندي هڪ ڳالھ نه وسارڻ گھرجي ته بيت جي ٻوليءَ ۾ تجنيس حرفي هڪ حاوي خوبي آهي ۽ اها متاثر نه ٿيڻ گھرجي. تجنيس حرفي شاھ سائينءَ جي بيت جي بنيادي سڃاڻپ آهي. رسالي ۾ اهڙا بيت گھٽ ملندا، جن ۾ تجنيس حرفي نه رکيل هجي.

آخري اختلاف آهي مهر راڻي ۽ لاکو ڦلاڻيءَ جي عشقيه داستان متعلق ته هن ڏس ۾ حاجي ٻانهون خان پنهنجي رسالي ۾ هن قصي جي تصديق ڪئي آهي ۽ معمور يوسفائي پنهنجي ڪتاب ”ست سورهيه ڏھ ڏاتار“ (شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي رسالي جا تاريخي ڪردار) تفصيلي طور صفحي: 88 کان صفحي: 93 تائين هي ذڪر ڪيو آهي، ڪهاڻيءَ جا ڪي واقعا مختلف روايتن ۾ ٿورو گھڻو فرق ۾ ٿي سگھن ٿا پر ڪهاڻيءَ جو بنيادي تاجي پيٽو ۽ ڪردار ساڳيا آهن، ڪهاڻي ڪجهه هن طرح آهي: ”ڪنهن زماني ۾ نعمتي تي رانوڙن جو راج هو ۽ مهر راڻي رانوڙن جي سردار جي ڌيءَ هئي، هن پنهنجي شاديءَ لاءِ ڪي شرط رکيا هئا، جيڪي لاکو ڦلاڻيءَ پورا ڪري سگھيو ۽ ڪڇ کان ڇڄ وٺي سنڌ ۾ اچي ”مهر راڻي“ سان شادي ڪئي. هن عورت جو ڪردار ڪجهه مشڪوڪ رهيو ۽ ڪي ڪوڙيون سچيون ڳالهيون لاکي ڦلاڻيءَ تائين پهتيون، جنهن سبب لاکي ڦلاڻيءَ ”مهر راڻي“ کان منهن موڙيو، لاکي جي اهڙي ورتاءُ تي مهر راڻيءَ کي ڏک رسيو ۽ هن لاکي جي خدمت ۾ پهچي

کيس عرض ڪيو ته سردار منمنجو عرض آهي ته مون ڏانھن جيڪي به ڪوڙيون يا سچيون ڳالهيون منسوب آهن، اهي خدا جي واسطي مون کي بخش ڪر.

مهر رائيءَ جو عرض ٻڌي لاکي هن کي معاف ڪيو ۽ وري هن ڏانھن ڌيان ڌريو. ان کانپوءِ لاکو ڦلاڻي مهر رائيءَ سان اهڙي نموني هليو جو مهر رائيءَ سمجهيو ڄڻ ته لاکي هن جا سڀ ڏوهه معاف ڪيا هجن. مهر رائيءَ کي ڏوهه بخش ڪرڻ کانپوءِ لاکو سائين کي ساڻ ڪري ڪڇ ڏانھن موٽيو. انهيءَ ڏس ۾ ڪافي وقت گذري ويو ۽ لاکي مهر ڏانھن موٽڻ ۾ دير ڪئي ته مهر رائي لاچار ٿي لاکي ڏانھن رپارو (قاصد) روانو ڪيو، جنهن لاکي کي مهر جون آڙيون ۽ نيزاريون پيش ڪيون ۽ سردار لاکو موٽي مهر وٽ آيو ۽ کيس اهڙو ته قرب ڏنو ۽ ڪمل ڪئي جو مهر هر وقت پنهنجين هڪ جيڏين سان ورجي واکاڻ ۾ رڌل رهندي هئي.

لاکي جي عادت هوندي هئي ته هو جڏهن به مهر وٽ موٽي ايندو هو ته مهر کي ڏاج ۾ مليل مڱهار کان ڪماچ تي راڳ ٻڌندو هو ۽ کيس دل گهريو دان ڏيندو هو. هڪ دفعي لاکو مڱهار جي راڳ کان ايترو ته خوش ٿيو جو کيس چيائين ته، ”اڄ جيڪي گهرڻو اٿئي سو گهر.“ اڻ گهوڙا ۽ مال ملڪيت ته اڳ ئي کيس اڻ گهريا مليا ٿي. سو مڱهار ويچارو ته منجهائي بيٺو، مڱهار کي اوڻو جهوڻو ڏسي مهر رائي مٿس قياس ڪري، پنهنجي ڳچيءَ ۾ پاتل قيمتي هار ڏانھن اشارو ڪندي چيو ته اهو گهر. گهڙيءَ پل بعد لاکي، مڱهار کان سندس مرضي معلوم ڪئي ته مڱهار چيو، ”بس سائين، اوهان جي مهر ڪپي.“ ۽ آگر سان مهر رائيءَ جي ڳچيءَ ۾ پيل قيمتي هار ڏانھن اشارو ڪيو، جيئن مهر کيس اشاري ۾ سمجهايو هو پر لاکي غلطيءَ ۾ سمجهيو ته مڱهار جو اشارو مهر رائيءَ ڏانھن آهي ۽ مهر رائي توڳهري ۽ شايد مهر رائيءَ جي به مرضي آهي، سو هڪدم اتي ڪڙو ٿيو ۽ مڱهار کي چيائين ته، ”مون مهر توکي ڏني، اڄ کان پوءِ مون تي حرام آهي.“ لاکي جا اهي لفظ ٻڌي مڱهار چيو ته، سردار مون ته مهر رائيءَ جي ڳچيءَ ۾ پاتل هار گهريو هو. مهر ته منمنجي ماءُ آهي. آئون ان کي ڪيئن توڙي نيت سان ڏسي سگهان پر لاکي چيو ته، ”بس هاڻي جيڪو ٿيڻو هو اهو ٿي ويو“ ۽ لاکو انهيءَ ويل سائين سميت اتان اٿيو ۽ هليو ويو ۽ مهر، مڱهار وٽ رهجي وئي. اها خبر جڏهن مهر جي مائٽن کي پئي ته کيس وٺڻ آيا پر مهر موٽڻ کان انڪار ڪيو ۽ چيائين

تہ، ”آئون لاکي ڦلاڻيءَ جي آهيان، ان جا ڪڪ چڙهي پئي هنڌ هرگز نہ هلنديس.“ ان کان پوءِ مهر راڻين وارو روپ لباس لاهي غريبائو لباس پهري اتي ئي هڪ ڪڪائين جمويڙي جوڙائي ان ۾ رهڻ لڳي ۽ اهو مائٽائو مڱڻهار سندس سار سنڀال لهندو رهيو.“

ڪافي سالن کان پوءِ لاکو ڦلاڻي ڪنهن مھم تان موٽندي ”نوھتي“ جي ويجهو اچي مٽيو. کيس اسات اڄ لڳل هئي، سو هڪ ساٿيءَ کي پاڻي هٿ ڪرڻ لاءِ موڪليائين. لاکي جو ساٿي پاڻيءَ جي ڳولا ۾ هلندي اچي ”مهر جي جمويڙيءَ“ تائين پهتو ۽ جمويڙيءَ ۾ هڪ ضعيف ۽ ڪمزور عورت کي ويٺل ڏسي ڪانئس پاڻي گھريائين، عورت کيس پاڻيءَ جو وتو ڀري ڏنو، جيڪو سمورو هو پي ويو ۽ ڪانئس ٻيو پاڻي پنهنجي سردار لاءِ گھريائين، جنهن تي عورت پڇيس ته تنهنجو سردار ڪير آهي، تنهن تي هن ورائيس ته ”سورهيه لاکو ڦلاڻي“ لاکي جو نالو ٻڌي وتو عورت جي هٿ مان ڪري پيو. عورت پاڻ کي سنڀالي وتو پاڻيءَ جو ڀري ان ۾ سنهڪ ڪڪ وجهي ڏنائين ته وڃي سردار کي ڏي، ساٿي جڏهن پاڻيءَ جو وتو لاکي کي ڏنو ته هن هڪدم کڻي چين تي آندو پر ڪڪن جي ڪري هٻڪي ويو ۽ آهستي آهستي ڪڪ ڪڍندو پاڻي پيئندو ويو. جڏهن لاکو سامت ۾ آيو ته پڇائين ته پاڻيءَ ۾ ڪڪ ڪنهن وڌا آهن؟ سندس ساٿي لاکي کي سموري حقيقت ٻڌائي ته لاکو پروڙي ويو ته اها ”مهر“ ئي آهي، سو ساٿيءَ کي وتو هٿ ۾ ڏيندي چيائين ته هي وتوان عورت کي ڏئي اڃ ۽ چوينس ته، ”مهر اڃا پئي جيئڻ!“ لاکي جو ساٿي وتو کڻي مهر وٽ پهتو ۽ کيس لاکي جو نياپو ڏنائين، جيڪو ٻڌڻ سان مهر رڙ ڪري پٽ تي ڪري ۽ سندس روح پرواز ڪري ويو. لاکي ڦلاڻيءَ جي ساٿيءَ اها خبر ڊوڙندي وڃي کيس ٻڌائي ۽ لاکو ڊوڙندو اچي اتي پهتو ۽ مهر جو لاش هنج ۾ کڻي روئڻ لڳو. ايتري ۾ مهر جو خدمتگار مڱڻهار به پهچي ويو، جيڪو اها حالت ڏسي بي حال ٿي ويو. سرت ۾ اچڻ تي مهر جي زندگيءَ جو سمورو احوال لاکي کي ٻڌايائين. پوءِ ٻنهي جڻن گڏجي مهر جي غسل ۽ ڪفن دفن جو بندوبست ڪري کيس اتي ئي دفن ڪيو، جتي پوءِ ٻيا ماڻهو به دفن ڪيا ويا ۽ اتي هاڻ هڪ وڏو قبرستان بڻجي ويو آهي، جنهن کي اڄ به ”مهر جو قبرستان“ سڏيو وڃي ٿو. انهيءَ قبرستان جي ڀر واري ڏهر کي ”مهر جو ڏهر“ ڪوٺيو وڃي ٿو. هن ئي ڏهر ۾ مهر راڻي جي نالي سان ”مهر راڻي“ ۽ ”مهر جي تراڻي“ به ترايون آهن.

چون ٿا ته مهر راڻيءَ جي موت واري واقعي کانپوءِ لاکي ڦلاڻيءَ جي دل

تي اهڙو ته گهرو اثر ٿيو جو هن ان کان پوءِ لوڙيون هڻڻ بلڪل ڇڏي ڏنيون.“
هن ڪهاڻيءَ جي واقعاتي پسمنظر ۾ رسالي جا ڪيترائي بيت موجود آهن ۽ انهن بيتن جي صرف پيرائتي سٽاءُ ٿيڻ گهرجي ته جيئن عام پڙهندڙ کي ڪهاڻيءَ جي فڪري سمجھ ۾ آساني ٿئي پر ان کان علاوه سر ڏهر ۾ لاڪي ڦلاڻيءَ جي ڪردار کي مھراڻيءَ جي ڪردار سان سلهاڙي انهن ماڳن مڪانن جي تاريخي ۽ جاگرافيائي چنڊ چاڻ ٿيڻ گهرجي ۽ ساڳئي وقت مھراڻيءَ جي حسب نسب ۽ ان سان واڳيل واقعن ۽ ماڳن جي به تحقيق ٿيڻ گهرجي.

سر ڏهر ۾ لاڪي ڦلاڻي ۽ مھراڻيءَ جي داستان سان تعلق رکندڙ، وني جو ورسان وڙ ڪرڻ يا نه ڪرڻ، ڪر سين ڪلون پائڻ ۽ ڪانڌ جي ڪاوڙ، ڪپت يا ورجي وڌائي ۽ وڙ جي موضوعن وارا بيت، داستان 3 ۾ اڪثر رسالن ۾ ملن ٿا ۽ ٻانهن خان شيخ اهڙن بيتن کي سر ڏهر جي داستان 2 ۾ رکيو آهي پر ڊاڪٽر بلوچ صاحب اهڙا سڀ بيت سر رڀ ۾ رکيا آهن ۽ ساڳئي وقت سر سارنگ جا ورڪان وڇڙيل وني جي واتان چيل بيت پڻ رڀ ۾ رکيا آهن، جيڪو موضوع جي حوالي سان معيون لڳي ٿو، ڇاڪاڻ ته سر رڀ ۾ روحاني رمز وارا بيت آهن ۽ انهن جي ڪيفيت ۽ خيال الڳ آهي ۽ سر ڏهر جي مٿي ذڪر ڪيل بيت ۽ سر سارنگ جا ذڪر ڪيل بيت خيال ۽ ڪيفيت جي نسبت ۾ الڳ آهن.

سر ڏهر جي مٿي جاڻايل موضوع وارا بيت سڀني قلمي ۽ چاپي رسالن ۾ سر ڏهر ۾ ئي لکيل آهن ۽ لاڪي ڦلاڻي ۽ مھراڻيءَ جي ڪهاڻيءَ جي پس منظر ۾ اهي بيت، ڪهاڻي ۽ ڪردارن جي مختلف مرحلن ۽ ڪيفيتن سان ٺهڪي اچن ٿا ۽ انهن بيتن کي انهيءَ ڏس ۾ پرکڻ گهرجي ۽ سر ڏهر ۾ ئي رکڻ گهرجي، حالانڪ رسالن ۾ اهي بيت ڪنهن به محقق ۽ مڊرهن ڪردارن ۽ سندن ڪهاڻيءَ سان نسبت ۾ نه ڏيکاريا آهن، تنهن ڪري هي بيت وارثيءَ کان وانجهيل لڳن ٿا ته اهي بيت ڪهڙي ڪهاڻي ۽ ڪهڙن ڪردارن سان نسبت رکن ٿا! جڏهن ته رسالي جي هر سر جا بيت ڪنهن نه ڪنهن ڪهاڻي ۽ ڪردار سان نسبت ۾ آهن. لاڪي ڦلاڻي ۽ مھراڻيءَ جي ڪهاڻي ۽ انهن ڪردارن کي پرکيو ته اهي بيت هيٺين ريت ڪهاڻي ۽ ڪردارن سان نسبت ۾ پيهندا:
جيئن هن مضمون ۾ لاڪي ڦلاڻي ۽ مھراڻيءَ جي مختصر ڪهاڻي لکي وئي آهي ته مھراڻيءَ جو ڪردار ڪجھه مشڪوڪ رهيو ۽ ڪي ڪوڙيون سچيون ڳالهيون لاڪي ڦلاڻيءَ تائين پهتيون، جنهن سبب

لاکي ڦلاڻي مهر راڻيءَ کان منهن موڙيو ۽ شاھ سائين لاکي ڦلاڻيءَ جي واتان مهر راڻيءَ کي ميار ڏيڻ لاءِ هي بيت چيا:

”ور سين وجميو ڪاڻ، ڪر سين کلون پائين،
پوري منڌ اڃاڻ! ڪڻ ڇڏيو ته ميڙبيڻ.“

”ور سين وڙ نه ڪري، ڪر سين خبرون ڪوڙ،
جاڏسي منهن ڏنگو ڪري، جيءُ نه تنهن سين جوڙ
جانہ لاءِ نرتئون توڙ، سا سک نہ سنيري ڪڏهين.“

اهڙي صورتحال ۾ جڏهن ڪانڌ ڪڻيل هجي ۽ وٺي ورکي پرچاڻڻ لاءِ شاھ سائين جي هن شعر جو ضرور دل ۾ دور ڪيو هوندو:

”ڍول م ڪڻي ٻانهڙي، پرھ م ڪڻي پاند،
آئون پنهنجو ڪانڌ، لوڪان لڪي رانڻيان.“

جڏهن وري مهر راڻيءَ لاکي ڦلاڻيءَ کي معافيءَ لاءِ چيو ته، ”سردار منهنجو عرض آهي ته مون ڏانهن جيڪي ڪوڙيون يا سچيون ڳالهيون منسوب آهن، اهي خدا جي واسطي مون کي بخش ڪر.“ مهر راڻيءَ جي هن جذباتي ۽ احساساتي ڪيفيت جو اظهار هن بيت کان وڌيڪ اثرائتو ڪيئن ٿو ٿي سگهي؟

”جي تون قائم ڪانڌ، ته آءُ ور لهي مڙيان،
پرڻ تنهنجي پاند، ڍولا ڍڪي آهيان.“

مهر راڻيءَ جو عرض ٻڌي لاکي هن ڏانهن توجه ڪيو ۽ ان سان اهڙو ته پيار ۽ قرب وٺيو جو هوءُ هر وقت جيڏين ۽ سرتين سان پنهنجي ورجي واکاڻ ۾ رڌل رهندي هئي ۽ مهر راڻيءَ سمجهيو ته لاکي سندس سڀ ڏوهه بخش ڪري ڇڏيا آهن. واقعي هو به ايئن، شاھ سائين مهر راڻيءَ جي خوشيءَ جي ترجماني هن طرح فرمائي آهي:

”ڪانڌ بين ڪيترا، مون ور ڏي ڪانڌ،
پاڻان ڏيئي پاند، عيب منهنجا ڍڪيا.“

”ڪانڌ بين ڪيترا، مون ور وڌي وٺ،

پاڻان ڏيئي هت، عيب منھجا ڏکيا.“

”کانڌ ٻين ڪيترا، مون ور وڌي جو،
لوڪ نه آچي او، ڏنا ڏوهه اکين سين.“

”کانڌ ٻين ڪيترا، مون ور وڌي ذات،
عيب نه آچي وات، جي ڏسي ڏوهه اکين سين.“

مهر راڻيءَ کي ڏوهه بخش ڪري لاکو ساڻين سميت وري ڪنهن
مهم تي هليو ويو، انهيءَ ڏس ۾ ڪافي وقت گذري ويو پر لاکو نه موٽيو.
جڏهن تمام گهڻو وقت گذري ويو، تڏهن مهر راڻي لاچار ٿي رڀارو (قاصد)
موڪليو، لطيف ساڻين مهر راڻيءَ جي اوسيئڙي ۽ انتظار سان گڏ مهر
جي منت ميڙ کي هن طرح بيت جو رنگ ڏنو آهي:

”م ڪر ڍول ڍلو، ناتو نمائيءَ سين،
ڪونهي ڪميئيءَ جو، بگر تو بلو،
تنهنجو نانءُ نلو، وٺيو ويني آهيان.“

”ڪر ڪوپيرو کانڌ، مون نمائيءَ جي نجهري،
پکي چنا پانڌ، ڳنڍ نه ڄاڻي ڪو ٻيو.“

لاکو ڦلاڻي، مڱڻمار ۽ مهر راڻيءَ جي اشارن ۾ پيدا ٿيل غلط فهميءَ
کانپوءِ جڏهن لاکو ڪاوڙجي هليو ويو ۽ مهر راڻي ماڻهن کان منهن
موڙي گڏ ويڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ اميرائو لباس لاهي غريبي حال ۾ اتي
رهڻ جو فيصلو ڪيو ۽ چيائين ته، ”آئون لاکي ڦلاڻيءَ جي آهيان ۽ ان
جا ڪڪ ڇڏي ٻئي هنڌ هرگز نه هلندس.“ ۽ پوءِ پوري ڄمار ڏهاڳڻ وانگر
گذاري ته ممڪن آهي ته هيٺيان بيت، حالانڪ سر ڏهر ۾ ڪونه ٿا ملن
۽ ڪن رسالن ۾ آهن به نه، پر مهر راڻيءَ جهمڙي عورت جي ڏهاڳڻ هئڻ جي
حوالي سان چيل هجن:

”ڪٿوري چئين پلئين، توڙي ڏهاڳڻ هو،
توڙي منهن نه ڏو، ته پڻ سهاڳڻ اڳري.“

”ڪنڊيون ڏهاڳيون، رات پوندو سيءُ،

جلي نه تنين جيءُ، هوت جنين جي هنجھ.“

چون ٿا ته مهر راڻيءَ جي موت واري واقعي کانپوءِ لاکي جي دل تي
ايترو ته گھرو اثر ٿيو جو ان کانپوءِ لوڙيون هڻڻ بلڪل ڇڏي ڏنائين ۽
شايد هي بيت شاھ صاحب انهيءَ مرحلي لاءِ چيو هجي:

”لاکي لوڙيون ڇڏيون، سرها ٿيا سنگھار،

چوٽاڻي چوڌار، وانڊيون وس چرنديون.“

لاکي ۽ مهر راڻيءَ جي انهيءَ واقعي کي ذهن ۾ رکندي سنڌ جي لوڪ
ادب کي جانچيو ته ضرور ڪي شيون اهڙيون ملنديون، جي شاھ سائينءَ
جي ڪهاڻين ۽ ڪردارن بابت معلومات مهيا ڪنديون، جيئن هڪ
سگھڙ جو شعر آهي:

”لاکو ڦلاڻي، ڪچو ڪچاڻي،

جنهن ڪري ٻاراڻي، ڇڏي مهر راڻي.“

”تماچي آندي گندري، لاکي آندي اوڏ،

سما پيا ڪوڏ، ذات نه پڇن جوءَ جي.“

لاکي ۽ مهر راڻيءَ جي داستان جا اڃا ڪيترائي مرحلا آهن، جن
متعلق بيت رسالن ۾ موجود نه آهن ۽ ٻين ڪهاڻين کي به جڏهن
مرحليوار پيرائتو بيتن سان پيڻبو ته معلوم ٿيندو ته ڪهاڻين جا
مختلف مرحلا ۽ موڙ اهڙا ملندا، جن بابت رسالن ۾ بيت نه آهن يا وري
ڪنهن ٻئي سر يا داستان ۾ لکيل آهن. تنهن ڪري ضرورت انهيءَ ڳالهه
جي آهي ته رسالن ۾ موجود بيتن جي سٽءَ ۽ ترتيب موضوعن تحت ٿيڻ
گھرجي ۽ ڪهاڻين جي پيرائي ۾ ڪٽل بيتن جي ڳولا ڪرڻ گھرجي.
ايئن ڪرڻ سان رسالي جي فڪري سمجھ ۾ آساني ٿيندي. ان سان
گڏوگڏ ڪهاڻيءَ ۽ ڪردارن جي تاريخي ۽ جاگرافيائي پهلوئن کان به
تحقيق ڪري هن قومي ورثي کي نه رڳو محفوظ ڪري سگھجي ٿو پر
ساڳئي وقت رسالي جي پڙهڻي ۽ لفظن جي معنيٰ ۽ بيتن جي سمجھاڻي
۽ تمثيلي تشريح ۾ پڻ مدد ملندي ۽ مونجهارا به حل ٿي ويندا.

ههڙا هاڃا ٿين.....

شاه سائين جي ڪلام تي تحقيق جو دائرو گهڻو وسيع آهي. لڳ ڀڳ مٺي صديءَ کان به مٿي جو عرصو ٿيندو جو رسالي جي تحقيق ۽ تاليف جو سلسلو هلندو رهيو آهي. اڃا تائين ڪا به متفق راءِ قائم نه ٿي سگهي آهي. رسالن جي تحقيق ۽ تاليف جا سرچشما ساڳيا ئي قلمي نسخا رهيا آهن. تنهن ڪري غلطي جو ورجاءُ ٿيندو رهيو آهي پر عملي ۽ مشاهداتي تحقيق جو عمل نهايت ئي سست رهيو آهي. جن به حضرات عملي ۽ مشاهداتي تحقيق جي ٿڌوس محسوس ڪندي هن ميدان ۾ پير پاتو آهي ته انهن کي اهو احساس اڃا به شدت سان ٿيو آهي ته رسالن جي صورتخطي، تلفظ، معنائن ۽ تشريحن ۾ نه رڳو فرق آهي پر انيڪ قسم جون غلطيون پڻ آهن. انهن غلطي جا هيٺيان سبب ٿي سگهن ٿا:

- 1- بمبئي واري رسالي سميت پراڻن قلمي نسخن جي صورتخطي ابوالحسن واري سنڌيءَ ۾ هئڻ سبب تلفظ جو سمجهه ۾ نه اچڻ.
 - 2- ڪهاڻي، ڪردارن ۽ انهن سان لاڳاپيل علائقائي، جاگرافيائي، تاريخي، ثقافتي، معاشي ۽ سماجي پس منظر جي علمي ۽ مشاهداتي تحقيق جي کوٽ.
 - 3- ڪهاڻي ۽ ڪردارن سان لاڳاپيل ٻوليءَ جي لمحي ۽ محاورن کي سمجهڻ ۾ عملي ۽ مشاهداتي تحقيق جي کوٽ.
 - 4- ڪهاڻي ۽ ڪردارن سان لاڳاپيل ڪرت جي ٻوليءَ جي لمحي کي سمجهڻ ۾ عملي ۽ مشاهداتي تحقيق جي کوٽ.
 - 5- رسالي ۾ استعمال ٿيل ٻين ٻولين جي لفظن ۽ محاورن جي صحيح معنيٰ سمجهڻ ۾ عملي ۽ مشاهداتي تحقيق جي کوٽ.
- مٿي بيان ڪيل سببن کي ذهن ۾ رکندي جيڪڏهن عملي ۽

مشاهداتي تحقيق جي روشنيءَ ۾ شاھ سائينءَ جي ڪلام کي پرکيو ته پوءِ ڪهاڻيءَ جي پس منظر ۾ ڪوبه ڪردار، ڪوبه لفظ، ڪوبه اصطلاح ۽ ڪوبه پهاڪو يا وري ڪو فڪري نُڪتو سمجھڻ ۽ سمجھائڻ سڄو ٿي پوندو. ڳالهه آهي شاھ جي رسالي جي ٻوليءَ ۾ مختلف لهجن جي لفظن کي سمجھڻ جي ۽ معنائن کي پرکڻ جي، سو اسان جي عالمن گهڻيون ئي ڪوششون ڪيون آهن. رسالي جي مختلف سميٽيندڙن پاران لفظن جون معنائون به ڏنيون ويون آهن. شاھ جي شاعريءَ جون شرحون ۽ لغتون وغيره به ٺاهيون ويون آهن. انهن سان اختلاف ڪرڻ جو مطلب هريرو انهن ذات ڏٺين جي پيار ۽ پريت، ڏاهپ ۽ ڏانءَ جي پورهئي کي نظر انداز ڪرڻ يا انهن جي خلوص نيت ۽ اهليت تي شڪ ڪرڻ ڪونهي پر رهيل ڪم کي اڳتي وڌائڻ ۽ ڪيل ڪوتاهين کي مڪمل ۽ صحيح ڪرڻ واري هڪ ننڍڙي پر محنت طلب ڪوشش آهي. هيئنر هڪ اهڙي ڪوشش جي شروعات ڪجي ٿي، جنهن جو تعلق شاھ سائينءَ جي ڪنهن هڪ شارح سان نه آهي پر هن تحقيقي اختلافن جو شاھ جي سڀني شارحن ۽ محققن جي ڏنل معنائن سان آهي. مان وري به واضح ڪندو هان ته انهن صاحبين جي سنڌي ٻولي ۽ شاھ سائين سان غير مشروط عشق تي شڪ نه آهي ۽ نه ئي سندن ڪيل پورهئي جي اهميت کي گهٽ ڪرڻ آهي پر صرف ان ڳالهه جو احساس ڏيارڻ آهي ته انهن شروعاتي عالمن هن ڏس ۾ ڪيڏا نه ڪشالا ڪڍيا هوندا، انهن کي جس هجي ۽ اسان کي هن ڏس ۾ اڃا اڳتي قدم وڌائڻ گهرجي.

شاھ سائين جي رسالي تي نظر وجهندا سين ته سر يمن (جمن) ڪلياڻ کي پراڻن رسالن جھڙوڪ بمبئي چيو ۽ گنج ۾ جمن لکيو ويو آهي ۽ هاڻوڪي ڏينهن ۾ وري حاجي بانمون خان شيخ به ”جمن“ لکيو آهي. باقي ٻين سڀني رسالن ۾ ”يمن“ لکيو اٿن. جڏهن ته اهو لفظ جمن ٿيڻ ڪپي، ڇاڪاڻ ته هن سر ۾ پيالي جا بيت موجود آهن، ۽ ان کان علاوه موڪي جي داستان ۾ به وٺي، وٺو يا پيالي جو ذڪر ملي ٿو ۽ جمن جي معنيٰ به آهي وٺو. هن ئي سر ۾ هيٺيون بيت ٿوري گهڻي تبديليءَ سان لفظن جي غلطي سان ورجايو ويو آهي، جيئن:

بيت (1)

”آئي ٿي اڱار، ڪامي خريدارن سين،
 پسين سي نه پيتار، پر پيتو ٿي جن سين.“
 بلوچ: يمن ڪلياڻ صفحو: 169.

بين رسالن ۾ مٿيون بيت هن طرح لکيل آهي:

”آئي ٿي اڱار، ڪامي خريدان سين،
پسين سي نه پيتار، پر پيتو جن سين.“

- 1- علامه آءِ آءِ قاضي يمن ڪلياڻ صفحو: 40
- 2- غلام محمد شھواڻي يمن ڪلياڻ صفحو: 19
- 3- بانھون خان شيخ يمن ڪلياڻ صفحو: 62
- 4- ڊاڪٽر گر بخشاڻي يمن ڪلياڻ صفحو: 99
- 5- مرزا قليچ بيگ يمن ڪلياڻ صفحو: 42
- 6- بمبئي وارو چاچو يمن ڪلياڻ صفحو: 25
- 7- غلام مصطفيٰ قاسمي يمن ڪلياڻ صفحو: 69
- 8- عثمان علي انصاري يمن ڪلياڻ صفحو: 97
- 9- گنج يمن ڪلياڻ صفحو: 220

ڪلياڻ آڏواڻي صاحب هي بيت رسالي ۾ ڏنو ٿي ڪونهي. هاڻ هڪ ئي بيت جي ٻن مختلف لکڻين ۾ فرق صرف ٻن لفظن جو آهي. هڪ ”خريدان“ ۽ ”خريدان“ ۽ ٻيو ”پر“ ۽ ”پر“ جڏهن ته بيت ۾ به مکيه غلطيون آهن: ”پيتار جيڪو غلط آهي ۽ ٻيو ”سين“ به غلط آهي ۽ صحيح لفظ آهن: ”پيتار“ ۽ ”ري“، هاڻي بيت هن ريت صحيح ٿيندو:

”آئي - ٿي اڱار، ڪامي خريدان ري،
پسين سي نه پيتار، پر پيتو جن سين.“

مطلب ته انهن خريدان کان سواءِ آئي: سڙي اڱار: ڪوئلو ٿي وڃ،
چاڪاڻ ته اهي پيتار: پياڪ هاڻ نه آهن، جن سان گذريل سال پيتو
هيئي.
بيت - وائي (2)

سڀريان جي سونهن جي، ڳالهه ڪين وڃي،
وڃي در دوستن جي، سوري سر هجي،
عاشقن انگمن چڙهئا، پئو سڀ ڪو پڇي،
پڇج پوءِ پرينشو، پهرين سر سڃي،
عقل ٿي اوچون ٿئا، پورو ڪيئن پڇي.“

- 1- ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سر ڪلياڻ صفحو: 151 تي هن بيت

جي پهرين ست ”ڪين وڃي“ آخري ست مطلب ”ڪيئن نه پڃي“ يعني چو نه مشهور ٿئي ۽ ٿوري غير قارسان هن طرح لکي آهي:

”عادل ٿي اوجھون ٿئا، پورو ڪو نه لڄي.“

باقي ٻين رسالن مٿيون بيت ساڳيءَ ريت لکيو آهي:

2- ڊاڪٽر گر بخشاڻي سر ڀر ڪلياڻ صفحو: 107

3- غلام محمد شاهواڻي سر ڀر ڪلياڻ صفحو: 123

4- علامه آءِ آءِ قاضي سر ڀر ڪلياڻ صفحو: 59

5- ٻانهون خان شيخ سر ڀر ڪلياڻ صفحو: 84

6- ڪلياڻ آڏواڻي سر ڀر ڪلياڻ صفحو: 39

7- عثمان علي انصاري سر ڀر ڪلياڻ صفحو: 110

8- غلام مصطفيٰ قاسمي سر ڀر ڪلياڻ صفحو: 73

9- گنج سر ڀر ڪلياڻ صفحو: 237

10- مرزا قليچ بيگ سر ڀر ڪلياڻ صفحو: 59

جڏهن ته هن وائي ۾ هڪڙي غلطي آهي ”ڪين“ هتي ”ن“ تي زير ڏيڻ سان معنيٰ ۾ فرق اچي ٿو. يعني ”سپريان جي سونهن جي ڳالهه نه وڃي“ ۽ ساڳيءَ طرح فقرو ۽ اڻپورو لڳي ٿو ۽ ان کان علاوه پوري وائيءَ جي ڪافين وارا لفظ به ساڳئي تلفظ وارا نٿا بيهن، تنهن ڪري وائيءَ جي پهرين ست هن طرح ٿيڻ گهرجي:

”سپريان جي سونهن جي ڳالهه ڪي (ڪئي) نه وڃي.“

مطلب ته سپرين جي سونهن ۽ حسن جي ڳالهه ڪري نٿي سگهجي.

ڪي نه وڃي: ڪئي نه وڃي. محبوب جي حسن جي ڳالهه ڪرڻ کان گهڻي آهي ۽ هن بيت جي ڪافين وارا لفظ بترتيب هن طرح هئڻ گهرجن ته جيئن هم آواز محسوس ٿين: هيچي، پڃي، سڃي ۽ پڃي.

بيت (3)

”سر نسرڻا پاند، اتر لڳا آءِ پرين،

مون تو ڪارڻ ڪانڌ، سمسين سڪائون ڪيون“

1- ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سر سامونڊي صفحو: 221

2- ڪلياڻ آڏواڻي سر سامونڊي صفحو: 87

3- غلام محمد شاهواڻي سر سامونڊي صفحو: 194

4- علامہ آءِ آءِ قاضي سر سامونڊي صفحو: 322

5- ٻانهون خان شيخ سر سامونڊي صفحو: 176

6- گنج سر سامونڊي صفحو: 306

7- ڊاڪٽر گر بخشاڻي سر سامونڊي صفحو: 136

8- عثمان علي انصاري سر سامونڊي صفحو: 167

جڏهن ته هي ساڳيو بيت ٽن رسالن ۾ هيٺينءَ طرح لکيل آهي:

”سرن سڙيا پاند، اتر لڳا آءِ پرين!

مون تو ڪارڻ ڪانڌ، سمسين سڪائون ڪيون.“

9- مرزا قليچ بيگ سر سامونڊي صفحو: 122

10- بمبئي وارو ڇاپو سر سامونڊي صفحو: 61

11- غلام مصطفيٰ قاسمي سر سامونڊي صفحو: 144

مشاهدي ۽ علمي تحقيق مان ظاهر ٿئي ٿو ته هنن ٽنهي رسالن ۾ ”سرن سڙيا“ لفظ درست لکيو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته موسمي لحاظ سان سر جو ٻوٽو سنڌ ۾ آڪٽوبر جي آخري نومبر جي شروعات ۾ نسري ٿو ۽ ان وقت نه ئي اتر جون هوائون لڳڻ شروع ٿينديون آهن ۽ نه ئي پاري جهڙا سخت سرديءَ جا ڏينهن هوندا آهن، جڏهن ته هن بيت ۾ ”اتر لڳا“ لفظ سرديءَ جي شدت کي ظاهر ڪري ٿو، ۽ اهو ڊسمبر ۽ جنوري مهيني ۾ ٿيڻ گهرجي، جيڪو وري ونيءَ کي ور جي وچوڙي جو احساس ٻيڻو ڪري ٿو. تنهن ڪري مطلب ٿيندو ته، ”اتر واءِ لڳا آهن ۽ سرديءَ جي شدت ايتري وڌي وئي آهي جو پاري پوڻ سبب سر جهڙي سخت ٻوٽي جا پاند، چوٽيون به سڙي ويون آهن.“ مطلب ته مشاهدي ۽ عملي تحقيق جي ڪوت سبب ”سرن سڙيا“ لفظن کي ”سرنسريا“ ڪري لکيو ويو آهي.

بيت (4)

”تڏان مومل موٽڻ لڪڻو، سمسين جڻان سڪن/سڪن،

سي هونمين جاڙ جيئن، جي ڪوري ڪاغذ آڻيون.“

1- بمبئيءَ وارو ڇاپو سر مومل صفحو: 299

2- گنج سر مومل صفحو: 811

3- ٻانهون خان سر مومل صفحو: 461

هي بيت سواءِ ٻنهي ٽن رسالن جي ٻئي ڪنهن به رسالي ۾ نه آهي.

۽ هن بيت ۾ به لفظ ”سڪن“ ۽ ”ڪوري“ غلط لکيل آهن. بيت جي مفهوم جي لحاظ سان لفظ ”سڪن“ آهي ۽ ٻيو لفظ ”ڪوري“ ٻن لفظن تي مشتمل آهي، جيڪو الڳ ڪري پڙهڻ گهرجي، يعني ”ڪو“ ۽ ”ري“، جنهن جي معنيٰ ٿيندي ”بنا ڪنهن“، ”بغير ڪنهن“، هاڻ بيت جي معنيٰ ٿيندي ته جيئن سوين ٻيون سڪن ٿيون، تيئن مومل به سڪي سڪي موٽڻ لاءِ لکيو. انهن جو جيئڻ ته هونئن به جئيو آهي، جيڪي بنا ڪنهن ڪاغذ (خط) جي آڻيون. هونئن به خط ڪورون ٿيندو آهي ۽ ڪوري يعني خالي خط جو ڪو مقصد ئي نه آهي، تنهن ڪري اهو لفظ ”ڪو“ ۽ ”ري“ آهي، جڏهن ته ٻانهون خان هن لفظ جي معنيٰ ”اڻ لکيل“ لکن ٿا، هن غلطيءَ جو سبب ٻن لفظن جو ملائي لکڻ ۽ پڙهڻ آهي.

بيت (5)

”گل چنو گرنار جو، پٽڻ ٿيون پٽين،
سھسين سورٺ جھڙيون، اڀيون اوسارين،
چوتو چارڻ هٿ ۾، سر سينگارو ڏين،
ناريون ناڏ ڪرين، راجا رات رڻ گيو.“

هن بيت ۾ مرزا قليچ بيگ ۽ ٻانهون خان شيخ ”ناڏ“ لفظ جي جاءِ تي ”نار“ لکيو آهي، باقي رسالن ۾ پورو بيت ساڳيءَ طرح لکيل آهي.
1- بلوچ صاحب سر سورٺ صفحو: 411 تي ناريون لفظ جي معنيٰ ”توبون“ لکي ٿو ۽ ”ناڏ“ ڪرڻ جي معنيٰ وڏا ڌماڪا ڪرڻ لکي ٿو. جڏهن ته سورٺ راءِ ڏياچ جو واقعو 1002ع کان 1010ع واقع ٿيو ۽ ان وقت توب جو وجود ئي ڪونه هو. ان کان علاوه مرزا قليچ بيگ صاحب ۽ ٻانهون خان شيخ ”ناڏ“ لفظ جي عيوض ”نار“ لفظ لکيو آهي. هي لفظ به بيت جي واقعاتي پس منظر ۾ سونهين ڪونه ٿو. جڏهن ته ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ”ناڏ“ لفظ جي معنيٰ صفحي نمبر 784 تي ”مرڪڻ“ لکي ٿو، جيڪو پڻ نهڪي ڪونه ٿو. جڏهن علامه آءِ آءِ قاضي صاحب ”ناڏ“ لفظ جي ورلاپ لکن ٿا، جيڪا ڪي قدر ويجهو آهي.

- 1- بلوچ صاحب ناريون: توبون، ناڏ: وڏا ڌماڪا، صفحو: 411
- 2- ڊاڪٽر گربخشاڻي ناڏ= مرڪڻ، صفحو: 596، 784
- 3- ٻانهون خان ناز= مرڪن، فخر ڪرڻ، صفحو: 385
- 4- علامه آءِ آءِ قاضي ناڏ= ورلاپ، آلاپ، صفحو: 106

- 5- غلام محمد شاهواڻي صفحو: 555
- 6- ڪلياڻ آڏواڻي صفحو: 312
- 7- عثمان علي انصاري صفحو: 542
- 8- گنج صفحو: 422
- 9- قليچ (ناز) صفحو: 462
- 10- قاسمي صاحب صفحو: 455
- 11- بمبئي وارو ڇاپو صفحو: 251

جڏهن ته بيت جي ٻئين ست ۾ لفظ ”جمڙيون“ نه پر ”سامهان“ يا ”سامهون“ هئڻ گهرجي. هي لفظ بيت جي وزن بحر کي متاثر نه ڪندو ۽ تنجيس حرفي جي ضرورت کي پورو ڪري ٿو ۽ ساڳئي وقت معنوي اهميت به واضح ٿئي ٿي، ڇاڪاڻ ته هر عورت سورڻ نٿي ٿي سگهي. هن بيت ۾ راءِ ڏياچ جي سرڏيٺ کان پوءِ واري ڪار زار ۾ روئندڙ پٽيندڙ هر عورت سورڻ جمڙي نه آهي. تنهن ڪري اها ست هن طرح لکڻ گهرجي:

”سهيڻ سورڻ سامهون، اُپيون اوسارين.“

ان کان علاوه ٻيو لفظ ”ناڏ“ ڪرڻ آهي، هن لفظ جي معنيٰ ٿر جي علائقي ۾ ”توبون، مرڪڻ، ورلاپ يا آلاپ“ نه پر شدت غم سبب سڏ ڪرڻ، سڏ ڪندي، روئڻ جي معنيٰ لاءِ استعمال ٿئي ٿو. هي واقعاتي بيت آهي، جنهن ۾ لفظن ۽ معنيٰ جو درست لکڻ ۽ پڙهڻ اهميت رکي ٿو. ٻي صورت ۾ بيت جي فني ۽ معنوي صورتحال بگاڙ جو شڪار ٿي پوندي.

بيت (6)

”پنيءَ جي پوڻن، پيچ پٽڪو نه سٿيان،
سنجڙ واريون ستيون، ويڃي ويڙهه ورن،
پٺا سيٺ سڙن، ترهي بنهين ڪنڌيين.“

- 1- ڪلياڻ آڏواڻي سرمارئي صفحو: 274
- 2- گربخشاڻي سرمارئي صفحو: 566
- 3- شاهواڻي سرمارئي صفحو: 590
- 4- قاضي صاحب سرمارئي صفحو: 737
- 5- عثمان علي انصاري سرمارئي صفحو: 488
- 6- غلام مصطفيٰ قاسمي سرمارئي صفحو: 784

جڏهن ته ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صفحو: 496 تي هي بيت هن طرح لکن ٿا:

”پوڻ ڀڻڪو نه سڻيان، پنيءَ جو پوڻ،
سنجڻ واريون سڻيون، وڃي ويڙ وڻ،
پيا سيت سڙن، ترهي بنهين ڪنڌيون“

سڀني محققن جي لکيل بيت سان صرف بلوچ صاحب جي لکڻيءَ ۾ فرق اچي ٿو ۽ معنيٰ ۾ به ”ترهي“ لفظ جي معنيٰ ئي بلوچ صاحب ڪوھ جي معنيٰ لکندي ان کي گماني سڏي ٿو پر سڀني صاحبن جي صورتخطيءَ ۾ لفظ ”ويڙھ ورن ۽ ويڙ وڻ“ درست لکيل نه آهن ۽ بيت جي بهتر پڙهڻي ۾ اھو لفظ ”وت ورن“ هئڻ کپي ۽ بيت جي ٻيو نمبر ست هن طرح لکجي:

”سنجڻ واريون سڻيون، وڃي وت ورن“

بيت (7)

”سبي سببا ڏي، پوريءَ نينهن نه ڪچوءِ،
ڪٿي وڻيون ڪٿيون، سبي سيوي سي،
مڇڻ چونم ڪي، ته لڄايئي ٿر جائون“

1- گربخشاڻي سرمارڻي صفحو: 553

2- شاهواڻي سرمارڻي صفحو: 565

3- قاضي صاحب سرمارڻي صفحو: 709

4- غلام مصطفيٰ قاسمي سرمارڻي صفحو: 755

5- بمبئي وارو ڇاپو سرمارڻي صفحو: 434

6- عثمان علي انصاري سرمارڻي صفحو: 460

7- مرزا قليچ بيگ سرمارڻي صفحو: 802

8- ڪلياڻ آڏواڻي سرمارڻي صفحو: 258

9- بانمون خان شيخ سرمارڻي صفحو: 399

پر ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن لفظ صفحو: 479 تي ”ڪچوئي“ جي جاءِ تي ”لڄڻو“ لکي ٿو، مطلب ته مٿئين بيت ۾ ست جي معنيٰ ٿيندي ته ”سبي“ ۽ توپا ڏي ٿي پر ”پوري“ (مارڻي) بنهه ڪچون ڪيو. بلوچ صاحب واري لفظ کي پڙهندي معنيٰ ٿيندي ”سبي ۽ توپا ڏي ٿي“ پر ”پوري نينهن نه لڄڻو“، جڏهن ته هن بيت ۾ مارڻيءَ جي لباس جي پراڻي ٿي ڳري ۽ ڦاٽي

ويڃو جو ذڪر ٿئي ٿو ۽ هن بيت ۾ به غلطيون آهن. پهرئين ست جي پوئين اڌ حصي ”پوري نينهن نه ڪچوئي“ يا ”پوري نينهن نه لڄڻو“ کي درست ڪري پڙهيو ته پڙهڻي هن طرح ٿيندي: ”پوري نئون نه ڪيو“ ۽ وري ٻي ست ۾ لفظ ”سبي“ غلط آهي ۽ درست پڙهڻي آهي ”ستي“. اهڙيءَ طرح درست پڙهڻيءَ کان پوءِ بيت جي معنيٰ ٿيندي ته، ”مارئي وري وري ڪپڙن کي سبي، توڙا ڏئي ٿي پاڻي پر نئون ڪپڙو ڪونه ٿي اوڍي، ڪٿي يعني لوڻيءَ جون وٿون ڪسي ويون اٿس. هي ستي مارئي انهن کي سڌو سنئون ڪري ڳنڍيون ڏئي ٿي ۽ چوي ٿي ته مٿان ڪي ٿر ۾ هن کي چون ته هن ٿر ڄاڻين کي لڄايو آهي.“ بيت جي درست لکڻي هيٺينءَ ريت آهي:

”سبي سبي ڏي، پوريءَ نئون نه ڪيو،
ڪٿي ۽ وٿيون ڪٿيون، ستيءَ سيوي سي،
ميڃو چوهر ڪي، ته لڄائي ٿر ڄاڻين.“

هن طرح بيت جي درست لکڻيءَ سان بيت جي موضوع سان لفظن جي بيمڪ بهتر ۽ معنوي اهميت به ماريءَ جي ڪردار جي خوبي سان نمڪندڙ آهي. فڪري گهراڻي ۽ خيال جي پختگي به واضح ۽ چٽي ٿئي ٿي.

بيت (8)

”مليئن مٺي ماءُ، جنهن پتو ڦٽس پيت ۾،
سڃاڻي الله، ٽپي ڏنائين ڏور ۾.“

1- شاهواڻي سرمين ڪلياڻ صفحو: 133

2- مرزا قليچ بيگ سرمين ڪلياڻ صفحو: 49

هن بيت جي پهرئين ست جي ٻئي اڌ حصي جي درست پڙهڻيءَ سان بيت جي معنيٰ ۽ خيال ۾ قابل قدر تبديلي اچي ٿي. ٻي صورت ۾ بيت کي جيئن جو ٿيڻ پڙهڻ سان بيت جي معنيٰ ٿيندي ته، ”ملي جي ماءُ مٺي يعني پڇتايو جو هن جي پيت ۾ پتو ڦٽو.“ ڪرتوت ڪنا ملي ڄا، ويڇاري ماءُ ڪمڙو ڏوهر ڪيو جو لطيف سائين جهڙو عظيم شاعر ملي جي ماءُ کي پت پاراتو ڏئي؟ هن قسم جي پڙهڻي هن عظيم شاعر جي فڪر سان هٿ چراند ۽ بگاڙ آهي. تنهن ڪري بيت جي درست پڙهڻيءَ کان پوءِ معنيٰ ٿيندي ته، ”ملي جي ماءُ کي جيئن ئي پيت ۾ پتو (ڳپ)

ڦٽس (سرجيو) ته هن پڇتائڻ شروع ڪيو.
بيت هيٺين طرح درست لکبو.

”ملئين مٺي ماءُ، جيئن پتو ڦٽس پيت ۾،
سڃاڻي الله، ٽپي ڏنائين ڌوڙ ۾.“

بيت (9)

”گوني ۽ گوني، پرين پٽائين گج جيئن،
جي من منجهوني، سي ڪيئن وڃن وسري.“

1- بلوچ سرُڀ صفحو: 418

2- ڪلياڻ آڏواڻي سرُڀ صفحو: 356

3- شاهواڻي سرُڀ صفحو: 740

4 ۽ قليچ سرُڀ صفحو: 651

5- قاسمي سرُڀ صفحو: 619

هن بيت جي ٻن شروعاتي لفظن کي ڪن صاحبن گوني ۽ گوني ۽ ڪن وري گوني ۽ گوني لکيو آهي ۽ سڀني رسالن ۾ هن فقري جي معنيٰ ڏني آهي: چريل، رڱيل ۽ رنگارنگي. جڏهن ته ڀرت جو ڪم ڪندڙ عورتن ۽ لطيفي سگهڙن سان بحث مباحثي کانپوءِ واضح ٿيو ته اهي لفظ ”کوٽي ۽ کوٽي“ آهي، جنهن جو بنياد لفظ ”ڪوٽ“ آهي. ڪوٽ گج جي ٻاهران رنگين پٽين ۽ ڪنارن کي چٽبو آهي. هن عملي تحقيق کانپوءِ بيت جي لکڻي هن طرح آهي:

”کوٽي ۽ کوٽي، پرين پٽائين گج جيئن،
جي من منجهوني، سي ڪيئن وڃن وسري.“

بيت (10)

”گند جنين جي گوڏ ۾، پاپوڙا پوشاڪ،
انهين جي اوطاق، راجا ريجمي آڻيو.“

1- بلوچ سرُ ڪاموڏ صفحو: 398

2- بمبئيءَ وارو ڇاپو سرُ ڪاموڏ صفحو: 473

3- قاسمي سرُ ڪاموڏ صفحو: 844

4- شاهواڻي سرُ ڪاموڏ صفحو: 622

5- قاضي صاحب سرُ ڪاموڏ صفحو: 343

6- گربخشاڻي سر ڪاموڌ صفحو: 587

7- ڪلياڻ آڏواڻي سر ڪاموڌ صفحو: 287

8- عثمان علي انصاري سر ڪاموڌ صفحو: 519

هن بيت ۾ مٿي ڄاڻايل سڀني رسالن ۾ لفظ ”گوڏ“ لکيو ويو آهي، جڏهن ته گوڏ صرف مرد جي استعمال جو ڪپڙو آهي ۽ عورتون سنڌ ۾ گوڏ ڪونه پائين. البتہ پنجاب ۾ مرد توڙي عورتون گوڏ پائين ٿا. هن بيت ۾ اهو لفظ ”گوڏ“ آهي. هن جو متبادل لفظ گودو يا جمولي چئي سگهجي ٿو. ۽ بيت جي لکڻي هن طرح ٿيندي:

”گند جنين جي گود ۾، پاپوڙا پوشاڪ،
انهين جي اوطاق، راجا ريجمي آيو.“

بيت (11)

”هلو هلو ڪورئين، نازڪ جنين جونينهن،
ڳنڍين سارو ڏينهن، چنڊ مَور نه سڪيا.“

شاھ سائين جو هي بيت زبان زد عام آهي ۽ بظاهر ڪو ڳوڙهو مسئلو به نه آهي پر بيت جي مفهوم جي لحاظ کان صرف هڪ لفظ ”سارو“ اختلافي آهي. مطلب ته شاھ صاحب ڪورين جي ڪرت جو ذڪر ڪندي انهن جي پورهئي جي نفاست بيان ڪن ٿا ۽ تمثيلي طور تي ڪوريءَ جي ڪرت يعني ڪپڙي اڻڻ ۽ ڏاڳن ۽ تندن کي ڳنڍڻ کي محبت جي ريت سان تشبيهه ڏئي آهي ته ڪوري صرف ڳنڍڻ جو ڪم ڪن ٿا، چنڊ ته سڪيا ئي نه آهن. سنڌ ۾ گهروهن ۽ پورهيو جڳن کان اڌ رات جو يا پوئين پهر کان شروع ڪيو ويندو آهي ته ڪن علائقن ۾ اڃ به ايئن ئي ٿئي ٿو ۽ ههڙو ۾ ”جو دمر غافل سو دمر ڪافر“ جي صداق آهي. تنهن ڪري لفظ ”سارو“ عيوض ”راتو“ يعني ”راتو ڏينهن“، رات ڏينهن لکڻ ۽ پڙهڻ گهرجي ۽ بيت جي لکڻي هن طرح ٿيندي:

”هلو هلو ڪورئين، نازڪ جنين نينهن،
ڳنڍين راتو ڏينهن، چنڊ مَور نه سڪيا.“

بيت (12)

”جيڪا ڪندي سڱ، مون جيئن ٻاروچن سين،
انگهن چاڙهي اَنگ، رهندي سا رت ڦڙا.“

- 1- بلوچ سر حسين صفحو: 335
- 2- شاهواڻي سر حسين صفحو: 462
- 3- گربخشاڻي سر حسين صفحو: 365
- 4- ٻانهون خان سر حسين صفحو: 298
- 5- عثمان علي انصاري سر حسين صفحو: 387
- 6- قاسمي سر حسين صفحو: 408
- 7- قاضي سر حسين صفحو: 587

هن بيت ۾ لفظ انگمن ڇاڙهي ”انگ“ جي معنيٰ سڀني رسالن ۾ لڳ ڀڳ ”ڪاٺين يا وڻن جون تڪيون چوٽيون، نوڪون، ڇهنڀون ۽ چيرڻ يا سوري“ ڏني آهي. جڏهن ته بيت جي اها اڌ ست غلط لکيل آهي، انسان جڏهن گھڻو پريشان هوندو آهي ۽ اندر ئي اندر غم کيس وڌيندو رهندو آهي ته ماڻهو ڳوڏن تي ٻئي ٻانهون رکي ۽ ٻانهن تي مٿو رکي پاڻ سان ويچارونڊيندو آهي ته ان صورت کي ”اڱن ڇاڙهي اڱ“ چئبو آهي، يا هٿ تي هٿ رکي ويهڻ، ڪنهن ڪم ڪار ۾ دل نه لڳڻ، بيت جي درست لکڻي هن طرح آهي:

”جيڪا ڪندي سنگ، مون جيئن ٻاروچن سين،
اڱن ڇاڙهي اڱ، روئندي سا رت ڦرا.“

بيت (13)

”ڪريو مهاڙ ملير ڏي، روڻ اُڀي چوڻ،
سيج سوري پائنيان، سومرا سندوڻ،
ملڪ ماروڻ جي آهيان، جور نه ٿيان جوڻ،
سو قلب ڪوٽ نه هوڻ، جو هٿي جن هٿ ڪيو.“

- 1- قاسمي سر مارئي صفحو: 758
- 2- شاهواڻي سر مارئي صفحو: 572
- 3- قاضي سر مارئي صفحو: 717
- 4- بلوچ سر مارئي صفحو: 481
- 5- گربخشاڻي سر مارئي صفحو: 557
- 6- عثمان علي انصاري سر مارئي صفحو: 463

هي بيت صورتخطيءَ جي صورت ۾ سڀني رسالن ۾ ساڳيءَ طرح لکيل آهي پر ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ عثمان علي انصاري لفظ ”ملڪ“ کي

”ملڪ“ ميم تي زير سان لکيو آهي، ۽ ٻين ”ميم“ تي پيش سان لکيو آهي. ميم تي پيش سان مطلب ٿيندو ماروءَ جي ملڪ يعني وطن جي ۽ انهيءَ نسبت سان ”جورن ٿيان جو“ سان نمڪي ڪونه ٿو، ڇاڪاڻ ته مارو جي ملڪ جو هئڻ ڪا وڏي وٺ نه آهي پر اهو لفظ ملڪ آهي، يعني ماروءَ جي ملڪيت آهيان، پنهنجي ور جي آهيان، تنهن ڪري زور تي ڪنهن کي ڪانه قبولينديس.

”ملڪ ماروءَ جي آهيان، جورن ٿيان جو.“

بيت (14)

”ٻاريو اُجهائين، پرين اُجهايو ٻارين،
مون کي ٿا مارين، لونڱان لهارن جا.“

1- بلوچ سرِ يمن ڪلياڻ صفحو: 161

2- انصاري سرِ يمن ڪلياڻ صفحو: 92

3- شهاڻي سرِ يمن ڪلياڻ صفحو: 99

4- قاضي سرِ يمن ڪلياڻ صفحو: 32

5. قاسمي سرِ يمن ڪلياڻ صفحو: 62

6- قليچ سرِ يمن ڪلياڻ صفحو: 33

هن بيت جي ٻي ست جو اڌ حصو بحث طلب آهي ۽ مٿي ڏنل لفظ جيڪي مٿين صاحبن پنهنجي پنهنجي ترتيب ڏنل شاھ جي رسالي ۾ لکيا آهن، اهي بيت جي مفهوم ۽ معنيٰ سان نمڪي ڪونه ٿا اچن. بيت ۾ مخاطب ٿيندڙ جو بيان آهي ته منهنجو پرين مون کي ٻاري ۽ اجهائي ڇڏي ٿو ۽ هن کي لوهارن جا لونڱاڻ (الا) به مارين ٿا، يعني تڪليف پمچائين ٿا، جڏهن ته عشق جي شڪار ٿيل ماڻهوءَ کي باهه جا آلا ڇا ڪندا؟ صحيح بيت هن طرح آهي:

”ٻاريو اُجهائين، پرين اُجهايو ٻارين،
مون کي ٿا مارين، پرينءَ پر لوهار جي.“

هاڻي بيت جي معنيٰ ٿيندي ته منهنجا محبوب لوهار جي ڪرت واري طريقيءَ مون کي هر هر ٻارين ۽ اُجهائين ٿا، مطلب ته لطيف سائين پنهنجي محبوب جي انهيءَ ادا کي لوهار جي ڪرت سان تشبيهه ڏئي آهي.

بيت (15)

”تارا تيليءَ رو، لڏا لالڻ نه اڀرين،
جهڙو تون صبح، تهڙي صافي سڄڻين.“

- 1- بلوچ سرڪنڀات صفحو: 173 (1) سائڙي نيري رنگ وارا چمڪندڙ تارا، سنڌي محاوري ۾ تيلي رنگ، تيل جي رنگ جي مناسبت سان، (2) ٻه چٽا تارا.
- 2- علامه آءِ آءِ قاضي سرڪنڀات صفحو: 71 (1) سائڙي رنگ وارو، (2) ٻه تارا جيڪي ٿيڙو کان پوءِ اڀرن.
- 3- عثمان علي انصاري سرڪنڀات صفحو: 118 ساڳي مٿين معنيٰ.
- 4- غلام مصطفيٰ قاسمي سرڪنڀات صفحو: 94 ساڳي مٿين معنيٰ.
- 5- مرزا قليچ بيگ سرڪنڀات صفحو: 69 ساڳي مٿين معنيٰ.
- 6- بانھون خان شيخ سرڪنڀات صفحو: 68 (1) ڳاڙھاڻ نيراڻ ڏانھن مائل.
- 7- گربخشاڻي سرڪنڀات صفحو: 112 (1) تهڙي ريت، (2) سڀني کان روشن تارو.
- 8- غلام محمد شاهواڻي سرڪنڀات صفحو: 135 (1) ڳاڙھاڻ نيراڻ ڏانھن مائل، (2) سھيل تارو يا ھڪ تارو جيڪو سڀاڳو سمجھيو وڃي ٿو.
- 9- ڪلياڻ آڏواڻي سرڪنڀات صفحو: 46 (1) ڳاڙھاڻ نيراڻ ڏانھن مائل، (2) صبح جو تارو.
- 10- گنج سرڪنڀات صفحو: 259

هن بيت جي ٻن لفظن ”تيلي رو“ ۽ ”لڏا“ جي معنيٰ لڳ ڀڳ سڀني محققن ساڳي ڏني آهي، سواءِ گربخشاڻي، شھواڻي ۽ ڪلياڻ آڏواڻيءَ جي. هنن ٽن صاحبن کان سواءِ ٻين جون معنائون ڀيرو مل مهر چند آڏواڻيءَ جي انهيءَ معنيٰ کي مڃيو ويو آهي، جيڪا هن 1923ع ۾ گربخشاڻيءَ جي شاھ جي رسالي جي پهرين جلد تي تنقيد ڪندي لکي هئي، مطلب ته مٺي صديءَ کان به وڌيڪ عرصي گذرڻ باوجود به اسان جي تحقيق ساڳئي دائري ۾ پئي ڦري. جڏهن ته بيت جي پوئين سٽ مفهوم کي واضح ڪري ٿي. مطلب ته پوئين سٽ ۾ شاھ سائين فرمائين ٿا ته جهڙيءَ ريت هي تارو صبح جو ڏسڻ ۾ اچي ٿو، منهنجي محبوب جي صافي (چٽائي) به اهڙي آهي. بيت جي هن طرح جي معنيٰ ظاهر ڪري

ٿي ته هي اهڙو تارو آهي، جيڪو صبح جو سوڀر به نظر اچي ٿو ۽ ان جي چٽائي سڀني تارن کان سرس آهي، مطلب ته هي ڏينهن وارو تارو آهي. جيڪو صبح تائين نظر ايندو آهي ۽ اهڙي تڏڙي پهر ۾ هن تاري جي چٽائي ۽ روشنيءَ کي محبوب جي حسن سان پيڻيو ويو آهي، تنهن ڪري انهن لفظن جي معنيٰ هن طرح ٿيندي:

1- تيلي: چٽو، چمڪندڙ.

2- لڏا (لڏو): ڏينهن وارو تارو.

انهيءَ مفهوم جي دليل طور وڌيڪ بيت هيٺ ڏجن ٿا:

(1) ”ڪاري رات، اڇو ڏينهن، اي صفتان نور،

جتي پرين حضور، تتي رنگ نه روپ ڪو.“

(2) ”عجب جهڙي آه، حقيقت حبيب جي،

نڪي چڱو سو ڏٺي، نه ڪي مخلوقا،

شفق جي ساڃاهه، جا ملي ليل نمار ڪي.“

(3) ”هلو هلو ڪاڪ نڙين، جتي گهڙجي نينهن،

نه ڪا رات نه ڏينهن، سڀ ڪا پسي پرينءَ کي.“

هنن بيتن ۾ ”شفق، رنگ نه روپ ۽ نه ڪا رات نه ڏينهن“ محبوب

جي چٽائيءَ ۽ حسن سان گڏ ڏينهن واري تاري جي ويل ۽ وقت کي ظاهر ڪن ٿا.

بيت (16)

”ورسي وطن، جائيون، صحرا ستر جن،

گولاڙا ۽ گگريون، اوچڻ اباڻن،

ويڙهيا گهمن وليين، جهاڻگي منجهه جهنگن،

مون کي ماروئڙن، سڄ ڳڻائي سڄ ۾.“

1- غلام محمد شاهواڻي سُرمارئي صفحو: 568

2- ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سُرمارئي صفحو: 482 ساڳيو.

3- علامه آءِ آءِ فاضلي سُرمارئي صفحو: 712 ساڳيو.

4- گربخشاڻي سُرمارئي صفحو: 555 ساڳيو.

- 5- عثمان علي انصاري سرمارئي صفحو: 478 ساڳيو.
- 6- مرزا قليچ بيگ سرمارئي صفحو: 806 ساڳيو.
- 7- ڪلياڻ آڏواڻي سرمارئي صفحو: 261 ساڳيو.

سڀني رسالن ۾ هن بيت جي ٻيون ۽ ٽيون نمبر ست ۾ هر هڪ ست جا ٻئي فقرا مفهوم جي لحاظ کان پاڻ ۾ نٿا ٺهڪن. ڇاڪاڻ ته ”گولاڙا ۽ گگريون“ هڪ قسم جو ٿر جو ڏٺ آهي، جيڪو ڪاٺ جي ڪم اچي ٿو سگهي ٿو پر اوچڻ نه ٿو ٿئي سگهي. تنهن ڪري بيت جي صحيح لکڻي ۽ پڙهڻي هن ريت ٿيندي:

”وَرسي وطن ڄاڻيون، صحرا ستر جن،
گولاڙا ۽ گگريون، جهانگي منجم جھنگن،
ويڙهيا گھمن وليين، اوچڻ اباڻن،
مون کي ماروئڙن، سچ ڳڻائي سيج ۾.“

بيت (17)

”سکر سيعي ڏينهن، جي مون گھاريا بند ۾،
وسايم وڏ ڦڙا، مٿي ماڙين مينهن،
واجھاڻيس وصال کي، ٿيس تھوارون تيعن،
نير منهنجي نينهن، اڃاري اچو ڪيو.“

- 1- غلام محمد شاهواڻي سرمارئي صفحو: 603 سکر (چڱا)
 - 2- ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سرمارئي صفحو: 485 سکر (چڱا)
 - 3- عثمان علي انصاري سرمارئي صفحو: 470 سکر (چڱا)
 - 4- ڪلياڻ آڏواڻي سرمارئي صفحو: 281 سکر (چڱا، لائق، موچارا)
 - 5- گر بخشاڻي سرمارئي صفحو: 572 سکر (چڱا، لائق، موچارا)
 - 6- قليچ سرمارئي صفحو: 813 سکر (چڱا، لائق، موچارا)
 - 7- غلام مصطفيٰ قاسمي سرمارئي صفحو: 766 سکر (چڱا، لائق، موچارا)
 - 8- علامہ آء آء قاضي سرمارئي صفحو: 752 سکر (چڱا، لائق، موچارا)
- هي بيت مارئيءَ جي قيد واري حالت جو ماحول پيش ڪري ٿو ۽ قيد ۾ گھاريل ڏينهن ڪنهن به صورت ۾ چڱا، موچارا، سٺا ۽ خوشيءَ وارا نٿا ٿي سگهن ۽ وري مارئي جهڙي عورت لاءِ جيڪا هر گھڙي پنهنجي مٽيءَ ۽ پنهنجن مٽن مائٽن لاءِ سڪندي رهي، تنهن ڪري بيت جي

مجموعي معنيٰ ۽ مفهوم جي ذمري ۾ لفظ (سکر) جي معنيٰ ٿيندي وڌا ۽ نه کٽندڙ ڏينهن.

سکر: وڌا ۽ نه کٽندڙ

بيت (18)

”سونهن وڃايم سومرا، سکر جهڙي سونهن،
دل ڏکي دونهن، منهنجو منهن ميوو ڪيو.“

- 1- غلام محمد شاهواڻي سرمارڻي صفحو: 576 سکر
- 2- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سرمارڻي صفحو: 483 سکر (سواڻي، سُمڻي)
- 3- عثمان علي انصاري سرمارڻي صفحو: 466 سکر
- 4- گربخشاڻي سرمارڻي صفحو: 552 سکر
- 5- مرزا قليچ بيگ سرمارڻي صفحو: 808 سکر
- 6- غلام مصطفيٰ قاسمي سرمارڻي صفحو: 762 سکر (چڱا، موچارا)
- 7- علامہ آءِ آءِ قاضي سرمارڻي صفحو: 721 سکر

هن بيت ۾ ڀڻ ٿوري مختلف تلفظ سان اکر (س) تي زير سان لفظ ”سکر“ لکيل آهي، جيڪو اڳين بيت جي اکر س تي زير سان لفظ ”سکر“ کان نه رڳو تلفظ ۾ مختلف آهي پر معنيٰ ۾ به الڳ آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب سکر لفظ جي معنيٰ سواڻي يا سُمڻي ۽ ڄام اڏي ۽ هوٽل پري جي سُمڻي ڏي نالي سکر سان مشابهت ۾ مارڻي جي سونهن کي پيت ڪري ٿو ۽ ٻين محققن هن لفظ جي معنيٰ لکڻ جي تڪليف نه ورتي آهي ۽ اڳين بيت واري معنيٰ سمجهي آهي، جيڪا ڀڻ اڳين بيت ۾ غلط ثابت ٿي آهي. هڪ ٻي روايت موجب سکر ڄام طاهر جي ڏي جو نالو ڄاڻايو وڃي ٿو. جيڪا پڻ سونهن ڪري مشهور هئي.

بيت (19)

”ٿر ٿر اندر ٿاڪ، عمرا ماروئڙن جا،
لاتائون لطيف چئي، مٿان لوڻي لاک،
عمرا ڪريو آڳ، پهريون ٿي پڻ چران.“

- 1- غلام محمد شاهواڻي سرمارڻي صفحو: 563 آڳ امر، حڪم
- 2- نبي بخش خان بلوچ سرمارڻي صفحو: 478 آڳ = سرائڪي مان ورتل، چوڻ، آڳ

- 3- غلام مصطفيٰ قاسمي سر مارئي صفحو: 754 آڱ
- 4- علامه آءِ آءِ قاضي سر مارئي صفحو: 707 آڱ
- 5- عثمان علي انصاري سر مارئي صفحو: 461 آڱ
- 6- مرزا قليچ بيگ سر مارئي صفحو: 800 آڱ
- 7- كلياڻ سر مارئي صفحو: 258 آڱ. آڱيا

هن بيت ۾ لفظ ”آڱ“، پراڻي ابوالحسن واري صورتخطي وارن قلمي نسخن مان ڪاپي ڪندي ان جو صحيح تلفظ لکڻ ۾ نه اچي سگهيو آهي. تنهن ڪري هن لفظ جي نسبت سرائيڪي ٻولي سان ڳنڍي وڃي ٿي، جڏهن ته اهو لفظ ”آڪ“ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڍڪ، پناهه ۽ اوچڻ، مطلب ته مارئي چئي ٿي ته ٿر جي هر علائقي ۾ منهنجي ماروٿڻن جا ٿاڪ آهن ۽ جيڪا لاک رتي لوڻي مون کي پنهنجي ماروٿڻن ڏني آهي، ان کي اوچڻ ڪريو يعني ٿي ٿوڙا چاريان.“

آڱ: آڪ، معنيٰ: ڍڪ، پناهه، اوچڻ

بيت (20)

”جاريون ڪاريون، چچ چپريون، جن جي محبت مڇيءَ ساڻ،
رهن وهن سر باندين، سڀئي بدبوءِ هاڻ،
لڏڻ جيئن لطيف چئي، پاڻي وجهن پاڻ،
تن ملاحن جو ماڻ، سمي ڪيو سر پنهنجي.“

- 1- نبي بخش خان بلوچ سر ڪاموڌ صفحو: 396 چپريون
- 2- غلام محمد شهاڻي سر ڪاموڌ صفحو: 622 ساڳيو.
- 3- عثمان علي انصاري سر ڪاموڌ صفحو: 519 ساڳيو.
- 4- علامه آءِ آءِ قاضي سر ڪاموڌ صفحو: 343 ساڳيو.
- 5- مرزا قليچ بيگ سر ڪاموڌ صفحو: 896 ساڳيو.
- 6- غلام مصطفيٰ قاسمي سر ڪاموڌ صفحو: 844 ساڳيو.
- 7- گربخشاڻي سر ڪاموڌ صفحو: 581 ساڳيو.
- 8- گنج سر ڪاموڌ صفحو: 821 ساڳيو.

هن بيت ۾ ڪينجهر جي مٿان جي مڇي مارڻ واري ڪرت ۾ استعمال ٿيندڙ اوزارن ۽ ٽول کان سواءِ ان جي مجموعي رهڻي ڪهڻيءَ جو ذڪر ٿيل آهي ۽ جنهن ماحول جي عڪاسي ڪري ٿو، اهو پاڻيءَ سان تعلق رکي ٿو، گهر جو ذڪر ڪئي به بيت ۾ نه آهي، تنهن ڪري اهو

لفظ ”ڇپريون“ نه پر ”ڇپيريون“ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي چمن پيرن واري ڪا شيءِ، جنهن کي ڪڙهي چئبو آهي، جيڪا مڇي مارڻ جي ڪم ايندي آهي.

ڇپريون: ڇپيريون، معنيٰ ڪڙهي.

بيت (21)

”ڪاريون، ڪوجهيون، ڪوڙيون، بدن سندن بوءِ،

هٿين پيرين ڇپريون، رنگ نه چڱي روءِ،

جن ڌارو ڪيا ڌوءِ، تن جهولي چند جهلي پيو.“

1- جهنجهي: سر ڪاموڏ صفحو: 425

هي بيت سواءِ جهنجهي واري رسالي جي ٻئي ڪنهن به رسالي ۾ موجود نه آهي، ممڪن آهي ته ڪنهن قلمي نسخي ۾ هجي. هن بيت جي پهرين ست جي آخر ۾ ”بدن سندن بوءِ“ غلط لکيل آهي، ڇاڪاڻ ته ايئن لکڻ ۽ پڙهڻ سان معنيٰ ۾ مٿاڻين جو بدن بوءِ وارو ثابت ٿئي ٿو، جڏهن ته انهن جو بدن نه پر انهن جي بدن جي بوءِ بد آهي، تنهن ڪري صحيح بيت هن ريت آهي:

”ڪاريون، ڪوجهيون، ڪوڙيون، بد جني جي بوءِ،

هٿين پيرين ڇپريون، رنگ نه چڱي روءِ،

جن ڌرا (مڇي) وڪيا ڌوءِ، تن جهولي چند جهلي پيو.“

بيت (22)

”سڌر سين سڱ ڪري، پر ڪنڊين پياس،

ڪير برهمڻ، ڪن جي ڪير ڄاڻي ڪيڻاس.

هوند نه سنڌ سيااس، پر هن پريين ڪيس پڌري.“

1- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سر معذوري صفحو: 302

2- غلام محمد شاهواڻي سر معذوري صفحو: 348

3- علامه آءِ آءِ قاضي سر معذوري صفحو: 412

4- مرزا قليچ بيگ سر معذوري صفحو: 299

5- گربخشاڻي سر معذوري صفحو: 310

6- ڪلياڻ سر معذوري صفحو: 155

7- غلام مصطفيٰ قاسمي سر معذوري صفحو: 306

هن بيت ۾ لفظ ”پريين“ جي معنيٰ ديسان ديس يا شهر ۽ ملڪ ڏني وئي آهي. جڏهن ته هن لفظ جي صحيح معنيٰ آهي پيڙهيون يا نسل. پر ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي رسالي ۾ صفحي نمبر 302 تي تشريح ڪندي لکن ٿا ته، ”ڏاڍي سين پرڻو ڪري پر پون ۾ پير پيو، ڏورانهن پيڙهين ۾ آءُ هليس کيس (سسئي) ڪير ڄاڻي سڃاڻي، ساري سنڌ ۾ پيڙهين کيس پڌري (مون کي پڌرو ڪيو) آءُ انهيءَ ڪري پڌري ٿيس جو منهنجو پيڙهيون نڪتيون ته برهمڻ آهي، ڏوٻاڻي آهي، انهيءَ ڪري مون کي گهٽ ذات ڄاڻي، ڏير چڏي ويا، هو چڏي ويا، تڏهن آءُ مشهور ٿيس.“

ڊاڪٽر صاحب جي مٿي ڏنل تشريح ۽ سمجهاڻيءَ مان بيت جو منفي مفهوم سامهون اچي ٿو ته سسئيءَ کي ڏير سندس گهٽ ذات هئڻ سبب چڏي ويا، جڏهن ته بيت جي معنيٰ ۽ مفهوم مثبت رخ ۾ آهي ۽ بيت جي معنيٰ هن طرح ٿيندي ته سسئي ٿي چوي ته، ”پنهنجو جهڙي عقلمند ۽ سگهاري سڄڻ سان منهنجو پرڻو (رشتو) ٿيو ته پري پري يعني ٻين کنڊن تائين مشهور ٿي ويس.“ يعني ديسان ديس هن جي مشهوري ٿي، هونئن جيڪر سسئيءَ کي ڪير سڃاڻي ها ته هي برهمڻ ڪير هئي ۽ ڪنهن جي هئي، هونئن جيڪر سسئيءَ جو نالو سنڌ ۾ به مشهور نه ٿئي ها پر هينئر پنهنجيءَ سان سڱ هئڻ ڪري سسئي ايندڙ پيڙهين ۽ نسلن تائين مشهور ٿي وئي آهي. يعني پريين (پيڙهين، نسلن تائين) مشهور ٿي ويئي.

بيت (23)

”انڌا اونڌا ويڇ، کل ڪُڇاڙڻا ڪانڀين،

آسان ڏکندو ڏيل ۾، تون پيارين پيڇ،
سوري جنين سڀڇ، مرڻ تن مشاهدو.“

- 1- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سر ڪلياڻ صفحو: 156 ڪانڀين =
- 2- غلام محمد شاهواڻي سر ڪلياڻ صفحو: 71 ساڳيو.
- 3- علامه آءِ آءِ قاضي سر ڪلياڻ صفحو: 06 ساڳيو.
- 4- عثمان علي انصاري سر ڪلياڻ صفحو: 29 ساڳيو.
- 5- مرزا قليچ بيگ سر ڪلياڻ صفحو: 07
- 6- گنج سر ڪلياڻ صفحو: 195
- 7- غلام مصطفيٰ قاسمي سر ڪلياڻ صفحو: 32

8- ڪلياڻ آڏواڻي سر ڪلياڻ صفحو: 06

هن بيت ۾ لفظ ”ڪانعيين“ غلط لکيل آهي. جڏهن ته اهو لفظ ”ڪاريين معنيٰ ڪارڻ“ هئڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته علاج جي پراڻي طريقيڪار موجب ڏنپ ڏيڻ يا جراحي واري نموني علاج ڪرڻ، ڪل کي ڪٽڻ يا داغدار ڪرڻ جو سبب هو. جنهن سان ڪل ڪاڇي ڪو نه ٿي پر ڪري ٿي.

”علتيءَ آرام، پسي علت آڻيو،
حسن جو حق جو، خامي پانتي خام،
اچي ٿا اسلام، ڪفر ڪافر پاڻ ۾.“

1- بلوچ سر ڪلياڻ صفحو: 138 علتِيءَ

2- قليچ سر آسا صفحو: 788

3- غلام مصطفيٰ قاسمي سر آسا صفحو: 739

4- علامه آءِ آءِ قاضي سر آسا صفحو: 133

5- غلام محمد شاهواڻي سر آسا صفحو: 727

6- گنج سر آسا صفحو: 758

هنن سڀني محققن لفظ ”علت“ جي معنيٰ بيماري يا عادت لکي آهي ۽ لفظ ”علتيءَ“ جي معنيٰ بيماري يا عادت لکيو آهي، ان کان علاوه بلوچ صاحب هن لفظ جي وڌيڪ معنيٰ عيبدار، ناقص ۽ ظاهري سبب ڳوليندڙ لکن ٿا. جڏهن ته بيت جي مجموعي معنيٰ ۽ خاص طور تي ٻين ٻن ستن جي معنيٰ حق جي حسن جي خام نه هئڻ ۽ ڪفر ۽ ڪافر جي ملي اسلام ٿيڻ جي ڳالهه ٿئي ٿي. بيت تصوف جي حوالي سان وڏي معرفت واري معنيٰ ڏانهن اشارو ڪري ٿو، تنهن ڪري هنن صاحبن جي ڏنل معنيٰ سراسر غلط ۽ شاهه جي فڪر جي منفي رخ کي ظاهر ڪرڻ جي ناڪام ڪوشش آهي. صحيح لکڻي ۽ پڙهڻي ۾ لفظ ”ع“ تي زير سان لکڻ گهرجي. پوءِ ان جي معنيٰ ٿيندي: (1) علتِيءَ = سبب بڻجندڙ، ڪارڻي، حضور ﷺ جن جي ظهور پذير ٿيڻ واري حقيقت ڏي اشارو آهي.

(2) علت سبب، ڪارڻ

بيت (25)

”جيڪس آءِ نه ٿيئن، جيئن پريٽوپرينءَ سين،
جي ٻڌي ستيس سوگهو ڪري، چلوڙ چاتيءَ سين“

تہ ڪيچي ڪاھي ڪرھا، مون ھان وڃن ڪيئن؟
ڏوھ منمنجي ڏينھن، نا تہ گھڻو سڀاڃا سڀرين“

1- بلوچ سر ديسي صفحو: 330 (چلور= چلي دار وارن وارو، گھنڊيدار وارن وارو) (سھڻو پنھون)

2- مرزا قليچ بيگ سر ديسي صفحو: 361 چلور: گھنڊيدار وار

3- علامہ آء آء قاضي سر ديسي صفحو: 480

4- ڪلياڻ سر ديسي صفحو: 183

5- گربخشاڻي سر ديسي صفحو: 339

6- غلام مصطفيٰ قاسمي سر ديسي صفحو: 261

7- عثمان علي انصاري سر ديسي صفحو: 391

8- غلام محمد شاھواڻي سر ديسي صفحو: 408

ھن محققن بيت ھينين ريت لکيو آھي:

”آديون آئون نہ تيئن، جيئن پريٽو پرين سين،
ٻڏي ستيس سو گھو، چلور ڇاتيءَ سين،
تہ ڪيچي ڪاھي ڪرھا، مونھان وڃن ڪيئن،
ڏوھ منمنجي ڏينھن، پنھونءَ کي ڪام چئي“

ھن بيت ۾ سڀني محققن لفظ ”چلور“ جي معنيٰ گھنڊيدار وارن وارو پنھون ڄاڻائي آھي، جڏھن تہ ھن لفظ جي معنيٰ مالدار ماڻھن وٽ ھن طرح آھي، چلور: اُت يا گھوڙي جي پيرن ۾ نيٺ جي تالي جي ڇاڀي، ڪنجي.

بيت (26) Gul Hayat Institute

”چن نہ ڇڄي ھيٺ، ڪچن آھيان ڪوٽ ۾،
لوئيءَ سين لطيف چئي، پيڙيو ٻڌان بيت،
سرھيون سي سرتيون، وطن جني ويٺ،
اُت سڄي اُن سسن جي، ھت رڇائين ريت،
ماڻيان شال ملير ۾، منڊائتي ميٺ،
ڏيھيا مون سين ڏيٺ، ڪا مدد ڪجان ماڙين.“

1- نبي بخش خان بلوچ سر مارئي صفحو: 487

”چن نہ ڇڄي ھيٺ، ڪچن آھيان ڪوٽ ۾،

لوئيءَ سين لطيف چئي، پيڙيو ٻڌان بيت،
سرهيون سي سرتيون، وطن جنين ويٺ،
اُت سڄي اُن سسن جي، هت رچائين ريٺ،
ماڻيان شال ملير ۾، مُنداڻتي ميٺ،
ڏيهيا ڪجان ڏيٺ، ڪا مدت مون سين ماڙئين“

2- علامه آءِ آءِ قاضي سُرمارئي صفحو: 162

3- غلام محمد شهاڙي سُرمارئي 581

3- گربخشاڙي سُرمارئي صفحو: 693

هي بيت هڪ لفظ ”رچائين“ ۽ رچائين“ ۾ معمولي فرق سان سڀني محققن ساڳيءَ طرح لکيو آهي، پر حقيقت ۾ اهو لفظ ”رچائين يا رچائين“ به نه آهي. صحيح لفظ آهي ”وچائين“ معنيٰ وچائڻ، مطلب ته مارئي چوي ٿي ته اُتي منهنجي ماروڙڻ وٽ رڏن جي ننڍڙن ڦڙڻن جي پهرين لوب واري اُن سڄي ٿي، جڏهن ته هت عمر وٽ (وچائين ريٺ) معنيٰ ٻاڙهي رنگ جا ٽالين وچائين ٿا.

بيت (27)

”تن وهين ويڙيچن ۾، سدائين سُڪارُ
چونديو آڻيو چاڙهين، سندو ڏوڏرن ڏارُ
جن جو ويڙين سين واپارُ، سي ڏوڏي هون نه ڏٻارُ.“

1- غلام محمد شاهواڙي سُرمارئي صفحو: 525

2- گربخشاڙي سُرمارئي صفحو: 564

3- نبي بخش خان بلوچ سُرمارئي 490

4- علامه آءِ آءِ قاضي سُرمارئي صفحو: 731

هن بيت ۾ لفظ واپار هڪ مخصوص اصطلاح ۾ استعمال ٿئي ٿو، جنهن جي معنيٰ آهي ڪاروبار ۽ ڌنڌو يا انهيءَ معاملي ۾ ڪنهن سان واسطو يا تعلق، جڏهن ته ”واپار“ لفظ جي جاءِ تي جامع معنيٰ ڏيڻ لاءِ لفظ ”وهنوار“ هٽڻ گهرجي. جنهن جي معنيٰ ٿيندي ته هر قسم جي اچ وڃ يا اُت ويجه يا تعلقات وغيره. تنهن ڪري بيت هيٺين ريت صحيح ٿيندو:

”تن وهين ويڙيچن وٽ، سدائين سُڪارُ،

چونديو آڻيو چاڙهين، سندو ڏوڏرن ڏارُ،

جن جو ويڙين سين وهنوار، سي ڏوڏي هون نه ڏٻارُ.“

بيت (28)

”ملھ مهانگو قطرو، سڪن سعادت،

اسان عبادت، نظر ناز ڀرينءَ جو“

1- ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سرڪلياڻ صفحو: 151

”ملھ مهانگو قطرو، سڪن شهادت،

اسان عبادت، نظر ناز ڀرينءَ جو“

2- مرزا قليچ بيگ سرڪلياڻ صفحو: 13

3- ڪلياڻ آڏواڻي سرڪلياڻ صفحو: 10

4- غلام مصطفيٰ قاسمي سرڪلياڻ صفحو: 45

5- علامه آءِ آءِ قاضي سرڪلياڻ صفحو: 12

6- غلام محمد شھواڻي سرڪلياڻ صفحو: 77

7- عثمان علي انصاري سرڪلياڻ صفحو: 74

هي بيت بلوچ صاحب جي رسالي ۾ لفظ سعادت سان لکيل آهي، جڏهن ته باقي سڀني رسالن ۾ لفظ شهادت سان لکيل آهي، بلوچ صاحب جو لفظ بيت جي معنيٰ کي ڪيرائي ٿو، مطلب ته جنهن شيءِ جو قطرو ملھ ۾ مهانگو آهي ته ان لاءِ سڪن به شهادت جو درجو رکي ٿو، جڏهن ته بلوچ صاحب ان کي سعادت يعني صرف خوش نصيبي سڏي ٿو.

بيت (29)

”نه ڪا ڪُن فيڪون هئي، نه ڪا هونگ هون،

سڄڻ تنهن ساعت ۾، اُڀي ڏناسون،

مون من تڏها ڪون، ملي ملاقات ڪئي“

1- نبي بخش بلوچ سرمارئي صفحو: 475

”نه ڪا ڪُن فيڪون هئي، نه ڪا هونگ هون،

سڄڻ تنهن ساعت ۾، بيٺي ڏٺوسون،

مون تن تڏهان ڪون، ملي ملاقات ڪئي“

2- علامه آءِ آءِ قاضي سرمارئي صفحو: 701

”نه ڪا ڪُن فيڪون هئي، نه ڪا هونگ نه هون،

سڄڻ انهن ساعت ۾، پيٽي ڏٺوسون،

”مون تن تڏها ڪون، ملي ملاقات ڪئي.“

3- غلام محمد شاهواڻي سرمارئي صفحو: 559

4- قليچ بيگ سرمارئي صفحو: 79

5- گربخشاڻي سرمارئي صفحو: 550

هن بيت ۾ بلوچ صاحب ۽ قاضي صاحب ٻي ست ۾ لفظ ”آئي“ ۽ ”بيٺي“ لکيو آهي. جڏهن ته ٻين محققن لفظ ”پيٽي“ لکيو آهي. جيڪو بيت جي مفهوم ۾ صحيح لڳي ٿو، مطلب ته ڪن فيڪون به نه هئي، نه ئي ڪا هونگ هون هئي. ان گهڙيءَ کان اڳ مون پنهنجي محبوب کي عين ذات کان الڳ اظهار ۾ ”پيٽي“ يا پيٽ ڪري سڃاتو هو. آخري ست ۾ بلوچ صاحب ”من“ لفظ لکيو آهي، جڏهن ته ٻين محققن ”تن“ لکيو آهي. پراڻيءَ لکڻيءَ ۾ ”ن“ کي زير ڏيڻ سان اهو لفظ ٽني ٿيندو، معنيٰ ته نه رڳو ڪن کان اڳ واري گهڙيءَ ۾ مون پنهنجي محبوب کي پيٽي چونڊيو پر ساڳئي وقت ان سان ملي ملاقات پڻ ڪئي.

بيت (30)

”جئن سو هرڻ هماءُ، سرگردان سنسار ۾،
پڪ نه ڪوڙي پٽيڻ، ڌر سرڌري نه ساه،
جيڪسن تن ملاءِ، سسئي سور پرائيا.“

1- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سرديسي صفحو: 324

”جئن سو هرڻ هماءُ، سرگردان سنسار ۾،
هي پڪ نه ڪوڙي پٽيڻ، هوڏڙ سرڌري نه ساءِ،
جيڪسن تن ملاءِ، سسئي سور پرائيا.“

2- غلام محمد شاهواڻي سرديسي صفحو: 395

3- بانمون خان سرديسي صفحو: 180

4- گربخشاڻي سرديسي صفحو: 333

5- علامه آءِ آءِ قاضي سرديسي صفحو: 467

هن بيت ۾ سيني محققن ”هرڻ هماءُ“ لفظ گڏي لکيو آهي، ۽ ڊاڪٽر صاحب به هنن لفظن کي هڪ لفظ سمجھي معنيٰ لکي آهي ته، ”هڪ پڪي مثل خلاءَ ۾ رهندڙ هڪ خيالي جانور“، ۽ بلوچ صاحب جي

انهيءَ غلطيءَ جو ثبوت بيت جي ٻي ست ۾ ٻن لفظن ”هي“ ۽ ”هو“ نه لکڻ آهي، جڏهن ته ٻين سڀني محققن ٻي ست ۾ ”هي“ ست جي شروع ۾ ۽ ”هو“ ٻي ست جي ٻئي اڌ جي شروع ۾ لکيو آهي، جنهن سان هرڻ ۽ هماءُ ٻه الڳ شيون شمار ۾ اچن ٿيون. انهيءَ مونجهاري کي واضح ڪرڻ ۽ بيت جي پهرين ست ۾ ”هرڻ“ جي وچ ۾ (يا)، ڏيئي به فاعل واضح ڪجن، ٻي صورت ۾ ”۽“ نه ڏيڻ سان فاعل واحد تصور ٿيندو ۽ بيت هن طرح لکڻ گهرجي:

”جيئن سي هرڻ ۽ هماءُ، سرگردان سنسار ۾،
هي ڀڳ نه کوڙي پئي، هوڏڙ سردري نه ساه،
جيڪس تن ملاءِ، سسئي سور پرائيا.“

Gul Hayat Institute

پڇيوءَ تان پور.....!

پڇيوءَ تان پور، نا ته پڇڻ هو ۽ نه پرڻ ڪي.
ڏور ۽ واريون ڏور، هڏ نه آهن هوت ڪي.“

ڪوڙين ڪاڀائن، لکين لڇن واري سلڇڻي شاهه عبداللطيف
ڀٽائي رح جي شاعري جنهن ۾ سڄو سنسار سمايل آهي ۽ خبر نه آهي
ڪڏهن ڪٿي ڪهڙي خيال جو ڪهڙي ڪنڊ ڪٽڇ جو ذڪر
ڪيائين. سڄي دنيا گهمي ڦري ڏسجي ته به شاهه سائين جي رسالي جي
لفظن، معنائن کي سمجهڻ مشڪل آهي. ڇا ته شاهه سائين جو شان
آهي. ڇا ته سندن علمي وسعت آهي. ڇا ته سندن خيالي پرواز آهي! هئڻ
ته ائين ڪيندو هو ته اسان جا اهي محقق جن جي مطالعي جو مرڪز صرف
شاهه جو رسالو رهيو آهي، گڏجي ويهي عملي ۽ مشاهداتي تحقيق ڪري،
رسالتي جي اهڙي تڪميل ڪن جنهن ۾ رسالن کان ٻاهر جو ڪلام،
رسالتي جي ٻولي، لفظن جو پس منظر، لفظن جي معنيٰ ۽ بيتن ۽ وارين جي
تشریح ۾ ڪنهن پل چڪ جي ڪا به گنجائش نه هئڻ ڪپي. هي پيار جو
پورهيو آهي. پرڻ وارا ئي پڌرا ٿيندا، سمنڊ جهڙي اٿاهه علمي خزاني ۽
لفظن جي ڀنڊار ۾ سڄي سنسار جي سونهن سمايل آهي. اندر جي اڌمن
جي انڊلٺ آهي. اهڙي قسم جي تخليق جي ترورن کي ڪي روشن ذات
ڏيڻا ئي پروڙي سگهندا، جن پاڻ سان پڪو پھ ڪيو آهي، جن جي سڀني
۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ شاهه سائينءَ جي ڪلام جي سک سانڍيل آهي. هاڻي
هن حقيقت جي اعتراف ڪرڻ گهرجي ته شاهه جي رسالي جي گهڻو رخي
تحقيق، جنهن جي ابتدا پهرين ڇاپي رسالي ارنيسٽ ٽرمپ کان ٿي. اها
اڃا مڪمل نه ٿي آهي. ماڻهن جي سڀني ۾ سانڍيل بيت اڃا سميرڻ جي
ڪونه سگهيا آهن. رسالي جي ٻولي، گرامر، محاورا، چوڻيون، موضوع،

فڪر جون گهرايون، بيتن جي اضافي ۽ ڪٽل سِٽن، سُرَن جي ترتيب، داستان ۽ بيتن جي ترتيب، ساڳئي موضوع وارن بيتن کي پيرائتو ڪنو ڪرڻ، ڪهاڻي ۽ ڪردار جي ارتقائي مرحلن تحت بيتن جي ترتيب، تاريخي واقعن، جاگرافيائي ماڳن جي صحيح چنڊڇاڻ اڃا به تحقيق طلب آهن.

ڪيترا ئي لفظ آهن جيڪي مختلف علائقائي لهجن، محاورن، اصطلاحن سان تعلق رکن ٿا. ڪيترائي لفظ، واقعا، ڪردار ماڳ مڪان آهن، جيڪي تلفظ سبب معنيٰ ۽ مفهوم سبب يا ته غلط صورتخطيءَ ۾ لکجي ويا آهن يا ته انهن کي سمجهيو ئي نه ويو آهي ته اهو لفظ ڪنهن ڪردار جونالو آهي يا ڪنهن ماڳ جونالو آهي يا ڪنهن وڻ ٻوٽي جونالو آهي يا ڪنهن ڪرت سان تعلق رکندڙ فني ٻوليءَ جو لفظ آهي يا اڃا ڪنهن ٻي شيءِ جونالو آهي. اهڙيون غلطيون اڄ به رسالن ۾ موجود آهن. صحيح طور ڪردار ۽ ڪهاڻيءَ جي معلومات نه هئڻ سبب ڪيترن ئي بيتن ۾ سِٽون ڪٽل آهن، جنهن ڪري وري ڪردارن جا مثبت يا منفي پهلو واضح ڪونه ٿا ٿين، انهيءَ ڪري ڪن واقعن ۽ روايتن جي صحيح عڪاسي ڪونه ٿي ٿئي. اهڙين حقيقت ۽ مونجهارن تان پردو ڪڍڻ جي ڪوشش ڪبي ته جيئن صحيح صورتحال واضح ٿئي. هن مضمون ۾ منهنجي چئن سالن جي انهن ڪوشش جو تجربو ۽ مشاهدو شامل آهي، جڏهن مهيني ماسي ٿر، بدين ۽ نٿو ضلعن جي ڏورانهين وسندين ۽ لطيفي فقيرن، سگهڙن ۽ مختلف ڪرت سان تعلق رکندڙ مهربانن سان رهائڻيون ٿيون ۽ اهڙا مٿي بيان ڪيل مونجهارا زير بحث آيا ۽ نيون حقيقتون ۽ درست پڙهڻيون، صحيح تلفظ، بهتر معنائون ۽ بيتن جون اضافتون به هٿ آيون.

لک لائق انهن مهربانن جا جن مهمان نوازي ڪئي. وقت سڀڙايو ۽ فراخ دليءَ سان اندر اوتي ڏنائون، اڀري سڀري حال هوندي به وڏا وڙ ڪيائون. جيئن ناميارو لطيفي سگهڙ محترم فقير محمد جمن مڱڻهار، محترم سلطان احمد چانڊيو، فقير حاجي خميسو چانڊيو جو فرزند، محترم ڪرم علي جت، محترم عثمان علي نهڙيو، محترم محمد حسين چانڊيو، محترم غلام حيدر جمالي، محترم قلندر بخش جمالي، ذوالفقار علي نهڙيو، محترم نور محمد جت، محترم حاجي غازي چانڊيو، محمد عمر جوکيو، محمد عمر ڪپري، مبارڪ لغاري، مڱيلڏو لغاري وغيره. انهن

مهربانن لاءِ لطيف سائين جي ٻوليءَ ۾ صرف اهوئي چئي سگهان ٿو:

”ٿورا نه ٿورا، مون تي ماروئڙن جا.“

مطلب ته شاھ سائين جي شاعري ڪنهن وسيع سنسار کان گهٽ نه آهي ۽ ان جي ذري ذري تي تحقيق ضروري آهي. خيالي دنيا ۾ خام خيالي کان بهتر آهي ته عملي ڪم ڪجي، تڏهن ئي وڃي شاھ سائين جي حقيقي سونمن پڌري ٿيندي ۽ ان سڀني جي ساڀيان به ٿيندي جو انسانن جي لاشعور ۾ سٽل آهي. هت هڪ مثال اهڙي بيت جوڌجي ٿو، جنهن ۾ جاگرافيائي جاءِ نه هئڻ سبب لفظ کي نه رڳو غلط لکيو ويو آهي پر ساڳئي وقت معنيٰ به غلط لکي وئي آهي ۽ نتيجي ۾ پوري بيت جي تشريح به غلط ٿي ٿي آهي.

هيٺئين بيت جي بي ست ۾ پهريون لفظ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب صفحو 269 تي ۽ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب صفحو 679 تي ”سونمريون“ لکن ٿا، پر معنيٰ ۾ فرق ڄاڻايو اٿن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن لفظ جي معنيٰ ”تراريون“ لکي ٿو ۽ قاسمي صاحب ”سونمن“ واريون“ يعني سمڙيون لکي ٿو، جيئن:

”لاکو لکيءَ تي چڙهي، لکي لاکي هيٺ
سونمريون سرڪيو، پيڙيو ٻڏي بيٺ،
ڪندو ڌمڌيٺ، صباح ساڻ سڀ ڪنهن.“

1- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سرڌهر: 269.

2- غلام مصطفيٰ قاسمي سرڌهر ص: 679.

ساڳئي وقت ڊاڪٽر بلوچ صاحب هڪ ٻيو لفظ انهيءَ ست ۾ ”سرڪيو“ جي معنيٰ به سونمريون يعني ”تراريون“ جي نسبت سان ان جي معنيٰ ”سڌيون ڪيو، تڪيون تيار ڪيو“ لکي آهي. اهڙيءَ طرح بلوچ صاحب هڪ غلطي صورتخطي (تلفظ) جي ڪئي، ٻي غلطي ان غلط لفظ جي غلط معنيٰ ڪڍي ۽ ٽيون ٻن غلطين جي نسبت تين غلطي ڪئي، ساڳيو حال وري قاسمي صاحب جو آهي، پر هي صاحب پهرين لفظ ۽ معنيٰ تي رکجي ويو آهي، ٻئي لفظ جي معنيٰ ڪونه ڏني اٿس.

جڏهن ته غلام محمد شاهواڻي ص: 889 تي، ڪلياڻ آڏواڻي ص: 458 تي، عثمان علي انصاري ص: 748 تي ۽ گنج ۾ ص: 640 تي، هي

ساڳيو لفظ ”سونھاريون“ لکيو ويو آھي ۽ ھن لفظ جي معنيٰ سونھن واريون، حسين زالون، سھڻيون ۽ سُنڊيون لکي آھي ۽ لفظ ”سرڪيو“ جي معنيٰ پاڻ سان کنيو، پاڻ سان ڪري، لکي آھي. ھن قسم جي معنيٰ نہ رڳو ڊاڪٽر بلوچ صاحب واري لکيل معنيٰ سان تضاد ۾ آھي پر ساڳئي وقت جاگرافيائي ڄاڻ نہ ھئڻ سبب غلط پڻ آھي.

”لاکو لکيءَ تي چڙهي، لکي لاکي ھيٺ،
سونھاريون سرڪيو، ڀيڙيو ٻڏي بيٺ،
ڪندو ڌمڙڏيٺ، صبح ساڻ سڀ ڪنھين.“

1- ٽرمپ سسرڌھر ص: 679

2- گنج سرڌھر ص: 640

3- ڪلياڻ آڏواڻي سرڌھر ص: 458

4- عثمان علي انصاري سرڌھر ص: 748

5- غلام محمد شاھواڻي سرڌھر ص: 889

حقيقت ۾ اھو لفظ ”سونھريون“ يا ”سونھاريون“ نہ پر ”سونيريان“ آھي. يعني ”سونير“ کان ۽ ”سونير“ جاگرافيائي اعتبار کان ھڪ ڍنڍ جو نالو آھي. (تحقيق محترم انب گويانگ) ھن درستگيءَ کان پوءِ بيت جي معنيٰ ٿيندي تہ لاکو لکيءَ تي چڙهي سونير ڍنڍ سر ڪري يعني پار ڪري، ھن پار ڪري، سندرو ٻڏيو تيار بيٺو آھي، ھو صبحاڻي سڀ ڪنھن سان سامھون ٿيندو، درست بيت ھن طرح آھي:

”لاکو لکيءَ تي چڙهي، لکيءَ لاکي ھيٺ،
سونيريان سرڪيو، ڀيڙيو ٻڏي بيٺ،
ڪندو ڌمڙڏيٺ، صبح ساڻ سڀ ڪنھين.“

اھڙوئي ھڪ ٻيو بيت سرڌھر ۾ جاگرافيائي اڻڄاڻائيءَ سبب ساڳيءَ طرح ساڳين غلطي جو شڪار ٿيو آھي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ص: 269 تي بيت ھن طرح لکن ٿا:

لاکو نہ لاهي، ھني مٿان ھٿڙا،
گھونيريان گھير ڪري، اڀوئي آھي،
وڃڻو سي ڪاھي، خاصيون جي ڪنگھار جون“

گنج ص: 641 ساڳيو بيت هن طرح لکيل آهي:

”لاکو نه لاهي، مٿا ن هڻي هٿڙا،
گھنڀريان گھير ڪري، اڀوئي آهي،
ڪنڊيون سي ڪاهي، خاصيون جي ڪنگهار جون.“
مرزا قليچ بيگ ساڳيو بيت ص: 716 تي هن طرح لکن ٿا:

”هڻي مٿي هٿڙا، لاکو نه لاهي،
گھڻيرٿان گھير ڪري، اڀو ئي آهي،
وڃيوسي ڪاهي، جن ڪيلي هيٺ ڪنگهار جي.“

مٿين ٽن مختلف لکڻين ۾ بيت ۾ چار غلطيون ظاهر ٿين ٿيون،
ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب ”گھونڀريان“ کي پاور ۾ هڪ ماڳ
لکي ٿو ۽ ”گھير ڪري“ کي گھيرو ڪري لکي ٿو. آخر ست جي شروع ۾
”وڃيوسي ڪاهي“ لکي ٿو، جڏهن ته مرزا صاحب ”هني ڪي هڻي“ لکي
ٿو. ”گھونڀريان“ کي ”گھڻيرٿان“ لکي ٿو. آخري ست جي آخري اڌ ۾ ”جي
ڪيلي هيٺ ڪنگهار جي“ لکي ٿو، گنج شريف ۾ به هني کي ”هڻي“ لکيل
آهي. ٻي ست ۾ گھنڀريان لکيل آهي ۽ آخري ست سڀ کان بهتر
۽ معياري پڙهڻي ۾ هن طرح لکيل آهي:

”ڪنڊيون سي ڪاهي، خاصيون جي ڪنگهار جون.“

جڏهن ته بيت جي درست پڙهڻي هن طرح آهي:

”ڪاري تان ڪانو، لاکو نه لاهي،
هني مٿي هٿڙا، ابنو آهي،
گھونڀريان گھيڙ ڪري، اڀوئي آهي،
ڪنڊيون سي ڪاهي، ڪونٽيون جي ڪنگهار جون.“

هن بيت ۾ ڪانو ۽ هني ساڳي معنيٰ ۾ استعمال ٿيا آهن، ٽين
ست لفظ گھونڀريان، گھنڀريان ۽ گھڻيرٿان دراصل ”گھونڀريان“ آهي.
(محترم انب گويانگ جي تحقيق موجب) اهو به هڪ ڏنڊ جو نالو آهي، پر
محترم فقير محمد جمن مڱڻهار جي چوڻ مطابق ته ضلعي ڪڇ ڀڄ،
تعلقي لکپت ۾ نڪرن جي ڳوٺ جو نالو گھنڀيري آهي، جيڪو موجوده

هندستاني سرحدن ۾ آهي. هي فقير صاحب خود شاه سائين رح جي اڻ چيپيل بيتن جي ٻڌل ۾ ويندڙ اُن قافلي ۾ شامل هئا، جيڪو مرحوم فقير امداد علي سرائي جي سربراهيءَ ۾ هندوستان ويو هو ۽ ان نتيجي ۾ ”امله اڻ توريا“ شاه سائين رح جي بيتن تي مشتمل ڪتاب پڌرو ٿيو ۽ هي ٻڌل فقير جو گهميل آهي. هن ئي ست ۾ لفظ گمير ڪري جي معنيٰ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب ”گمير ڪري“ لکي آهي. جڏهن ته اهو لفظ ”گمير ڪري“ آهي. معنيٰ ٿيندي گمير لنگهه، مطلب گمير مان گذري، آخري ست گنج شريف واري سڀني پڙهڻين کان بهتر آهي ته لاکو 6 ڪنگهار جون ڪنڊيون خاصيون ڀليون مينهنون ڪاهي تو. پر اڃا به بهتر پڙهڻيءَ ۾ ”خاصون“ جي جاءِ تي ڪونٽريون هئڻ گهرجي يعني ڪلي ٻڌل. مطلب ته اڳين بيت جيان هن بيت ۾ ساڳي علمي تحقيق جي ڪوٽ محسوس ٿئي ٿي. منهنجو فيصلو ڪو حرف آخر نه آهي، اهل علم مهريان هن کان اڳتي به قدم وڌائي سگهن ٿا ۽ مان غلط به ٿي سگهان تو. پر زير بحث پهلو بيتن تي ويچارڻ لاءِ اتساهه پڻ ڪندڙ آهي.

بيت (1):

”پر پنجوءَ ويهي، ڪهڙي ڪنڊين ڳالهڙي،
چاچي مائجي موٽي آيا، ور وٺي ڏيئي،
خبر ڪانه پئي، ته ڏاج ڏنائونس ڪيترو.“

- 1- مرزا قليچ بيگ سربرو ص: 503
- 2- علامه آءِ آءِ قاضي سربرو ص: 639
- 3- غلام مصطفيٰ قاسمي سربرو ص: 490
- 4- عثمان علي انصاري سربرو ص: 599
- 5- بمبئي چاچي وارو رسالو سربرو ص: 274
- 6- ٻانهون خان شيخ سربرو ص: 395 تي هيٺين اضافي ست لکي آهي:

(يڪي هلندي ڏوڙ ۾، ڪنڌ ڪلر ڏيئي)

جڏهن ته مڪمل بيت هن طرح آهي:

”پر پنجوءَ ويهي، ڪهڙي ڪنڊين ڳالهڙي،
لتاريندي لطيف چئي، ڏاڍا ڏک ڏيئي،
کاڌي پيئي جن سين، ڏکيندي سڀئي،

جارجي مائجي موتي آڻيا، ور وٺي ڏيئي،
خبر ڪانه پيئي، ته ڏاج ڏنائونس ڪيترو.“
(سريرو)

هي بيت مٿي ڄاڻايل رسالن ۾ تن ستن تي مشتمل آهي پر حاجي
ٻانهون خان پنهنجي رسالي ۾ هي ست اضافي لکن ٿا: ”ڏکي هلندڙي ڏوڙ
۾، ڪنڌ ڪلڙ ڏيئي.“ شاھ سائين جي رسالي ۾ ڪيترائي بيت واقعاتي
ملن ٿا. هي بيت پڻ واقعاتي آهي، پر محققن جي عملي تحقيق جي ڪوت
سبب اضافي ستن کي شامل نه ڪرڻ يا هٿ نه اچڻ سبب بيت جي معنيٰ
۽ واقعو به مڪمل نٿو نظر اچي، جيڪي ٻه ستون بيت جون اسان کي
لطيفي فقيرن جي ڪچهرين ۾ هٿ آيون، انهن ستن کي شامل ڪرڻ سان
بيت جي معنيٰ ۽ واقعو بلڪل ڇٽيءَ طرح سمجهه ۾ اچي ٿو. ٻانهو خان
واري رسالي جي اضافي ست پڻ ٻين ستن جي صحيح ۽ اضافي هئڻ جي
دالالت ڪري ٿي. اهڙيءَ طرح موت کان پوءِ قبر ۾ دفن ٿيڻ وارو مرحليوار
واقعو عام پڙهندڙ لاءِ هڪ نصحييت آموز ٻڌجي پوي ٿو.

بيت (2)

”متو آهين مڇ، ٿلها ٿو ٿونا هڻين،
جا تون پائين اچ، تنهن پاڻي پٺان ڏينمڙا.“

1- غلام محمد شهماڻي سرڌهر صفحو: 870

2- مرزا قليچ بيگ سرڌهر صفحو: 698

3- علامه آءِ آءِ قاضي سرڌهر صفحو: 648

4- غلام مصطفيٰ قاسمي سرڌهر صفحو: 664

5- عثمان علي انصاري سرڌهر صفحو: 733

6- بمبئي وارو ڇاپو سرڌهر صفحو: 374

7- ٻانهون خان شيخ سرڌهر صفحو: 370

8- ٽرمپ سرڌهر صفحو: 660

”متو آهين مڇ، ٿلها ٿو ٿونا هڻين،
صبح تنهنجي ڏنڊ ۾، اچي پوندا رڃ،
مٿان ملاحن جي، باب تنهنجي بچ،
پيا هوندا پٽ ۾، سانوهيون ۽ رڃ،“

جاتو پائين اچ، تنهن پاڻي پنان ڏينھڙا.

بلوچ صاحب هي بيت ٽن ستن تي مشتمل سرگھاتو ۾ رکيو آهي.

ص: 226.

هي بيت پڻ واقعاتي آهي، جنهن ۾ مانگرمج جي مستي ۽ ڏاڍائي ڏيکاري وئي آهي. هن بيت ۾ پڻ ٽن ستن جي اضافت هت آئي آهي. اهي ستون پڻ بيت جي موضوع سان مناسب ربط ۾ آهن. هي بيت بلوچ صاحب سرگھاتو ۾ لکن ٿا ۽ ٻيا محقق صاحبان سرڏهر ۾ لکن ٿا. بلوچ صاحب هن سڳر جا اٺ (8) بيت سرگھاتو ۾ رکيا آهن. جڏهن ته ٻين سڀني رسالن ۾ اهي بيت تعداد ۾ گهٽ وڌ هئڻ باوجود سرڏهر ۾ رکيل آهن. سرگھاتو ۾ ڪلاچيءَ جي ڪن جو ذڪر آهي ۽ مھراڻ جو ذڪر به ملي ٿو، پر سرڏهر ۾ وري ٿر جي علائقي جو ذڪر آهي، جتان پڻ ڪنهن زماني ۾ درياھ وهندو هو. هنن بيتن جو سرڏهر ۾ هئڻ بهتر آهي. جواتي درياھ جي سڪڻ ۽ بيت موضوع وارن بيتن سان مناسب بيمڪ ۾ آهن، ۽ بيت ٽن ستن جي اضافي سان بيت جو مضمون چٽو ۽ مڪمل محسوس ٿئي ٿو. پر بانمون خان ساڳيو بيت آخري ست بدلائي لکيو آهي (باب تمنجي رڇ لکيا لوح قلم ۾)

بيت (3)

”مون اڌاريا مڇڙا، الله گھاتو آڻ،
ميان مدارن سين، مون کي قادر وڃم ڪاڻ،
هٿ منمنجي هاڻ، قدر لڌو جن ري.“

- 1- ڪلياڻ آڏواڻي سرگھاتو ص: 296
- 2- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سرگھاتو ص: 225
- 3- عثمان علي انصاري سرگھاتو ص: 699
- 4- ڊاڪٽر گر بخشاڻي سرگھاتو ص: 586
- 5- علامه آءِ آءِ قاضي سرگھاتو ص: 671
- 6- غلام محمد شھواڻي سرگھاتو ص: 635
- 7- مرزا قليچ بيگ سرگھاتو ص: 752
- 8- بمبئي وارو ڇاپو سرگھاتو ص: 398
- 9- ٽرمپ سرگھاتو ص: 708

”آءُ اڌاري ٽڪيس، الله گهاتو آڻ.
ميان مدارن سين، مون کي قادر! وڃم ڪاڻ.
مٿو رکي مٺيءَ تي، پئي پڇاڙيان پاڻ.
هٿ منمنجي هاڻ، قدر لڌو جن ري.
(سرگهاتو)

هي بيت سرگهاتو ۾ ٽن ستن تي مشتمل آهي. هن بيت ۾ مهاڻي جي وٺيءَ جي جذباتي ۽ احساساتي ڪيفيت ۽ معاشي بدحاليءَ جو منظر چٽيل آهي. هن بيت ۾ پڻ هڪ ست جي اضافت هٿ آئي آهي. جنهن سان بيت جي موضوعاتي ڪيفيت گهري ۽ شديد محسوس ٿئي ٿي. ان کان علاوه هن بيت ۾ لفظن مدارن جي صورتخطي ۽ معنيٰ به غلط لکيل آهي. اڪثر محققن معنيٰ ۾ دڪاندار، ڪوئيڊار وغيره لکيو آهي ۽ پهرين ست جو اڌ به رسالن ۾ مختلف نموني لکيل آهي. جيڪا هن طرح آهي:

”مون اڌاريا مڇڙا“ جڏهن ته بيت جي بهتر پڙهڻيءَ ۾ پهرين اڌ ست هن طرح آهي، ”آءُ اڌاري ٽڪيس“ هن قسم جي پڙهڻي سان پڻ بيت خيال ۽ جذبي ۾ گهرو ٿئي ٿو ۽ لفظ مدارن جي صحيح معنيٰ آهي: ”اوڌر يا مڏي تي شيون ڏيندڙ.“

بيت (4)

لدائيا لطيف چئي، کٽون ڪنيائون،
آڻي ڪاڪ ڪنڌي، لڏا لاتائون،
پيرو پڳائون، وڃي آسڻ آرامي ٿيا.

- 1- مرزا قليچ بيگ سر مومل راڻو صفحو: 545
- 2- نبي بخش خان بلوچ سر مومل راڻو صفحو: 370
- 3- غلام محمد شهماڻي سر مومل راڻو صفحو: 542
- 4- علامه آءِ آءِ قاضي سر مومل راڻو صفحو: 604
- 5- ڊاڪٽر گر بخشاڻي سر مومل راڻو صفحو: 544
- 6- عثمان علي انصاري سر مومل راڻو صفحو: 444
- 7- بانمون خان شيخ سر مومل راڻو صفحو: 447
- 8- غلام مصطفيٰ قاسمي سر مومل راڻو صفحو: 526

9۔ ٽرمپ سرُ مومل راڻو صفحو: 535

”لڊاڻيا لطيف چئي، کتون ڪنيائون،
آڻي ڪاڪ ڪنڌي، لڏا لاتائون،
ميرا لاهي ڪپڙا، اڇا اوڏيائون،
چارئي چني پاندڙا، چوڙي چڏيائون،
ڏڱ لتيائون ڌوڙ ۾، لڱ نه لوڏيائون،
چڏي حيانا هليا، مومل ماڻيائون،
پيرو پڳائون، وڃي آسڻ آرامي ٿيا.“

هن بيت ۾ بظاهر مومل ۽ ڪاڪ ڪنڌي ڪونڌرن سان ٿيندڙ
ڪيس مذڪور آهن، پر تمثيلي طور هي بيت پڻ موت کان پوءِ واري ڪارِ
زار طرف اشارو آهي پر بيت ٽن ستن تي مشتمل هئڻ سبب موضوع واضح
نظر نٿو اچي. هن بيت ۾ چئن ستن جي اضافت سان بيت موضوع جي
نسبت سان بلڪ واضح ٿي پوي ٿو ۽ بيت ۾ سمايل نصيحت به قابل فهم
ٿيو پوي پر محققن جي عملي تحقيق جي ڪوت سبب لطيفي فڪر سان
ناحق ٿئي ٿو. اهڙي قسم جون اضافتون جيڪي واقعن، يا ڪردارن سان
نسبت رکن ٿيون ۽ انهن جي مثبت پهلو کي واضح ڪن ٿيون، سي تمام
گهڻيون تحقيق طلب آهن.

بيت (5)

”تن تسبيح من مڻيو، دل ڏنبورو جن،
تندون جي طلب جون، وحدت سر وڃن،
”وحده لاشريڪ لم“ اهو راڳ رڱن،
سي ستائي سونهن، نند عبادت جن جي.“

1۔ ڪلياڻ آڏواڻي سرُ آسا صفحو: 359

2۔ مرزا قليچ بيگ سرُ آسا صفحو: 23

3۔ نبي بخش خان بلوچ سرُ آسا صفحو: 471

4۔ عثمان علي انصاري سرُ آسا صفحو: 638

5۔ غلام محمد شھواڻي سرُ آسا صفحو: 729

6۔ علامه آءِ آءِ قاضي سرُ آسا صفحو: 135

7۔ غلام مصطفيٰ قاسمي سرُ آسا صفحو: 741

8 بمبئي وارو ڇاپو سر آسا صفحو: 418

9- گنج سر آسا صفحو: 757

تن تسبيح من مٿيو، دل دنبورو جن،
تندون جي طلب جون، وحدت سر وڃن،
”وحدہ لاشريڪ لہ“، اهو راڳ رڳن،
”موتو، قبلالانت موتو“، اها لرز لڳن،
”فيالآفاق وفيانفسهم“، اها هاج هٿن،
”لتنذر قوماما“ اهو پيم پيرن،
عضوي عبداللطيف چئي، پرين لڙ پرجهن،
سي ستائي سونهن، ننڊ عبادت جن جي،
(سر آسا)

هي بيت سڀني رسالن ۾ چئن ستن تي مشتمل آهي ۽ بيت جي
ٽين ست ۾ هڪ عربي ٻوليءَ جو فقرو ملي ٿو. هن بيت جون وڌيڪ چار
ستون اضافي ملن ٿيون، جن مان ٽن ستن ۾ به عربي ٻوليءَ جا فقرا ملن
ٿا، جن مان وري هڪ ست ۾ حديث مبارڪ ۽ ٻن ستن ۾ قرآن شريف
جي آيتن جي هٿ جو ثبوت ملي ٿو. ان کان علاوه بيت جي ستين
اضافي ست ۾ شاھ سائين جو نالو به ملي ٿو. بيت ۾ اهڙي قسم جي
ڪوٽ نه رڳو بيت جي مالڪيءَ کي متاثر ڪيو ٿي پر ساڳئي وقت شاھ
سائينءَ جي ديني فڪر سان به هٿ چراند آهي. اضافي ستن سبب بيت
مفهوم، معنيٰ ۽ خيال جي حوالي سان نهايت اهميت حاصل ڪري ورتي
آهي. هن قسم جون ڪٽل ستنون ڳولڻ محققن جو عملي فرض ٿئي ٿو، ٻي
صورت ۾ هن قسم جي عملي تحقيق جي ڪوٽ شاھ صاحب جي بيتن
۽ ان جي فڪر سان انصاف نه ٿيندو.

بيت (6)

”آئي اتر هيٺ، موڪيءَ مت اُپتيا،
متارا تنهن ميٺ، اچن سر سنباهيو.“

1- عثمان علي انصاري سر يمن ڪلياڻ، صفحو: 25

2- ڪلياڻ آڏواڻي سر يمن ڪلياڻ، صفحو: 26

3- غلام محمد شھواڻي، سر يمن ڪلياڻ، صفحو: 102

- 4- ڊاڪٽر گر بخشاڻي، سرِ يمن ڪلياڻ، صفحو: 98
- 5- غلام مصطفيٰ قاسمي، سرِ يمن ڪلياڻ، صفحو: 67
- 6- ٽرمپ سرِ يمن ڪلياڻ، صفحو: 36
- 7- مرزا قليچ بيگ، سرِ يمن ڪلياڻ، صفحو: 37
- 8- بمبئي وارو ڇاپو، سرِ يمن ڪلياڻ، صفحو: 22
- 9- نبي بخش بلوچ سرِ يمن ڪلياڻ، صفحو: 168, 169
- 10- علامہ آءِ آءِ قاضي سرِ يمن ڪلياڻ، صفحو: 36
- 11- گنج سرِ يمن ڪلياڻ، صفحو: 215

”آئي اُتر هيٺ، موڪيءَ مَت اُپتيا.
(گهوٽ گهرنئون نڱيا، ناٿا نڌيءَ بيت): (اضافت)

مَتارا تهن ميٺ، اچن سر سنباھو.“

سڀني رسالن ۾ هي بيت ٻن ستن تي مشتمل آهي. پر مرزا قليچ بيگ بيت جي وچين سٽ ٻي پڙهڻي طور يا اضافت طور رسالي جي ساڳئي صفحي تي هيٺ حاشيه ۾ اها سٽ لکي آهي. وچين سٽ جي اضافت سان بيت جو دائرو وسيع ٿي وڃي ٿو ته سياري جي موسم ايندي ئي يعني اتر جي هوا لڳندي موڪي پنهنجي ميخاني ۾ مهمانن جي اچڻ جي سنبت ڪري ٿي. مطلب ته شراب جا مَت کولي ٿي ۽ ميخاني ۾ ٻين ضروري شين جي تياري ۾ آهي ۽ هوڏانهن ان موسم جي ايندي ئي معمول جيان پياڪ به پنهنجي تيارين ۾ آهن. هن بيت ۾ هڪ غلطي سٽ جي پهرين اکر ”آئي“ آهي، جڏهن ته اهو لفظ ”آئي“ ٿيڻ کپي. مطلب ٿيندو ته اتر جي واءِ ايندي يعني سياري جي شروعاتي علامت طور سمجهڻ گهرجي اهڙي ئي غلطي هڪ ٻي بيت ”آئي اُتر واءِ“ جي آهي، جيڪو پڻ آئي اُتر واءِ ٿيڻ کپي. هن تبديليءَ کان پوءِ مطلب ٿيندو ته جيئن اتر جي واءِ لڳڻ شروع ٿئي ٿي، يعني سيارو اچڻ وارو آهي ته موڪي مهمانن جي آجيان ۽ خدمت جو سارو سامان سنڀالڻ شروع ڪري ٿي ۽ ائين ئي مهمان به اچڻ جي سنبت ڪن ٿا.

بيت (7)

”مَتارا مري ويا، موڪي تون پي پئي مَر.
تَنهنجو ڏوس ڏم، ڪونه سهندو ان ري.“

1. غلام محمد شھواڻي، سر ڀيم ڪلياڻ، صفحو: 103
2. ٽرمپ، سر ڀيم ڪلياڻ، صفحو: 38
3. غلام مصطفيٰ قاسمي، سر ڀيم ڪلياڻ، صفحو: 67
4. نبي بخش خان بلوچ، سر ڀيم ڪلياڻ، صفحو: 169
5. علامہ آءِ آءِ قاضي، سر ڀيم ڪلياڻ، صفحو: 38
6. بمبئي وارو چاچو، سر ڀيم ڪلياڻ، صفحو: 24
7. گنج، سر ڀيم ڪلياڻ، صفحو: 214
8. قليچ، سر ڀيم ڪلياڻ، صفحو: 40
9. ڪلياڻ آڏواڻي، سر ڀيم ڪلياڻ، صفحو: 27
10. عثمان علي انصاري، سر ڀيم ڪلياڻ، صفحو: 95
11. ڊاڪٽر گر بخشاڻي، سر ڀيم ڪلياڻ، صفحو: 99

”متارا مري ويا، موڪي تون پي پيءُ مر،
(سي اڄ نه آڻيا، گچڙي، سڃا ڪيائون سر
پيا ڪن پاسو ڪيو، گهوٽن ڇڏيا گهر): (اضافت)
تنهنجو ڏوس ڏمر، ڪونه سمندو ان ري،“
(سر ڀيم ڪلياڻ)

هي بيت مٿين سڀني رسالن ۾ پڻ ستن تي مشتمل لکيل آهي ۽ ٻه
ستون اضافي مليون آهن. جنهن مان هڪ ست جو سڌيءَ طرح هن بيت
جي موضوع سان واسطو محسوس نٿو ٿئي، پر تمثيلي طور موضوع کي
هٿي ڏئي ٿو. هن اضافت کانپوءِ بيت ۾ موجود ڪردارن کان سواءِ ٻين بي
نام ڪردارن جو پس منظر پڻ ملي ٿو، جيڪو مٿان جي واقعي سان
نسبت به رکي ٿو ۽ ان واقعي کان پوءِ جي صورتحال پڻ بيان ڪري ٿو.
اهڙي اضافت سان بيت جو دائرو وسيع ٿي وڃي ٿو ۽ ان دور جي ثقافتي
پس منظر جي جملڪ به ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

بيت (8)

”تتيءَ ٿڌي ڪاه، ڪانهي ويل ويهر جي،
متان ٿئي اونداھ، پير نه لهين پرينءَ جو.“

1. ڪلياڻ آڏواڻي، سر حسيني، صفحو: 204
2. مرزا قليچ بيگ، سر حسيني، صفحو: 311

- 3- علامه آءِ آءِ قاضي، سر حسيني، صفحو: 516
- 4- عثمان علي انصاري، سر حسيني، صفحو: 366
- 5- غلام محمد شھواڻي، سر حسيني، صفحو: 442
- 6- غلام مصطفيٰ قاسمي، سر حسيني، صفحو: 392
- 7- ڊاڪٽر گر بخشاڻي، سر حسيني، صفحو: 355

”تتي ٿڌي ڪاهه ڪانهي ويل ويهڻ جي،
(جان جان آهه سوجهرو، تان تان ڪرهل ڪاهه): اضافت
متان تئي اونڌاهه، پير نه لهين پرينءَ جو.“
(سر حسيني)

هي بيت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ٻانهو خان شيخ ۽ مرزا قليچ
بيگ جي رسالي ۾ ڪجهه مختلف پڙهڻين سان ملي ٿو. ٻانهون خان
بيت هن طرح لکي ٿو:

”تان تان ڪرهل ڪاهه، جان جان آهي سوجهرو،
متان تئي اونڌاهه، پير نه لهين پرينءَ جو.“
مرزا قليچ بيگ ساڳيو بيت هن طرح لکي ٿو:

”تتي ٿڌي ڪاهه، ڪانهي ويل ويهڻ جي،
آسر هڏم لاهه، چنڻ ڳنڍڻ اُن جو.“

ساڳيو بيت بلوچ صاحب پنهنجي رسالي ۾ نه لکيو آهي، پر پوئين
ست جي هڪ جهڙائيءَ سان اهو بيت ٻين رسالن ۾ به ملي ٿو. بيتن جي
صورتخطيءَ ۽ پڙهڻين ۾ اهڙي قسم جو تضاد هن قسم جو دليل آهي ته
بيت ۽ انهن جون ستون عملي تحقيق جي ڪوت سبب اڻ پوريون ۽ غلط
آهن.

بيت (9)

”سسئي جي سريءَ سين، ڪيچ ڏٺي ڪانڌي،
پسڻ ڪارڻ پرينءَ جي، منڏهڻي مانڊي،
لڪن تان لطيف چئي، آرياڻي / ارادي آنڊي،
پنهنوءَ پيرانڊي، نمائيءَ نصيب تئي.“

- 1- مرزا قليچ بيگ، سر حسيني، صفحو: 423
- 2- ترمپ، سر حسيني، صفحو: 449
- 3- بمبئي وارو ڇاپو، سر حسيني، صفحو: 239
- 4- ڊاڪٽر گر بخشاڻي، سر حسيني، صفحو: 374
- 5- غلام محمد شھواڻي، سر حسيني، صفحو: 480
- 6- غلام مصطفيٰ قاسمي، سر حسيني، صفحو: 423
- 7- ڪلياڻ، سر حسيني، صفحو: 219
- 8- علامہ آءِ آءِ قاضي، سر حسيني، صفحو: 571
- 9- نبي بخش خان بلوچ، سر حسيني، صفحو: 362
- 10- عثمان علي انصاري، سر حسيني، صفحو: 379

”سسئي جي سڙهيءَ سين ڪيچ ڏٺي ڪانڊي،
لڪن تان لطيف چئي. آرياڻي آندي،
پسڙ ڪارڻ پرينءَ جي، منڍ هئي ماندي،
(لُٽس حرف حساب جو، ٿي وهمن کان واندي،
لاله الا الله محمد رسول الله، ٿي هوتن سين هيڪانڊي): (اضافت)
پنهنونءَ پيرانڊي، نمائي نصيب ٿي“

هي بيت مٿين سيني رسالن ۾ چئن ستن تي مشتمل لکيل ملي ٿو ۽ ٿوري گهڻي تبديلي پڻ نظر اچي ٿي ۽ هڪ لفظ ”سري“ پڻ غلط ملي ٿو، جڏهن ته اهو لفظ سڙهي آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڏولي، جيڪو جناري ڪٽڻ جي ڪم اچي ٿي. هن بيت ۾ ٻه ستنون اضافي به مليون آهن، جنهن ۾ هڪ ست ۾ ڪلمو شريف به موجود آهي. اهڙي قسم جي اضافي ستن سبب بيت جي فڪري اهميت ۽ خيال گهرو ٿئي ٿو. ٻي صورت ۾ اڻپورن بيتن سبب شاھ سائين جي آفاقي فڪر جي صحيح صورتحال پروڙڻ ڏکي ٿئي ٿي. محققن کي گهرجي ته پوري رسالي جي نئين سري سان چنڊ چاڙ ڪري اهڙين غلطي ۽ کوٽن کان پاڪ ڪيو وڃي.

بيت (10)

”اندرنءَ ساھ سڪائين، پھر سڪاين پانھون،
منا مٺي پاڻ کي، چئين ”آديسي آئون،
او پنڌ پراھون، جتي نظر ناٿ جو.“

- 1- بلوچ، سررام ڪلي صفحو: 437
- 2- املہ اڻ توريا، سررام ڪلي صفحو: 158

”اندر نہ ريڏءِ رام سين، ٻاهر ڦرين ٻانهون،
مٺا مٺين پاڻ کي، چائين آديسي آئون.
لاهي ڇڏ لطيف چئي، ٻوڙا ٻئي ٻانهون،
او پنڌ آگاهون، جت نانگا گڏيا ناٿ کي.“

هي بيت املہ اڻ توريا ۽ نبي بخش خان بلوچ صاحب جي رسالي کان سواءِ ڪنهن به ٻئي رسالي ۾ ڪونہ ٿو ملي ۽ بلوچ صاحب نہ رڳو بيت جي پڙهڻي ۾ بي ترتيبيءَ جو مظاهرو ڪيو آهي، پر ساڳئي وقت هڪ ست جي به ڪوٽ ڪئي آهي. محترم بلوچ صاحب پنهنجي تازي چپيل شاه جي رسالي ۾ ڪيترين ئين جاين تي اهڙيون غلطيون دهرايون آهن ۽ ڪيترن ئي لفظن جي صورتخطي پڻ بدلائي آهي. ”چنڊ“ کي ”چندر“، ”وٽ“ کي ”وتر“، ”ڊيل“ کي ”ڊيل“ ۽ ”ڊيون“ کي ”ڊيون“ ۽ ”ڊيڙا“ کي ”ڊيڙا“ لکي ٿو. جڏهن ته صدين کان سنڌي ٻوليءَ ۾ تلفظ جي اهڙي رواني موجود آهي ته ان کي اهڙي طرح بگاڙڻ جي ضرورت ڪهڙي! ۽ ايندڙ نسل انهن لفظن جو تلفظ ڪيئن اُچاريندا؟ اهو پڻ هڪ سوال آهي.

بيت (11)

”تون سپڙ آءُ سيڪڙو، تون ڏاتار آءُ ڏڏ،
سٺي تنهنجو سڏ، ڪلهي پاتم ڪينرو.“

- 1- مرزا قليچ بيگ، سرپڙي، صفحو: 744
- 2- ترمپ، سرپڙي، صفحو: 701
- 3- بمبئي وارو چاپو، سرپڙي، صفحو: 394
- 4- غلام محمد شاهواڻي، سرپڙي، صفحو: 863
- 5- غلام مصطفيٰ قاسمي، سرپڙي، صفحو: 702
- 6- ڪلياڻ آڏواڻي، سرپڙي، صفحو: 444
- 7- علامہ آءِ آءِ قاضي، سرپڙي، صفحو: 145.

”تون سپڙ آءُ سيڪڙو، تون ڏاتار آءُ ڏڏ،
اگلڙا ويهارين اوڏڙا، گدلا ڪرين گڏ،

سٽي تنهنجو سڏ، ڪلهي پاتم ڪينرو.

هي بيت مٿين سڀني رسالن ۾ ٻن ستن تي مشتمل لکيل ملي ٿو ۽ هڪ اضافي ست هٿ اچڻ کان پوءِ بيت ڇٽو ٿئي ٿو. هن وچين ست جي اضافت بيت ۾ موجود سخي مرد جي ڪردار، جيڪو اڳيئي مهان آهي، ان لاءِ ويترسون تي سماڳي جو ڪم ڏئي ٿي. اهڙي قسم جي ڪوٽ سبب شاھ سائين جي ڪيترن ئي تاريخي ڪردارن سان ناانصافي ڪئي ويئي آهي، جيئن لاکي ڦلاڻي جي ڪردار متعلق بيان ڪيل هن ئي مضمون ۾ هڪ بيت زير بحث ايندو. عملي تحقيق جي ڪوٽ سبب اهڙا بيت اڃا تائين مڪمل ٿي نه سگهيا آهن ۽ نتيجي ۾ شاھ سائين رح جي فڪري حيثيت، ديني ۽ نظرياتي لاڙن جي مثبت ڪردارن ۽ ڪڏهن ڪڏهن منفي ڪردارن ۾ به ڪنهن چڱائي ۽ اصول پرستيءَ واري حيثيت کي پڻ متاثر ڪيو آهي. نه رڳو ايترو پر بيت جي بهتر ۽ اصولي صورتحال ۽ پڙهڻيءَ کي بدلائڻ سان پڻ اهڙي قسم جو تاثير پيدا ٿئي ٿو. تنهن ڪري ڪوشش ڪجي ته اهڙين غلطي جو ورجاءُ نه ٿئي.

بيت (12)

”چپر اوتارا ڪري، ماڻيائين مڙا،
پریت کي پپ جو، ڪاريو پنڌ قضا،
مٿان جان جزا، لاتائين لطيف چئي.

1- مرزا قليچ بيگ، سُرْمَعُذُورِي صفحو: 300

2- غلام مصطفيٰ قاسمي سُرِپَرِيَاڻِي صفحو: 307.

”چپر اوتارا ڪري، ماڻيائين مڙا،
پریت کي پپ جو، ڪاريو پنڌ قضا،
وَسَ ويچاري ناه ڪا، جيڪا رب رضا،
مٿان جان جزا، لاتائين لطيف چئي.“

هي بيت مٿين ٻن رسالن کان سواءِ ٻئي ڪنهن به رسالي ۾ موجود نه آهي. تنهن هوندي به هن بيت ۾ هڪ اضافي ست ملي ٿي، جنهن ۾ پڻ بيت جو خيال گهرو محسوس ٿئي ٿو ۽ سسئيءَ جي ڪردار جي پڻ

اهميت ثابت ٿئي ٿي ته هن ضعين زال پنهنجي پاڻ ۾ خاطر ايتري
مصيبتن مان مهاڏو اٽڪايو، جيڪي هن جي وس نه هيون، ٻين لفظن ۾
ائين چئجي ته مجموعي طور سسئيءَ جي ڪيفيت جو اظهار هن اضافي
ست سبب اڃا وڌيڪ واضح ٿئي ٿو.

”وڙهي ويل سڀ ڪنهن، لاکو لوءِ بلو،
پرھ ڦٽيان پوءِ، ڪرگل ڪندو ڪچڙين.“

- 1- مرزا قليچ بيگ سرڌهر ص: 716
- 2- بمبئي چاپو، شاھ جو رسالو سرڌهر ص: 383
- 3- ٻانهون خان، سرڌهر ص: 260

”لاکو لوءِ بلو، وڙهي وير سڀ ڪنهن،
اورانگهيو اڀرن تان، هڻي ڏڻ ڏٺيو،
ڪرگل مٿي ڪچڙي، پرھ ڦٽي پوءِ،
حيف تني ڪي هو، جن اڻ سنيوڙي آيو.“

هي بيت قليچ ۽ بمبئي واري رسالي ۾ ٻن ستن تي مشتمل آهي، پر
ٻانهون خان واري رسالي ۾ اهو بيت ٽن ستن تي مشتمل ملي ٿو ۽ چوٿين
ست اضافي پڻ هٿ آئي آهي. جنهن مان لاکي ڦلاڻي جي ڪردار جو مثبت
رخ سامهون اچي ٿو. ڪيترن ئي محققن شاھ سائين جي رسالي جي نسبت
سان ۽ لاکي ڦلاڻي جي ڪردار متعلق تاريخي پس منظر واري تحقيق جي
روشنيءَ ۾ هن ڪردار کي ظالم ۽ ڌاڙيل جي روپ ۾ پيش ڪرڻ جي
ڪوشش ڪئي آهي، جڏهن ته شاھ سائينءَ جي بيتن جي روشنيءَ ۾ ۽
تاريخي پسمنظر ۾ لاکو ظالم ۽ ڌاڙيل نه پر مظلومن جو مددگار ۽ ظالمن جو
ويري رهيو آهي ۽ هيءُ اضافي ست پڻ ان ڳالهه جو دليل ڏئي ٿي ۽ رسالي جا
ٻيا بيت جيئن ”لاکا لک سڄن، ڦلاڻي ٿير ٻيو“ ۽ ”لاکا لک هئا ڦلاڻي ٿير
ٻيو“ جهڙا لفظ پڻ لاکي جي چڱائيءَ جو ثبوت آهن.

ٽرمپ، بمبئي، سرڪاري، قليچ ۽ گريخشاڻي جن جي چپيل رسالن جو تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس

حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه جي ڪلام تي تحقيق تقريبن 80 سالن کان مسلسل هلندي پئي اچي ۽ سنڌ جي ڪيترن ئي عالمن ۽ محققن شاهه سائين جي ڪلام کي پروڙڻ، پرڪڙ، سوڌڻ ۽ سنوارڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي، پر اڄ تائين هن ڪم جي ڪٿ ڪٿجي ڪانه سگهي آهي، ڇاڪاڻ ته رسالن جي شروعات 1866ع ۾ ارنيسٽ ٽرمپ واري رسالي جي ڇپجڻ سان ٿي. هي رسالو پراڻي صورتخطيءَ ۾ ڇپيل آهي. هن رسالي ۾ صرف 26 سر شامل آهن، جڏهن ته سر مارئي، سر سورث، سر ڪاموڌ ۽ سر ڪارايل جهڙا چار مکيه سر غائب آهن. تنهن ڪري هن رسالي لاءِ ڊاڪٽر گريخشاڻي لکيو آهي:

”افسوس! جو نسخن مقابل ڪرڻ جو ڪم، سڄو پنهنجي سر نه ڪيائين، مٿي ڄاڻايل ڏيهي صاحب انهن نسخن جو پوءِ قدر نه ڪيو، جنهن ڪري ٽرمپ واري رسالي ۾ ڪيتريون خاميون رهجي ويون... نسخن جون ڪي پڙهڻيون ڏيهي صاحب کي سمجهڻ ۾ نه آيون آهن، جن جي بدران خود ڪشيديون پڙهڻيون ڏنيون ويون آهن.“ (ص: 77، 78) ساڳئي ارنيسٽ ٽرمپ واري رسالي لاءِ پيرومل مهر چند آڏواڻي پنهنجي ڪتاب ”گريخشاڻي وارو شاهه جو رسالو منهنجي نظر ۾“ صفحي: 69 تي لکيو آهي ته، ”ارنيسٽ ٽرمپ صاحب وارو رسالو گهڻن نسخن کان چڱو آهي. اهو به ثابت ڪري ڏيکاريندس ته سندس رسالي جون ڪي ڪي پڙهڻيون خود ڊاڪٽر گريخشاڻي وارين پڙهڻين کان وڌيڪ صحيح ۽ سهڻيون آهن.“

مٿين ٻن عالمن ۽ محققن جي رايي تي پڙهي ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته هي رسالو نه مڪمل آهي ۽ نه ئي مستند آهي، پر پوءِ به شاهه

عبداللطيف ڀٽائي رح جي ڪلام کي سميٽڙ جي هڪ ڪوشش ضرور آهي. هن رسالي ۾ ڪي ٻيون به چڱيون ڳالهيون آهن، جيئن ڊاڪٽر گربخشاڻي لکيو آهي ته: ”هڪ وڏي خوبي منجهس هيءُ آهي ته جيڪي وايون درج ڪيون ويون آهن، سي درحقيقت شاه جون آهن، جن جي عيوض ٻين ڇاپن، ڀٽ ۽ ٻلڙي وارن نسخن ۾ ناچڻ ۽ مسخرن واريون وايون داخل ٿيل آهن.“ (ص: 78) وري پيرو مل مهر چند آڏواڻي لکيو آهي ته، ”صحيح ۽ سڄو نسخو ڪوئي نٿو سگهجي، صحيح ۽ سڄو نسخو جنهن کي چئجي سو ڪونهي، ته به گهڻن نسخن کان چڱو آهي.“ (ص: 69)

رسالو، جنهن کي پهريون مڪمل رسالو چئجي سو آهي بمبئي ڇاپو، جيڪو 1867ع ۾ بمبئي مان ڇپجي پڌرو ٿيو. هي ڇاپو پڻ پراڻي صورتخطيءَ ۾ آهي. هن جي صورتخطي گهڻن عالمن ۽ محققن لاءِ بيتن ۽ واين کي سمجهڻ ۾ منجهائي وڌو ۽ پوءِ وارن محققن هن رسالي جي صورتخطيءَ کي جديد صورتخطيءَ ۾ آڻڻ جي ڪوشش ۾ ڪيتريون ئي تلفظ، صورتخطي ۽ پڙهڻين جون غلطيون ڪيون، جڏهن ته اڄ اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته هن رسالي جون ڪافي پڙهڻيون درست به آهن ته وري ڪي بيت بلڪل نجا شاه صاحب جا آهن، پر انهن کي ڌاريو ڪلام سمجهي ڪڍيو ويو آهي.

جيئن ”چنڊ تنهنجي ذات، سڀ مڙهايان سون ۾....“ هي بيت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي شاه جي رسالي ۾ لکيو آهي، پر ڊاڪٽر گربخشاڻي، غلام محمد شاهواڻي، ڪلياڻ آڏواڻي ۽ علامه آءِ آءِ قاضيءَ هن بيت کي پنهنجن رسالن ۾ نه لکيو آهي. ان کان علاوه بمبئي ڇاپي واريون پڙهڻيون به غلط لکيون ويون آهن. ڪيترائي مثال ڏئي سگهجن ٿا، پر هت صرف هڪ نمونو ڏجي ٿو، جيئن ته بمبئي ڇاپي ۾ سر سامونڊيءَ ۾ بيت ”سرن سڙيا پاند، اتر لڳا آءِ پرين“ کي ڦيرائي ”سرنسڙا پاند، اتر لڳا آءِ پرين....“ لکيو ويو آهي پر هن ئي ڇاپي لاءِ ڊاڪٽر گربخشاڻي ص: 78 تي لکيو آهي، ”هن ڇاپي جهڙو ردي نسخو هڏهين هٿ نه ايندو. سنڌ ۾ جيڪوبه ڪن ڪچري جهڙو ڪلام، جوشاهه جي نالي ڳائيندا آهن، يا جيڪي بيت مسخرا مجلس ۾ راند وجهندي چوندا ويندا آهن، وغيره سي سڀ سواءِ ڪنهن تميز جي منجهس ٿڌيا ويا آهن.“ وري پيرو مل مهر چند آڏواڻي ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي ترتيب ڏنل

رسالي تي تنقيد ڪندي لکيو آهي: ”ڊاڪٽر گربخشاڻي بمبئي واري چاچي تي ڌيان ڏنو اٿس، اُن چاچي واريون علحيدہ پڙهڻيون ڏنيون اٿس، باقي ايترو ڪيو اٿس جو جيڪي بيت رڳو انهيءَ نسخي ۾ آهن ۽ ٻئي ڪنهن به نسخي ۾ ڪينهن، سي سڀ ڌاريو ڪلام سمجھي ڇڏي ڏنا اٿس.“ (ص 94، ڪتاب: گربخشاڻيءَ وارو شاھ جو رسالو منمنجي نظر ۾). بمبئي چاچي وارو رسالو آئندہ هر محقق جي تحقيق جو بنياد ضرور رهيو پر هن جي صورتخطي شمري عالمن ۽ سرڪاري محققن لاءِ مونجهارا پيدا ڪيا.

هن کان پوءِ 1900ع ۾ سنڌ تعليم کاتي وارن رسالو چاچيو، هي رسالو نئين صورتخطيءَ ۾ پهريون رسالو آهي. هن رسالي لاءِ پڻ ڊاڪٽر گربخشاڻي ڪا سٺي راءِ قائم ڪانه ڪئي آهي، جيڪي به اضافي بيت هن رسالي ۾ موجود هئا پر ٽرمپ واري چاچي ۽ سندس مطالعي وارن قلمي رسالن ۾ نه هئا، انهن سڀني بيتن کي ڌاريو ڪلام سمجھي ڪڍي ڇڏيو. هت هڪ ڳالهه توجهه طلب آهي ته سرمارئي جي ”زمر زخرف“ واري داستان جن ۾ قرآن شريف جون آيتون شامل آهن يا ڪنهن سورت جو نالو لکيل آهي ۽ سرسئي ديسي جا بلوچي زبان وارا بيت به رد ڪري ڇڏيا. جيتوڻيڪ ٻنهي سرن جا اهي بيت سندس مطالعي هيٺ آيل قلمي نسخن ۾ موجود هئا، مارئيءَ وارا بيت سرڪاري چاچي کان علاوه ۽ بمبئيءَ واري چاچي ۽ پوءِ وارن رسالن جهڙوڪ مرزا قليچ بيگ، محمد عثمان ڏيپلائي، خان بهادر محمد صديق ميمڻ، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي وارن رسالن ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ٻانهون خان شيخ، الهداد جمنجھي ۽ گنج جي رسالن ۾ موجود آهن، پر اهي مارئيءَ وارا بيت ٽرمپ، ڊاڪٽر گربخشاڻي، غلام محمد شاهواڻي، ڪلياڻ آڏواڻي ۽ علامه آءِ آءِ قاضي وارن رسالن ۾ نه آهن. جڏهن ته انهن بيتن لاءِ حاجي ٻانهون خان شيخ ص: 13-14 تي لکن ٿا ته: ”معتبر روايتن مان معلوم ٿو ٿئي ته اهڙي قسم جا بيت شاھ عبداللطيف ڀٽائي رح گهوٽڪي (لوءِ صاحبان) واري بزرگ پير موسن شاھ جيلانيءَ سان هڪ ملاقات جي وقت چيا هئا.“

سرديسي جي بلوچي زبان وارن بيتن لاءِ ڊاڪٽر گربخشاڻي جلد-2 جي معنيٰ ۽ شرح ۾ ص: 481 تي لکيو آهي، ”مرحوم مير عبدالحسين سانگي واري قلمي نسخي جي حاشيي تي انهن بيتن جي سامهون مير

صاحب فارسيءَ ۾ هڪ نوت لکيو آهي، جنهن ۾ مير صاحب لکيو آهي ته، سالڪن جي رهنما حاجي ميون احمد پٺاڻي چوندو هو ته اهي بيت پنهنجي پاڻي جي کان سواءِ ٻئي ڪنهن کان به سماع ۾ نه ٻڌا اٿم ۽ نڪي ڪي انهن بيتن بابت مون وٽ ڪا سند آهي ۽ درگاه جي ٻين پاڪ معتبرن کان معلوم ڪيو اٿم ته هي بلوچي بيت شاھ صاحب جا چيل نه آهن پر اتفاق سان پوين فقيرن کان ٻڌي رسالن ۾ درج ڪيا ويا آهن.

جڏهن ته گربخشاڻيءَ جي هن موقوف کي رد ڪندي حاجي ٻانهون خان شيخ ص: 14 تي لکن ٿا، ”مزي جي ڳالهه اها آهي ته اهڙو ذڪر ميون احمد، لالواڻي صاحب سان نه ڪيو. جنهن سان اڪثر ميون احمد ڪچهريون ڪندو هو. لالواڻي صاحب ته پاڻ سندس مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب ۾ انهن بيتن ۾ ڪم آيل بلوچي لفظن جي معنيٰ لکي آهي. بلوچي زبان جا 14 بيت گنج شريف ۾ لکيل آهن، جيڪو سنه 1207ھ ۾ لکجي پورو ٿيو هو ۽ هڪ بيت ”بروگریدجي، تا ڏين پارسيون پاڻ ۾“ برتس ميوزيم واري بياض ۾ آندو ويو آهي، جڏهن ته ان وقت ميون احمد ۽ سندس پاڻي جو شايد اڃا ڄاوا به نه هجن، ميون احمد خود سندس 1304ھ ۾ لکيل رسالي ۾ سرديسي ۾ فصل ستين ۾ بلوچي زبان جا پنج بيت شامل ڪيا آهن....“

هي رسالو به پهرين ٻن ٽرمپ ۽ بمبئي چاپي وارن رسالن جيان متضاد رايي جو شڪار رهيو پر مٿيان ذڪر ڪيل سرمارئي ۽ سرديسي وارا بيت ٽرمپ، بمبئي، مرزا قليچ بيگ، محمد عثمان ڏيپلائي، خان بهادر محمد صديق ميمڻ، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، جمنجھي ۽ ٻانهون خان جي رسالن ۾ موجود آهن، پر صرف ڪلياڻ آڏواڻي، علامه آءِ آءِ قاضي، غلام محمد شاهواڻي، ڊاڪٽر گربخشاڻي انهن بيتن کي رد ڪيو آهي.

1913ع ۾ مرزا قليچ بيگ نئين صورتخطيءَ ۾ شاھ جو رسالو ڇپايو، هي محترم رسالن جي محققن مان پهريون محقق آهي، جنهن بيتن ۾ آيل ڏکين لفظن جي معنيٰ رسالي جي صفحن تي هيٺ تري ۾ لکي آهي ۽ ساڳئي وقت ”لغات لطيف“ نالي شاھ جي بيتن جي ڏکين لفظن جي معنيٰ پڻ ڇپرائي، پر هي رسالو مختلف قلمي ۽ چاپي نسخن کي سميتي ڪجهه قدر جامع نسخو ڇاپيو ويو ۽ تحقيق جي کوٽ سبب هن رسالي ۾ ڌاريو ڪلام شامل ٿيو ۽ رسالو وري به اختلافي ثابت ٿيو.

هن رسالي متعلق به ڊاڪٽر گربخشاڻي ڪا سٺي راءِ قائم نه ڪئي. هن رسالي ۾ ڪجهه بيت اهڙا ملن ٿا، جيڪي رسالن ۾ نه آهن ۽ ڪن بيتن ۾ اضافي سٽون به ملن ٿيون، جيڪي ٻين رسالن ۾ نه آهن. هن جو هڪ سبب سنڌ جي مشهور لطيفي سگهڙ مرحوم محمد هاشم مڱڻهار سندس نالي سان ڳوٺ ڪوٽڙيءَ کان 25 ڪلوميٽرن تو طرف ويندڙ انڊس هاءِ وي تي وينل بزرگ طرفان ڏنا ويا هئا. (هيءَ حقيقت مون کي فقير محمد هاشم مڱڻهار جي پٽ فقير محمد جمن مڱڻهار عرف جمعو فقير ٻڌائي) ۽ باقي بيت هن رسالي ۾ اڳ چيپيل رسالن ۽ قلمي نسخن تان کنيا ويا هئا. هن رسالي جي پڙهڻين ۽ تلفظ ۾ ڀڄڻ فرق آهي. هن رسالي جي مکيه سرچشمن ۽ ترميم واري رسالي جي مکيه سرچشمن پٽ ۽ بلڙي شاھ ڪريم واري قلمي نسخن لاءِ ڊاڪٽر گربخشاڻي لکيو آهي: ”خود پٽ ۽ بلڙي وارن نسخن ۾ ناچن ۽ مسخن واريون وايون داخل ٿيل آهن.“
ص: 78 مرزا قليچ بيگ صاحب پنهنجي ڪتاب ”شاھ عبداللطيف ڀٽائي رح جو احوال“ ۾ شاھ جي رسالي ۾ جيڪي جڙتو ۽ ڌاريا سر ۽ بيت اچي ويا آهن، تن جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو ته، ”صحيح ۽ سچو نسخو شاھ جي رسالي جو اڃا به گهربل آهي. سگهوئي ڪنهن علم واري کي دل ۾ خيال پوندو جو اهڙو ڪتاب ڇپائي پڌرو ڪندو ته پڙهڻ وارا پڙهي خوش ٿي دعاءَ خير ڪندا.“ هن رسالي ۾ بمبئي واري ڇاپي کان به وڌيڪ بيت شامل ٿيل آهن.

انهيءَ وقت تائين سڀني چيپيل رسالن ۾ عجب ته اهو آهي ته ڪوبه نسخو منڍ کان وٺي ڀڄاڙيءَ تائين هڪ ٻئي سان ملي نٿو اچي. هڪڙن نسخن ۾ هڪڙا بيت ته ٻين ۾ ڪي ٻيا. رسالي جو ڪوبه نسخو وري خامين کان خالي نه هو. رسالي ۾ ڪلام جي صحيح پڙهڻين مقرر ڪرڻ، لفظن جي تز معنيٰ طئي ڪرڻ، اصطلاحن کي سمجهڻ جهڙن اهڃڻ مسئلن کي حل ڪرڻ طرف اڃا ڌيان ڏيڻ جي ضرورت هئي.

شاھ سائين جي ڪلام جي باقاعده ۽ سائنسي اصولن پٽاندڙ تحقيق جي شروعات سال 1923ع ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي صاحب ڪئي. هن صاحب ٽن جلدن تي مشتمل 18 سرن مان سندس راءِ مطابق ڌاريو ڪلام خارج ڪري مختصر شرح ۽ ڏکين لفظن جي معنيٰ سان شايع ڪيا. باقي سرن جي ڇنڊڇاڻ جو ڪم سندس وفات سبب رهجي ويو. هن ڪم ۾ ڊاڪٽر علامه دائود پوتو صاحب، ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ سان

عملي طرح سڀيلي رهيو. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي تحقيق جا سرچشما هيٺيان قلمي ۽ چاپي رسالا رهيا:

- 1- بلڙي وارو قلمي نسخو، جيڪو 1780ع ۾ لکيو ويو هو.
- 2- پٽ وارو قلمي نسخو (پرتمر فقير جي اوطاق ۾ رکيل گنج شريف نه) بقول ٻانهون خان شيخ، ص: 13
- 3- مير عبدالحسين سانگي وارو قلمي نسخو.
- 4- برٽش ميوزيم وارو قلمي نسخو.
- 5- آرنيسٽ ٽرمپ وارو چاپو، سنه 1866ع.
- 6- قاضي محمد ابراهيم وارو چپايل بمبئي چاپو، سنه 1867ع (1283ھ)
- 7- سرڪاري چاپو، تعليم کاتي سنڌ جو چپايل، سنه 1900ع.
- 8- مرزا قليچ بيگ وارو چاپو، سنه 1913ع.

ڊاڪٽر گربخشاڻي وارو رسالو هڪ ته اڻپورو رهجي ويو ۽ ٻيو ته هن صاحب شاھ صاحب جو ڪافي ڪلام پنهنجي مرضيءَ مطابق ڌاريو سمجھي ڪڍي ڇڏيو. ڊاڪٽر گربخشاڻي خود پنهنجي نسخي لاءِ لکيو آهي، ”جيئن گلاب جي ٻوٽي کي وليون ويڙهي وينديون آهن ته، گلاب جو ذاتي حسن ڍڪجي ويندو آهي. تيئن ڌارڻي ڪلام به شاھ صاحب جي ڪلام جي سوڀيا تي اثر وجهي. ان کي البت ڍڪي ڇڏيو آهي. تنهن ڪري ڏاتو هٿ ۾ کنيو اٿم ته آهي وليون چانگي ڌار ڪريان ته شاھ صاحب پنهنجي نوراني جمال ۽ جلال سان نظر اچي.“ ص: 79.

ڊاڪٽر گربخشاڻي صاحب جي پنهنجي مٿين راءِ (مجموعي طور رسالي جي صحت) متعلق ان دور ۾ ڪيترن ئي عالمن ۽ محققن واويلا ڪئي ۽ تڏهن جي اخبارن ۽ رسالن ۾ تنقيدي ليک لکيا ويا، ڪن ڄاڻي وائي رسالي جي خامين کي لکائيندي ڊاڪٽر صاحب جي ڀر ڪئي ته ڪن وري اصولي طور تنقيد ۾ مخالفت ڪئي. هن ۾ ڀيرو مل مهرچند آواڻي جيت مل، ليلا رام نمايان رهيا. هن دور جي انهن تنقيدي لکڻين ۾ سنڌي ادب ۾ پهريون ڀيرو تنقيد کي اهميت ملي ۽ اهي لکڻيون ن تحقيق ۽ تنقيد جا عمدا مثال آهن. جن مان سندن وسيع علم ۽ شاھ جي رسالي جي ڳوڙهي اڀياس ۽ علم لغات جي ساک ملي ٿي. اهوئي سبب آهي جو شاھ صاحب جي ڪلام جو اڀياس ڪندڙن لاءِ انهن مضمونن کي وڏي اهميت آهي. هن رسالي جون جيڪي خاص خاميون سامهون آيون، انهن مان هڪ هيءَ هئي ته ڊاڪٽر صاحب پنهنجي

سمجھ تحت رسالي مان 1000 کن بيت ڪڍيا. رسالي جي پڙهڻين ۾ ڦيرڦار ڪري پنهنجي طرفان قياسي پڙهڻيون مقرر ڪيون ۽ اهڙيءَ طرح رسالي جي Text سان هٿ چراند ڪئي. روحاني رازن جي تشريح غلط ڪئي ۽ ڪيترن ئي لفظن جي اصطلاحن جي معنيٰ به غلط ڏني.

هنن سڀني خامين لاءِ جينمل لکيو ته: ”جتي صاف ظاهر آهي ته فلاڻا بيت ٻين شاعرن جا آهن ۽ زوريءَ رسالي ۾ تنبيا ويا آهن. انهن کي ڌاريو ڪلام ليکي رد ڪرڻ ۾ ڪنهن کي به اعتراض نه آهي. پراڻا بيت جيڪي ٻوليءَ ۽ عبارت مان بلڪل شاهه لطيف جا چيل ٿا لڳن ۽ شاهه جي رسالي جي اڳاٽن قلمي نسخن توڙي شروعاتي ڇاپن ۾ به موجود آهن. انهن کي رد ڪرڻ لاءِ گربخشاڻي ڪي به وڌندار دليل پيش نه ڪيا آهن. اهڙن بيتن جو تعداد هڪ هزار کن ٿي ويندو. انهن کي شاهه صاحب جي رسالي مان بلڪل ڪڍي ڇڏڻ جڻ ته خون ڪرڻ برابر آهي... جيڪا ڳالهه سنڌي ساهت لاءِ وڏو هاڃو چئبي. انهيءَ ڪري ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ واري ڇاپي کي رسالي جي صحيح نسخي هئڻ جي مھر لڳائڻ واجب نه آهي.“

هيءَ حقيقت آهي ته ڌارئي ڪلام ۾ ٻين شاعرن جي ڪلام کان سواءِ آهي بيت جيڪي معتبر نسخن ۾ شاهه صاحب جي نجی ڪلام جي حيثيت سان موجود هئا. انهن کي ڊاڪٽر گربخشاڻي بنا ڪنهن تنقيدي اصولن جي ڪڍي ڇڏيو. اهڙن بيتن جا مثال هن مضمون ۾ اڳ ذڪر ڪري آيا آھيون، پر جينمل اڃا وڌيڪ به لکيو آهي ته، ”گربخشاڻي ڪيترن لفظن ۽ بيتن جي صحيح ۽ روحاني معنيٰ سمجھائي نه سگهيو آهي.“ هي سلسلو ته هر محقق ۽ عالم ويندي ڊاڪٽرنبي بخش خان بلوچ ۽ ٻانهون خان شيخ تائين هلندو آيو آهي.

جينمل اڃا وڌيڪ جامع راءِ ڏيندي لکيو ته، ”شاهه عبداللطيف ڀٽائي کي پروفيسر گربخشاڻي سوڌيو نه آهي، پر لوڏيو آهي.“ نه رڳو جينمل پر ٻيو مل چند آڏواڻي جيڪو پهرئين ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي ڀر ٻيٺو رهيو. آخر ان کي به رسالي جي مجموعي صحت ۽ ان ۾ موجود خامين کي محسوس ڪندي آخر چوڻو پيو ته، ”لفظن ۽ اصطلاحن جي معنيٰ ڏيڻ ۾ پاڻ گربخشاڻي گهڻي ۾ گهڻيون ڇوڪون (ڇڪون) ڪيون آهن.“ (ص: 149، ڪتاب: گربخشاڻيءَ وارو شاهه جو رسالو منهنجي نظر ۾) ۽ وڌيڪ ساڳئي ڪتاب جي ص: 137 تي لکيو اٿس، ”مون کي معنيٰ ۽

شرح واري پاڻي ۾ هيل تائين ائين ڏسڻ ۾ آيو آهي ته جيتريون غلطيون بين جون ٻڌايون اٿس، تن کان وڌيڪ پاڻ ڪيون اٿس.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، جمنجھي ۽ ٻانهون خان شيخ وارن رسالن کي ڇڏي باقي 10 رسالن ۾ بيتن ۽ وارين جو ڪل تعداد 4541 ٿئي ٿو. گنج شريف ۾ بيتن ۽ وارين جو ڪل تعداد 4328 آهي ۽ ٻانهون خان شيخ جي رسالي ۾ بيتن ۽ وارين جو ڪل تعداد 4769 ٿئي ٿو. جيڪڏهن ڊاڪٽر صاحب 18 سرن جي بيتن جي ڪل تعداد مان 1000 کن بيت ڪڍي ڇڏيا آهن ته پوءِ باقي 12 سرن مان گهٽ ۾ گهٽ 600 کان 700 کن بيت نڪرڻ ڪيندا هئا ۽ جيڪڏهن رسالو مڪمل 30 سرن جو نهي ها ته خارج ٿيل بيتن جو تعداد گهٽ ۾ گهٽ 1600 کان 1700 کن بيمو گهرجي ۽ اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر گربخشاڻي 35 سيڪڙو کان 38 سيڪڙو بيتن کي ڌاريو ڪلام قرار ڏئي ڪڍي ڇڏي ها. ايڏي تعداد ۾ بيتن کي ڌاريو قرار ڏيڻ جي انديشي کي محسوس ڪندي مرزا قليچ بيگ چيو ته، ”پروفيسر گربخشاڻي جيڪي هڪ هزار کن بيت ڪڍي ٿو ڇڏي، تن لاءِ ڪا سند ڏئي، چو ته انهيءَ جي جوابداري منهنجي آهي.“

مطلب ته ڊاڪٽر گربخشاڻي تنقيد جا ڪي اصول واضح نه ڪيا، جيڪي اڳتي لاءِ شاھ جي ڪلام جي پرک جا معيار مڃجڻ ۾ اچن ۽ نه عملي تحقيق ڪئي، ۽ نه ئي ان دور جي رسالي جي ڄاڻو سگهڙن ۽ فقيرن جي علم ۽ ڄاڻ جو فائدو ورتو، جڏهن ته اڄ کان 70 سال اڳ واري دور ۾ رسالي جا ڄاڻو، ٻوليءَ جي تلفظ ۽ پڙهڻين جي درستگيءَ ۾ رهنمائي ڪندڙ، لفظن ۽ اصطلاحن جي چٽي ۽ صحيح معنيٰ ۽ تشريح ڪندڙ سگهڙ ۽ فقير جهمي تعداد ۾ حيات به هوندا. ڊاڪٽر صاحب سنڌ جي پهراڙين ۾ وڃي شاھ سائين جي اڻڇپيل ڪلام کي سهيڙڻ جي به ڪا ڪوشش ڪانه ڪئي. جڏهن ته اهڙو اڻ ڇپيل ڪلام اڄ تائين سامهون ايندو رهي ٿو.

محمد سومار شيخ جا ٻه ڪتاب ”شاھ جا گم ٿيل بيت“ ۽ ”سر مارئي“ ۽ ”آمله اڻ ٿوريا“ ڪتاب جيڪو شاھ صاحب جي اڻ ڇپيل ڪلام جو مجموعو آهي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ٻانهون خان شيخ جي رسالن ۾، اڳ جي ڇپيل رسالن کان ٻاهر جا بيت موجود هئڻ منهنجي طرفان 1000 کان وڌيڪ نچ شاھ سائين جا بيت هٿ ڪرڻ هن حقيقت جو اظهار آهن ته شاھ سائين جو مڪمل ڪلام اڃا هٿ تي نه سگهيو

آهي. اهڙي قسم جو اظهار درگاه پٽ شاه جي تڏهن واري گادي نشين، ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ سان هيئن ڪيو هو: ”گنج مان ڪي ڪي بيت اهڙا پيا لڳن جي رسالي جي ڪنهن به نسخي ۾ اڳ درج ٿيل نه آهن.“

هن حقيقت کي پيرومل وڌيڪ اهميت ڏيندي لکيو: ”مطلب ته رسالي جا جيڪي به نسخا موجود آهن، سي سڀ اڻپورا آهن ۽ ڪو ڪلام آهي جيڪو اڃا ڇپيو ئي ڪونهي، تنهن ڪري سڄو رسالو جنهن کي چئجي سو آهي ئي ڪونه.“ (ص: 67 ڪتاب: ”گربخشاڻيءَ وارو رسالو منهنجي نظر ۾“). مان ته اڄ به پروسسي سان چوان ٿو ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ٻانمون ۽ گنج جعفرن رسالن ۾ جيڪي 50 کن قلمي ۽ چاپي رسالي، جن ۾ پٽ ۽ بلڙي جهڙا اڳاٽا نسخا به شامل آهن، پيئڻ باوجود شاه سائين جو نه سمورو ڪلام سميڙجي سگهيو آهي ۽ نه ئي پڙهڻين، تشريح ۽ معنيٰ ۾ ڪا مدد ملي آهي.

پيرومل جي هڪ ٻئي حوالي جو ذڪر سندس ساڳئي ڪتاب ۾ ص: 81 ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي رسالي متعلق هن طرح ملي ٿو. ”ڪيترن ئي هنڌن تي گربخشاڻي رسالي جي بيتن جون پڙهڻيون رد ڪري پنهنجو قياسي پڙهڻيون مقرر ڪرڻ ۾ غلطي ڪئي آهي... گهڻن ئي بيتن ۾ هن اڳاٽن قلمي نسخن ۽ چاپن جون پڙهڻيون مول پات Text ۾ ڏنيون آهن. تنقيد جي اصولن موجب اها وات وٺڻ جڙ ته اصل شعر سان هٿ چراند ڪرڻ آهي. جيڪڏهن هرڪو ان طرح رسالي جي مول بيتن ۾ غير قار ڪري پنهنجي پسنديءَ موجب پڙهڻيون مقرر ڪندو ته پوءِ ”شاه جو رسالو“ ڦري ”آئي وئي جو رسالو“ ٿي پوندو.“ جيئن مل ۽ پيرومل جي گربخشاڻي واري شاه جي رسالي متعلق اهڙن ويچارن جو سلسلو نه ڪٽندڙ آهي ۽ جيئن ص: 213، 64 ۽ 86 تي پيرومل لکيو آهي: ”گربخشاڻيءَ واري چاپي ۾ اڃا به ڪجهه وڌيڪ سڌارن ڪرڻ جي ضرورت آهي... اسين ڪٿي ائين سمجهنداسين ته سڄو رسالو ڪونه ڪڍيو اٿس... صحيح نسخو جنهن کي چئجي، سو بنهه آهي ئي ڪونه، ايترو چئبو ته رسالي جا جيڪي به نسخا، ڇپيل توڙي اڻ ڇپيل هتي سنڌ جو سنڌ ۾ ملي سگهن ٿا، سي وري ڪو نئين سر پيئڻيندو ته ممڪن آهي ته ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ وارين ڪن پڙهڻين کان ڪي وڌيڪ ۽ سمڻيون پڙهڻيون هٿ ڪري سگهندو.“

هن رسالي جي قدرشناسي تڏهن به ۽ اڄ به سڀني سنڌين عام توڙي

خاص ڪئي آهي. ڪن محققن، عالمن ۽ اديبن هن رسالي تي نڪتہ چيني ڪئي تہ ٻئي طرف وري ڪن ٻين محققن، عالمن ۽ اديبن هن جي آجيان ڪئي آهي. جيئن پيرومل رسالي جي پهرئين جلد ڇپجڻ سان ئي پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي لکيو: ”ڪتاب آهي جنسي سون جو ٽڪر پر ڊاڪٽر گربخشاڻي صاحب منجهس مٺ جو ڳوڙهو ڳنڍي ڇڏيو آهي، جنهن سندس سڄي رسالي جو قدر گهٽائي ڇڏيو آهي.“ (ص: 139، ڪتاب: گربخشاڻيءَ وارو رسالو منهنجي نظر ۾) ان کان علاوه آغا صوفي سچل سائين جي رسالي ۾ ڊاڪٽر تي چوه چنڊيا هئا ۽ شيخ ساز علي سان پڻ سنڌو اخبار ۾ ڊاڪٽر تي ناراضيو ڏيکاريو هو.

هن قسم جي بحث مباحثي سنڌي ادب ۾ تنقيد جي فن کي هڪ نئون موڙ ته ڏنو پر رسالي جي مجموعي صحت ۾ ڪو خاطر خواهه سڌارو نه آندو. اهڙو اظهار پيرومل پنهنجي ڪتاب جي ص: 137، 138 تي لکيو آهي، ”انهيءَ وقت ئي رسالي جي جلد پهرئين ۾ ڪي ٿوريون ٿوريون خاميون آهن، ته به ايترو چئبو ته محنت ڪرڻ سان پنهنجي وسان گهٽايو ڪين اٿس... انهن تنهي جلدن ۾ اسان کي ڪي سڌارا ڪپن ته اهي ڳالهيون سندن ڌيان تي آڻڻ اسان جو ئي فرض آهي.“

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي رسالي جي تنهي جلدن ڇپجڻ کان ڪجهه سال پوءِ جڏهن تعليم کاتي سنڌ طرفان هن رسالي جي سر سسئيءَ جي پنجن سرن کي ڪاليج ۾ درسي طور پڙهائڻ جو فيصلو ڪيو ويو ته پيرو مل هڪ دفعو وري لکيو: ”..... اهي سر مون کي پاڙهڻا هئا، تنهن ڪري انهن جو نئين سر اڀياس ڪيم ته گهڻيون چوڪون لڏيم ئي انهن سسئيءَ وارن سرن مان اڪثر رڳو ڪن لفظن جا بنياد غلط ڄاڻايا اٿس.“ (ص: 151) رسالي جي مجموعي صحت جي صورتحال کي محسوس ڪندي پيرو مل: 168 ۽ 167 تي لکيو ته: ”هيئن ليک لکڻ ۾ منهنجو مطلب ئي اهو آهي ته هن رسالي کي اڃا به ڪجهه وڌيڪ سڌارڻ جي ضرورت ظاهر ڪريان... هن رسالي جو نئون ڇاپو اهڙو نڪري جو هر ڪو ان کي سنڌ سمجھي... اميد ته اهڙي ڪا ڪوشش جلد ٿيندي، جو رسالي جو سوڌيل نسخو صحيح معنائن سان اسان کي جلد ملندو ۽ سنڌ جي هڪ وڏي گهرج پوري ٿيندي.“

پيرومل جي هيءَ گهرج ته شاھ جي رسالي جو صحيح نسخو معنائن سان ڇپجي، سڀ اڻ ڇپيل ڪلام ان ۾ شامل هجي، درست پڙهڻيون

مقرر ڪجن ۽ هڪ مستند ۽ مڪمل رسالو ٺهي. سنڌ جي واقعي پراڻي گهرج آهي، جيڪا اڄ کان 138 سال اڳ ٽرمپ واري ڇاپي نڪرڻ وقت به هئي ته هينئر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ٻانهي خان جي رسالي ڇپجڻ کان پوءِ به پوري نه ٿي آهي. اسان اڄ به اتي ئي بيٺا آهيون، رسالن کي ردي نئون نمائڻي سگهجي، پر انهن جون غلطيون، صوفيانا اصطلاح، ڌارين ٻولين جا لفظ فقرا سڌارجڻ ۽ تنقيد جا ڪي متفق معيار طغي ڪري انهن کي خبرداريءَ سان استعمال ڪندي نجي ۽ ڌارئي ڪلام جي پرک ڪرڻ گهرجي. هونئن به علم لغت سان ئي ٻوليءَ ۽ ادب جي ترقي ممڪن آهي پر ان جو ڪنهن به قابل قدر سماءُ نه لڌو آهي. بيتن جي ترتيب موضوع ۽ ڪهاڻيءَ جي سلسليوار مرحلن تحت هئڻ گهرجي. هن ڏس ۾ هاڻوڪي دور ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ٻانهي خان پلوڙ ڪم ڪيو آهي. سندن ترتيب ڏنل رسالن کي ڏسبو ته ان مان پڌرو آهي ته رسالن تي پورهيو به پورهئي جهڙو ڪيو اٿن پر بيتن جي تعداد ۾ اختلاف اڃا قائم آهي. معنيٰ ۽ پڙهڻين ۾ نه رڳو فرق آهي پر غلطيون به موجود آهن ۽ ان کان علاوه ڪن بيتن جون اضافي سٽون سندن رسالن ۾ موجود نه آهن، اهڙن بيتن ۾ ڪجهه آيتون ته ڪٿي شاهه صاحب جو نالو مبارڪ به آهي. اهڙو اظهار ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو پنهنجي ”شاهه عبداللطيف ڀٽائي تي ٿيل تحقيق“، ڪتاب عنوان ”شاهه جي تحقيق“ ڇپايل شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي. سال 1995ع، ص: 68 تي ڪيو آهي، ”شاهه جي رسالي تي جيڪو به ڪم ٿيو آهي، انهن ڪتاب ۾ ڏسنداسين ته جن به اسڪالرن ڪم ڪيو آهي، انهن رڳو مواد گڏ ڪيو آهي، منهنجي خيال ۾ اوهان هت ان گڏ ٿيل مواد بابت تحقيق لاءِ آيا آهيو.“

Gul Hayat Institute

قاضي، آڏواڻي، شھواڻي، قاسمي، انصاري، ڏيپلائي، گنج ۽ جنجھي جن جي چيپيل رسالن جو تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس

ڊاڪٽر گريخشاڻي کان پوءِ جي محققن غلام محمد شاهواڻي، غلام مصطفيٰ قاسمي، علامہ آءِ آءِ قاضي، محمد عثمان ڏيپلائي، ڪلياڻ آڏواڻي ۽ عثمان علي انصاري به ڪا خاطر خواه تبديلي ڪونه آندي. صرف پراڻي چاپي ۽ ڪجهه قلمي نسخن کي نظر ۾ رکي بيتن جي ڪٽ ڪوٽ ڪري صرف نالا ڳڻايا. سنہ 1950ع ۾ غلام محمد شاهواڻي ڊاڪٽر گريخشاڻي جي چيپيل 18 سرن ۾ بمبئي واري چاپي جي ڪجهه بيتن جو اضافو ڪري سرشينمن ڪيڏارو ڪڍي 30 سرن تي متشتمل رسالو ڇپايو ۽ صرف هر صفحي جي هيٺان تري ۾ ڏکين لفظن جي معنيٰ ڏني اٿس. هن رسالي ۾ به بيتن جي ڪوٽ ۽ بين خامين جي چاپ قائم آهي. پڙهڻين ۽ تلفظ جي معنيٰ جي غلطي سان گڏ بيتن جي اضافي ستن جي غير موجودگي به هن رسالي جون اهم خاميون ڳڻجن ٿيون. جيئن ڊاڪٽر علامہ دائود پوتو پنهنجي مضمون ”رسالي جا قديمي نسخا“ نئين زندگي نومبر 1953ع ۾ لکيو: ”غلام محمد شاهواڻي صاحب وارو رسالو صوري ۽ معنوي لحاظ کان بلڪل معيوب ۽ نادرست آهي.“ سنڌ سرڪار جي 1900 واري چاپي جي ترتيب ۽ سٽاءُ کي هومو قائم رکندي 1951ع ۾ علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي رسالو ڇپايو. هي رسالو شينمين ڪيڏارو ڪڍي باقي 35 سرن تي ڇاپيو ويو. معنيٰ به گهٽ لفظن جي ڏنل آهي. شرح کان بلڪل وانجهيل آهي. صرف چند بيت بمبئي ۽ غلام محمد شاهواڻي واري چاپي تان کنيا ويا آهن.

1958ع ۾ هندوستان ۾ پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي شاھ سائين جو رسالو ڇپايو. هي پهريون رسالو آهي. جنهن ۾ هر صفحي تي هيٺ تري ۾ مشڪل لفظن جي معنيٰ سان گڏ هر بيت جي سامهون سليس نشري

سنڌي سمجھاڻي لکي وئي آهي. هي رسالو پڙهندڙن لاءِ ۽ خاص طور نوجوان پيڙهي لاءِ ڪارائتو ثابت ٿيو. هن کان علاوه ورهاڱي کان پوءِ لڏي ويل سنڌين لاءِ سندن ئي ماحول ۾ هن رسالي جو هئڻ وڏي پال پلائي پڻ ثابت ٿي، هن رسالي ۾ به خامين جي کوٽ نه آهي.

1959ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان علامہ آءِ آءِ قاضي جو ترتيب ڏنل رسالو ڇپيو ويو. هن صاحب جي تحقيقي ڪيتر جي سرحد به رواجي سرڪاري ادارن ۽ اڳ ڇپيل رسالن تائين هئي ۽ صرف بمبئي ڇاپي جو ڌاريو ڪلام سمجھي ڪيڏيل بيتن مان ڪن بيتن کي رسالي ۾ شامل ڪيو ويو پر سر ڪيڏارو خارج ڪيو ويو ۽ ڪي واضح دليل به ڪونه ڏنا ويا، جڏهن ته هن صاحب جي علمي ساک ۽ شاھ سائين تي لکيل جڳ مشهور مقالي ”شاھ عبداللطيف ڀٽائي دنيا جو وڏي ۾ وڏو شاعر“ ۾ ڏنل سندس ويچارن جي برعڪس نتيجو نڪتو. هن رسالي جي آخر ۾ ڪجھه مشڪل لفظن جي معنيٰ ڏني وئي آهي.

محمد عثمان ڏيپلائي ۽ عثمان علي انصاري ۽ مٿي ذڪر ڪيل رسالن کي مطالعي هيٺ آڻيو ته پتو پوندو ته رسالي جي تحقيقي ڪيتر ۾ خامين جي کوٽ نه آهي. ڪنهن به عالم مستند ۽ مڪمل رسالو ڪونه ڏٺو آهي ۽ اڻ ڇپيل ڪلام کي به رسالي ۾ آڻڻ ۽ سڌارن آڻڻ جي ضرورت محسوس ٿيندي رهي آهي محمد عثمان ڏيپلائي 1950ع ۾ لکيل عبرت ڪتابي سلسلي ”شاھ جي رسالي جا رهبر“ ڪتابڙي ۾ شاھ جي ڪلام تي راءِ ڏيندي سر سامونڊي جي وڻجارين طرفان جر ڪي جاتون ۽ اڪا ڏيندڙ مفھوم وارو بيت هندو مذهب جي عڪاسي ڪندڙ بيت قرار ڏئي رد ڪيا. ان کان علاوه سر رامڪلي، سر ڪاهوڙي ۽ سرپورب جي فقيرن وارا بيت پڻ رد ڪرڻ جو فيصلو ڏنو.

”شاھ جي رسالي جو رهبر“ ڪتاب جي پهرين صفحي عرض حال عنوان هيٺ محمد عثمان ڏيپلائي رسالي مان بيت خارج ڪرڻ جي ارادي جو اظهار هيئن ڪيو آهي: ”ڪجھه عرصي کان رسالي عبرت ۾ شاھ جي رسالي جي انهن بيتن جو انتخاب شايع ٿيو جي خدا پاڪ ۽ رسول پاڪ ﷺ جي حڪمن ۽ تعليم جي خلاف هئا. ڪن شيطان موالين اهي پنهنجي طرفان ناھي شاھ صاحب جي رسالي ۾ ملائي ڇڏيا. آھن لاءِ ته خلق انهن کي شاھ جا سمجھي انهن جي پيروري ڪري شيطانيءَ ۾ وڃي پوي.“ محمد عثمان ڏيپلائي جي هن حوالي ۾ جيڪي

ڳالهيون سامهون اچن ٿيون هي آهن: هڪ ته رسالي ۾ ڪي اهڙا بيت آهن، جيڪي الله پاڪ ۽ رسول ﷺ جي تعليمات جي خلاف آهن، اهي به رسالي مان خارج ٿيڻ گهرجن. هاڻ سوال ٿو پيدا ٿئي ته اهي بيت ڪهڙا آهن، جن کي محمد عثمان ڏيپلائي صاحب الله ۽ رسول ﷺ جن جي تعليمات جي خلاف ٿو سمجهي ۽ ٻيو اهو ته اهڙن بيتن جي معنيٰ ۽ مفهوم کي ڪير ۽ ڪيئن طئي ڪجي ته ڪهڙا بيت اسلامي آهن ۽ ڪهڙا بيت غير اسلامي آهن؟ باقي اهڙا بيت جيڪي سڀني محققن پڻ رسالن ۾ شاه صاحب جي نجي ۽ پنهنجي سڄي ڪلام طور شامل ڪيا آهن، پر محمد عثمان ڏيپلائي اهي بيت پنهنجي تنگ نظري سبب خارج ڪيا آهن. اها شاه سائين جي ڪلام سان هٿ چراند ۽ شاه صاحب جي فڪر سان منافقي آهي. محمد عثمان ڏيپلائي طرفان خارج ڪيل بيتن جي سٽاءُ هن طرح ص: 8 ۽ 9 تي ملي ٿي:

1. پاڻ ٿي جل جلاله، پاڻ ٿي جان جمال،
پاڻ ٿي صورت پرين جي، پاڻ ٿي حسن ڪمال،
پاڻ ٿي پير مريد ٿئي، پاڻ ٿي خوب خيال،
سڀ سپوڙي حال، منجهان ٿي معلوم ٿئي.
(سُر ڪلياڻ)

(هي بيت بمبئي، خان، گربخشاڻي ص: 84 ۽ ڊاڪٽر بلوچ ص: 134 جي رسالن ۾ موجود آهي.)

2. سڄڻ ساھ پساھ ۾، پرين پاڻ پساھ
وفي ان فسڪم افلاتبصرون، سڄو اي گواھ
(هي بيت بمبئي ص: 365 خان ص: 427 ۽ مرزا قليچ بيگ ص: 787 جي رسالن ۾ موجود آهي.)

3. وياسون پاڻان، سڀ ٿياسون سپرين،
جاڻي جي ڄاڻان، رتي رهي نه هيڪڙي.
(هي بيت بمبئي ص: 366 خان ص: 428 مرزا قليچ بيگ ص: 787 جي رسالن ۾ موجود آهي.)

4. نڪا ابتدا عبد جي، نڪا انتها،
سي وڃڻ کي ويا، جن سڃاتو سپرين.

(هي بيت ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب واري رسالي ص: 142 تي موجود آهي).

5۔ اسين سڪون جن کي، سي تان اسين پاڻ،
لم ڀلد ولم ڀولد، ونءِ اوڏانھن پيھي،
(هي بيت مرزا قليچ بيگ جي رسالي جي ص: 779 ۽ سواءِ گر
بخشاڻي جي باقي ٻين رسالن ۾ سر آسا ۾ آهي).

6۔ ڏسڻ ڏسين جي، ته هم کي حق چئين،
شارڪ شڪ ۾ ني، انڌا انهيءَ ڳالھ ۾،
(هي بيت ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي رسالي جي ص: 140 ۽ ٻين
رسالن ۾ موجود آهي)

7۔ پيھي جان پاڻ ۾، ڪيم روح رھاڻ،
نڪوڏونگر ڏيھ ۾، نه ڪا ڪيچين ڪاڻ،
پنھون ٿيس پاڻ، سسئي تان سور هئا!
(هي بيت مرزا قليچ بيگ جي رسالي ۾ ص: 260 تي موجود آهي).

8۔ وهم ورساياس، نات پنھون آءِ پاڻ هئي،
پاڻ وڃايم پنھنجو، پيئي پريان جي پاس،
رتي علم نه راس، ڌاران پسڻ پرين جي،
(هي بيت مرزا قليچ بيگ ص: 262 تي رسالي ۾ موجود آهي).

مٿي لکيل سڀ بيت هم اوست يا وحدت الوجود جي نظريي جا
بيت آهن. معرفت ۽ حقيقت ۽ الوهيت جي مفهوم ۽ منزل وارا بيت
آھن. هاڻ محمد عثمان ڏيپلائي کي جيئن سمجھ ۾ اچي ٿو ته اها
سندس سوچ آهي پر حقيقت ۾ ائين ناهي. ساڳئي ڪتاب جي ص 11
تي لکيوائن: ”۽ رسول الله ﷺ جن جي حديثن ۾ به ڪوڙيون ۽ قرآن جي
خلاف حديثون ملائي ڇڏيون آهن ۽ اوليائن سڳورن بابت به ڪوڙا آهن،
ڪوڙا بيت ناهي سندن ڪلام ۾ ملائي ڇڏيندا آهن“ هن نظريي جي
ڪوڙائي جي ٿينجي هيٺين بيتن کي ڪڍڻ جي ڪٿ ڪئي. ص: 9
تي هيٺيان بيت درج ٿيل آهن:

1۔ جن وڃايو وجود، سي فنا ٿيا في الله سان،
نه ڪن قيام، نه قعود، نه ڪو ڪن سجدو،
جيلائهن ٿيا نابود، تيلانهن رسڻا بود ڪي.
(هي بيت ڊاڪٽر بلوچ جي رسالي جي ص: 141 ۽ ٻين رسالن ۾ موجود آهي).

2۔ لنگ ڪڍيائون لانگ، موتي ڪن نه مسحو،
اسلامان اڳي هئي، سا سڻيائون پانگ،
3۔ ورد وظيفا وسريا، نه ڪي رهي ياد نماز،
هينئڙو بحري باز، چائي چنبن ۾ ڪيو.
(هي بيت ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي رسالي ۾ ص: 445 تي لکيل آهي)

4۔ ڪافر ٿي ته اُبهين باب شرع جا ڇڏ،
من مشرڪن گڏ، ته ويجهو ٿئين وصال ڪي.
(هي بيت ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي رسالي جي ص: 141 ۽ ٻين رسالن ۾ موجود آهي).

7۔ ظاهر ۾ زاني، فڪر منجهه فنا ٿيا،
تن ڪي تعليم جي، ڪڙه اندر ڪاني،
حرف حقاني، دور ڪيائون دل ۾.
(هي بيت ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي رسالي جي ص: 137 تي ۽ ٻين رسالن ۾ موجود آهي).

هن بيت ۾ هڪ اهم نقطو توجه طلب آهي ته لفظ ”زاني“ يا ”ظاني“ معنيٰ ۽ مفهوم سبب محمد عثمان ڏيپلائي لاءِ اعتراف جو سبب بڻيو آهي. انهن ۾ غلطي اڄ تائين هر محقق ڪئي آهي ۽ محمد عثمان ڏيپلائي ان غلطيءَ جو فائدو ورتو آهي. لفظ زاني زناڪار ته بلڪل غلط آهي ۽ ڪن محققن هن لفظ کي ”ظاني“ لکيو آهي، ۽ ان جي معنيٰ لکي آهي: ظن ڪندڙ، گمان ڪندڙ، شڪ ڪندڙ (تائين آهي يا نه)؛ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ص: 137. هي معنيٰ به بلڪل غلط آهي، ڇاڪاڻ ته ظن يا شڪ ڪندڙ سالڪ نٿو ٿي سگهي ۽ بيت جي باقي ٻن سٽن جي

معني ۽ مفهوم جي دلالت به ٿئي ٿي. تنهن ڪري اهو لفظ آهي ”زمانو“ ۽ معنيٰ ٿيندي ته ظاهر ۾ زماني جهڙا، زماني جي ڪار وٺنوار ۾ آهن پر فڪر منجهه فنا آهن. پوري رسالي ۾ صورتخطي، تلفظ، معنيٰ ۽ شرح جا اهڙا ڪيترائي هاجا ٿيل آهن ۽ انهن کي درست ڪرڻ ۽ سڌارا آڻڻ جي اشد ضرورت آهي.

ص: 13 تي محمد عثمان ڏيپلائي وري ساڳئي دليل کي دهرائيندي لکيو آهي ته اسان وٽ خدا پاڪ جي ڪسوتي قرآن مجيد ۾ موجود آهي. اسان جي دل جو سرور آهي. اسانجي روح جي راحت ۽ دماغ جي طراوت آهي. جيڪو بيت انهيءَ جي مخالف آهي ۽ شيطاني تعليم سان پريور آهي، سو شاه صاحب جو چيل نه آهي ۽ اهو جلاڻ لائق آهي.“ هاڻ سوال توپيدا ٿئي ته جلاڻ لائق ڪير آهي! شاه صاحب جو اهڙو ڪلام جيڪو محققن جي نااهلي سبب غلط تشريح ۾ آيو يا اهي محقق جن اعليٰ قسم جي فڪري ڪلام کي نه سمجهندي جلاڻ جا جتن ڪيا؟ اهي محقق ته آلن ٽوٽن ۾ ساڙڻ جهڙا آهن، جن پنهنجي جمالت کي لطيفي فڪر سان سلهاڙيو آهي.

محمد عثمان ڏيپلائي صاحب ص: 13 تي چيو آهي: ”پر جيڪي ٿوري علم وارا آهن، سي ويچارا اڻڄاڻائي سبب منجهي پوندا آهن. ان ڪري ضروري آهي ته هيرن کان شيشا پڪڙيل هجن. شاه جي اصلي بيتن کي نقلي بيتن کان ڌار ڪيو وڃي. مون انهيءَ مراد سان قسطن ۾ ”شاه جا جواهر“ به ڇپڻ شروع ڪيو آهي.“ اڃا به وڌيڪ لکي ٿو: ”گهرو ته ائين هو ته منهنجي انهن لکڻين تي سنجيدگيءَ سان غور ڪجي ۽ منهنجي چونڊيل بيتن خواه ۽ ان کان سواءِ رسالي جي بيتن کي به قرآن سان ملائي ٺڪيو وڃي ها ۽ جملي شيطاني بيتن کي واقعي رسالي مان ڪڍڻ لائق سمجهيو وڃي ها.“ (ص: 14 ۽ هيٺيان بيت خارج ڪرڻ لاءِ ص: 4، 18 ۽ 19 تي انهن جي نشاندهي ڪيائين:

- 1- جيسلمير ٻاڻيون جڳ ۾، اڃا پڻ آهين،
وڃيو لڱ لائين، الله ڪارڻ لوڪ سان.
(هي بيت املهه اٽتوريا جي ص: 92 تي لکيل آهي)
- 2- تن جيسلمير ٻاڻين جس، جي الله ڪارڻ لنڊيون،
لاٿائون لطيف چئي مٿان قلب ڪس،

هت به رهاڻيون رس، هت به گڏيون هوت ڪي،
(هي بيت رسالي ”امله اڻ توريا“ جي صفحي 93 تي لکيل آهي).

3- سيوا ڪر سمنڊ جي، جت جر وهي ٿو جال،
سوين وهن سير ۾، ماڻڪ موتي لال،
جي ماسو مليئي مال، ته پوچارا پر ٿئين.
(هن بيت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي رسالي ۾
صفحي 194 تي لکيل آهي).

4- اڀيون تڙ پوچين، وهون وڻجارن جون،
آڻيو اڪا ڏين، ڪٿورين سمنڊ ڪي،
(هي بيت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي رسالي ۾
صفحي 222 تي موجود آهي).

5- جن ڪارڻ مون، تڙ پوچارا پوچيا،
پنيم اميدون، سچڻ سي ٿي آيا،
(هي بيت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي رسالي ۾
صفحي 222 تي موجود آهي).

محمد عثمان ڏيپلائي صاحب ص: 38 تي لکيو آهي: ”..... سائين
جن فرمائين ٿا ته هي ته ڪنهن محمد عثمان ڏيپلائي کان به تمام وڏي
وهاڻيءَ جو ڪم آهي.“ مطلب ته صاحب موصوف پاڻ کي وهاڻي سڏائڻ
۾ عيب نٿو سمجهي، وڌيڪ لکيو اٿس ته مون هن بيت تي اعتراض
ڪيو هو. ص: 39

مديني جا ماه، سڻ منهنجا سڏڙا
ڪارڻ لڳ الله، سگهو رسچ سير ۾.
(هي بيت مرزا قليچ بيگ جي رسالي جي ص: 669 تي موجود
آهي).

اهڙن ڪيترن ئي بيتن تي اعتراض ڪندي ص: 65 تي لکيو
اٿس: ”اهي بيت ڪنهن جا به هجن پر رسالي ۾ نه آهن. (شاھ جا نه آهن)
مون مٿن اعتراض آندو آهي ته رسالي جا هي بيت به گمراهي سان ڀريل
آهن. توهان کي طاقت هجي ته منهنجو هي لکڻ غلط ثابت ڪري ڏيکاريو.

اهي گمراهيءَ ۾ پريل آهن ۽ ڪنهن شيطان پنهنجي طرفان بناڻي شاھ صاحب رح سان منسوب ڪري ڇڏيا آهن. هتي مان عرض ڪندو هٿان ته منهنجي چار عدد ڪتاب تصوف جي رمز ۾ ”نور محمد ﷺ“ ”حقيقت محمد ﷺ“ ۽ شان رسالت موضوعن متعلق ”حقيقت هن حال جي“ حصو 1، 2، 3 ۽ 4 ۾ اهڙن سڀني بيتن جي تشريح ڪيل آهي ۽ ان کان علاوه باقي ٻين 14 عدد ڪتابن جن مان ٻه عدد انگريزيءَ ۾ آهن، انهن ۾ به شاھ جي مختلف موضوعن تي تشريح لکيل آهي ۽ هت انهن ڪتابن جو وڌيڪ تبصرو ڪرڻ ڊيگهه ٿيندي.

محمد عثمان ڏيپلائيءَ جي انهيءَ ڪتاب مان معلوم ٿئي ٿو ته سندس سوچ مطابق رسالي ۾ اعتراض جوگن بيتن جي ڳڻپ گهڻي آهي، جيئن جوگين ۽ سامين وارا هيٺيان بيت آهن:

- 1- ”ويراگين وسي رام، سدائين روح ۾“
 - 2- ”ناگا ناني هلايا، سامي سڀيئي، وهڪ مون ويئي، آئون نه جيئندي اُن ري،“
- (هي بيت علامه آءِ آءِ قاضي جي رسالي جي ص: 155 ۽ خان صاحب جي رسالي ۾ پڻ موجود آهي).

- 3- ”راه ۾ گڏين رام، پنڌان چٽا ڪاڙي.“
- 4- ”ٻيا پوچيندين ڪير، ڏوڏاڻي ڏوپ پري.“
- 5- ”سائين سڱ سندن، م چچي جوگئين، هلڻ جو هنگلاج، اتر ڏي آڏيسين، هو جي تيرت تڪين، جوگين سوئي وسوم.“

محمد عثمان ڏيپلائي صاحب ص: 77 تي لکيو آهي ته مون رسالي جي هن بيت تي اعتراض ڪيو آهي، هي بيت اهو آهي جنهن جي ڪي قدر صحيح تشريح علامه دائود پوٽي فيبروري 1950ع جي نئين زندگي ۾ شرح لکي هئي.

- ”عاشق چئو م ان ڪي، م چئو معشوق،
خالق چئو م خام تون، م ڪي چئو مخلوق،
سلج سو سلوڪ، جو ناقصان نڱڻو.“

(هي بيت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي رسالي جي

صفحہ 134: ۽ ٻين رسالن ۾ پڻ موجود آهي).

بقول علامہ صاحب ته ”اھو بيت رسول پاڪ ﷺ جن بابت آھي ۽ ھو نه ڪي خالق آھي، نڪي مخلوق آھي پر منجھس بشریت ۽ الوھيت موجود آھي. ص: 2 ڪتاب جو آخري حصو. ھن جي جواب ۾ محمد عثمان ڏيپلائي لکي ٿو: ”ھي آھن پرولي جا اصل موتي جي ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب غالبن لنواري جي ڪوٽ جي ڀر واري تلاءُ ۾ ٽپي ھئي ڪڍيا آھن.... اھو بيت رسول پاڪ ﷺ جن بابت نه آھي.... پوءِ لنواري جون ٽيئون ته لاهوت تائين رسايو ڇڏين.... بدقسمت آھن اھي شاگرد جن جي ھيڊن جون ھي ٽيئون آھن.... بدبخت اھو ملڪ جنھن جي عالم جا سج ائين جاڳندي پيا وڌندا آھن.“ ھن بيت کي سمجھندي بہ صاحب موصوف وڏي غلطي ڪئي آھي. آخر ۾ ڏيپلائي صاحب رسالي جي ضرورت جي عنوان ھيٺ لکن ٿا: ”حضرت شاھ عبداللطيف ڀٽائي رح جي بيتن جي اڀتين سبتين معنائن جو اصلي ڪارڻ اھو آھي ته سندس ڪوبہ اھڙو ڇاپو چيپيل نه آھي، جنھن ۾ ڏکين لفظن جي معنيٰ ۽ خاص ھنڌن جو مخصوص ڏنل ھجي.....“

مٿين بحث مان معلوم ٿيو ته ڏيپلائي صاحب کي شاھه جي ڪيترن بيتن تي اعتراض ھو ته اھي شاھه صاحب جا چيل نه آھن ۽ جڏھن ھن صاحب رسالو ڇپايو ته اڳ موجود چيپيل رسالن ۾ درج بيتن مان 252 بيت خارج ڪري ڇڏيا. مطلب ته ھن رسالي کي بہ جامع ۽ مستند رسالو ڪوٺي نٿو سگھجي. لطيف سائين رح جي ڪلام تي تحقيق وقت بہ وقت نئين نموني سامھون ايندي رھي آھي. ھن تحقيق جا بہ رخ آھن ھڪ موضوعاتي تحقيق، ھن قسم ۾ شايد ئي ڪو دنيا جو اھڙو شاعر ھجي جنھن جي شاعري تي ايڏي ھمگير ۽ گھڻ رخي تحقيق ٿي ھجي ۽ ٻيو رخ آھي، رسالن جي ترتيب ۽ ڪلام جي سميٽ. ھن حوالي سان 1960ع وري ڏھاڪي کان پوءِ ۽ ھڪ ڊگھو وفوفونظراچي ٿو ۽ ائين محسوس ٿيو ته شايد رسالن جي ترتيب جو تحقيقي ڪم پنھنجي پڄاڻي تي پھتو ھجي پر اھا ڪن محققن جي خام خيالي ڇڻجي ڇاڪاڻ ته شاھه جو ڪلام ھڪ اھڙو خزانو آھي، جواڻ ڪٽ آھي، جيئرو گولمبو اوترو لمبو پر گولمي ڪير جولمي؟

ھن ڏس ۾ ڪن ٿورن محققن اڳتي قدم وڌايو آھي. جن جاکوڙ ڪري رسالن کان ٻاھر جواڻ چيپيل ڪلام سميٽيو ۽ اھڙي جاکوڙ ھلندي

پٽ شريف تي سانڍيل گنج شريف سنڌ ثقافت کاتي وارن 1995ع ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو. هي ڇاپو درگاه شريف جي نسبت سبب معتبر ليکڪجي ٿو. ڪو وقت هو جو هن قلمي نسخي کي ڏسڻ به وڌي سعادتي سمجهي ويندي هئي. ۽ هر هڪ سجاڙ کي اکين ۾ اڪنڊ ۽ دل ۾ درد هو ته اهو نسخو پئسجي، هن نسخي کي ائين عام کان اوجھل رکڻ درگاه ڏٺين (گادي نشين) جي سردمھري هئي. جو عوام کي املهه امانت کان اوجھل رکيو.

بهر حال هي ڇاپو به پاڻ سان انيڪ سوال کڻي سامھون آيو. هن رسالي ۾ بيتن جو تعداد گھڻو مليو. بيتن جون بهتر پڙهڻيون به مليون. بيتن ۾ اضافي سٽون سمايل هيون. پر ساڳي وقت محققن جي پراڻي شڪايت به قائم رهي ته ڌاريا بيت به هن رسالي ۾ شامل آهن. صورتخطي ۽ تلفظن جون به غلطيون آهن. هن نسخي جا به ڇاپا هڪ اصلوڪي پراڻي لکڻيءَ ۾ ۽ ٻيو جديد هاڻوڪي صورتخطي ۾ ڇپرايا ويا آهن. گنج واري نسخي تي علامه دائود پوٽي پنهنجي مضمون: پٽ تي پيرا: (گنج جو مطالعو) ۽ رسالي جا قديم نسخا ماهوارنئين زندگي نومبر 1952ع ۽ نومبر 1953ع ۾ لکيو آهي ته: هن وقت دنيا ۾ گنج کان سواءِ ٻيو ڪو به نسخو وڌيڪ آڳاٽو ۽ معتبر ڪونهي ۽ اصلوڪي گنج جي غير موجودگي ۾ ائين چئبو ته پٽ تي جيڪو گنج رکيل آهي، سو ئي موجوده قلمي نسخن ۾ زياده قديم ۽ معتبر آهي ۽ ان ۾ شاه جو سمورو ڪلام سمايل آهي.“ ۽ وڌيڪ موصوف لکي ٿو ته: ”گنج جون پڙهڻيون وڌيڪ موزون آهن ۽ منجهن قدامت جو رنگ آهي.“ ڊاڪٽر علامه دائود پوٽي جو هي رايو 1952ع ۽ 1953ع جي دور جو آهي. تنهن ڪري بيتن جي تعداد واري ڳالهه صحيح ثابت نه ٿي آهي. باقي ڳالهين تي اتفاق ڪري سگهجي ٿو اهو به جزوي طور. هن ڏس ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي غير تحقيقي پر متوازن نموني راءِ هيئن ڏني آهي ته: ”گنج جي روايت مستقل ۽ معتبر آهي.“

پر حاجي ٻانهون خان شيخ، جنهن صاحب جي رسالي جي ترتيب ۽ بيتن جو تعداد اضافي بيتن کان علاوه پڙهڻيون ۽ بيتن ۾ سٽن جي اضافت جو مکيه بنياد گنج هو، موصوف پنهنجي راءِ هن طرح لکي آهي: ”گنج ۾ شاه سائين جي نج ڪلام جو ذخيرو ٻين سڀني رسالن ۾ لکيل ڪلام کان گھڻو آهي ۽ وڌيڪ صحيح پڙهڻين سان موجود آهي. (ص: 1. شاه جو رسالو، شاه جو ڪلام تي هڪ نظر 1997ع) ۽ وري ص: ب: تي

ساڳي ڪتاب ۾ صاحب موصوف لکن ٿا ته: ”جن عالمن ۽ اديبن شاھ جو رسالو مرتب ڪيو آهي انهن رسالن ۾ گنج جي مقابلي ۾ شاھ صاحب رح جي نج ۽ مستند ڪلام جو مواد گهٽ ۽ گهڻي ڀاڱي غلط پڙهڻين سان درج ٿيل آهي.“ انهيءَ ۾ ڪوشڪ ڪونهي ته گنج وارو ڇاپو نسبتن ٻين رسالن جي ڀيٽ ۾ بهتر، جامع ۽ ڪي قدر درست پڙهڻين ۾ آهي. پر پوءِ به بنا ڪنهن تحقيق جي جيئن جو تيئن صرف ڇاپو ويو آهي، تحقيق ۽ ترتيب جي تشنگي قائم رهي ٿي. هن مرحلي تائين شاھ جي مختلف رسالن ۾ خود ترتيب ڏيندڙ ۽ انهن رسالن جي صحت متعلق رايا لکندڙ، رسالن جا جوڙيندڙ عالم ۽ محقق جيڪڏهن جديد معلومات کي مدنظر رکن ته پنهنجي ڪيترن ئي رايين ۾ سڌارا ڪرڻا پوندا، ڇاڪاڻ ته شاھ سائين جي رسالي تي گهڻي تحقيق ٿي آهي ۽ علم لغات ۾ به اڳي کان گهڻو سڌارو آيو آهي. ائين اڃا به هن ڏس ۾ سڌارا آڻڻ جي ضرورت آهي ۽ اڻ ڇپيل ڪلام به سمجهڻ گهرجي. (12)

هن ڇاپي کان ٻه سال اڳ 1994ع ۾ محترم الله داد جهنجي صاحب گنج نالي سان ميهار فقير جو قلمي نسخو جيئن جو تيئن ڇپرايو، هن ڇاپي متعلق محترم محمد ابراهيم خان سرهندي راءِ ڏيندي لکيو آهي ته، ”هاڻي سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته شاھ صاحب جو ڪلام اهو آهي جيڪو موجوده رسالن جي صورت ۾ اسين ڏسي رهيا آهيون، ڪوبه حقيقت ناآشنا ڏڏاها ڳالهه وسهندو.....“ مطلب ته هن قسم جي زخيم ڇاپي کي نظر ۾ رکندي به رسالن ۾ ڪلام جي مڪمل هئڻ جي نفي ٿئي ٿي.

جڏهن ته الله داد ٻوهيو صاحب هن ڇاپي متعلق لکيو آهي ته جيئن اسان کي معلوم آهي ته گذريل وڏي عرصي دوران شاھ سائين رح جي ڪلام تي ملڪي ۽ غير ملڪي عالمن وڏي جفاڪشيءَ سان مطالعي جو ڪم ڪيو آهي، اها ٻي ڳالهه آهي ته ڪم اڻ ڪت ٿو نظر اچي، ٿوري ٿوري عرصي کان پوءِ نئين ڪلام نئين مجموعي ۽ نئين بيتن جي دريافت جون خبرون اينديون رهيون آهن....“ هن راءِ مان به معلوم ٿئي ٿو ته هڪ ته هن ڇاپي ۾ رسالن کان ٻاهر جواڻ ڇپيل ڪلام به شامل آهي ۽ اڃا به اهو سلسلو جاري رهي سگهي ٿو. هن رسالي جي لاءِ شروعاتي صفحن تي ڊاڪٽر الله داد ٻوهڻي لکيو آهي:

”هي نسخو هڪ طرف گنج مان مواد وٺي لکيو ويو آهي ۽ ٻئي طرف رهيل ڪلام به ان ۾ شامل ڪيو ويو آهي. هيءَ ڳالهه ڪي سوال پيدا

ڪري ٿي، مثال طور گنج جي موجودگيءَ ۾ جيڪو ڪلام گنج جي هن نسخي ۾ آندو ويو آهي، اهو ڪهڙو آهي؟ ان جي شامل ڪرڻ جا سبب ڪهڙا آهن؟ اسان وٽ ان سوال جو جواب ڪونهي..... رهيل ڪلام جناب ميهار فقير کي ڪٿان هٿ آيو؟ اسان کي معلوم ناهي..... پاڻ ڪلام جي لاءِ اهو چوڻ ته اهو ڪلام شاه سائين جو آهي، هونئن به ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي، اسان وٽ ڪي مقرر معيار ڪونه آهن.....“

هن راءِ جو مطلب اهو ٿيو ته اصل گنج واري ڪلام ۾ ٻيو ڪلام به شامل ٿيل آهي ۽ پوءِ ان کي جيئن جو تيئن ڇپرايو ويو ۽ هن نسخي کي ڪنهن به ٻئي رسالي يا قلمي نسخي سان نه پيڻيو ويو، ان تي ڪنهن به قسم جي تحقيق ڪانه ٿي. تنهن ڪري هي چاپو به ڌارئي ڪلام جي شامل هئڻ، وڌيڪ اڻ چپيل ڪلام درج نه ٿيڻ، پڙهڻين کي درست ڪرڻ ۽ لفظن ۽ اصطلاحن جي معنيٰ ۽ تشريح جي لحاظ کان به تحقيقي ڪوٽ جو شڪار رهيو، هن ڳالهه جي تصديق هڪ ٻئي محترم محمد اسلم پٺاڻ رسالي جي شروعاتي صفحن ۾ هن طرح ڪئي آهي: ”ته خاص ڳالهه گنج جيئن آهي تيئن ڇپائڻ جو مطلب ائين نه آهي ته ڪو حاجي الله داد بيتن جي ڄاڻ نٿو رکي، ائين ڪرڻ سان گنج سان هٿ چراند ٿيندي، اڃا به ايندڙ صفحن ۾ فقير امداد علي پنهنجي راءِ هن طرح ڏئي ٿو ته ”شاه سائين جا ڪئين قلمي رسالا ۽ گنج ميسر ٻڌجن پيا پر ڪوبه رسالو قلمي نسخو يا گنج مڪمل ناهي، پر انهن ۾ سڀ کان سٺو قلمي رسالو اڃا گنج اهو آهي، جنهن جي صحت سڀني کان بهتر ۽ صحيح هجي..... مختصر شاه سائين رح جو اصلي گنج جيڪو تهر فقير جو لکيل آهي، سو هندستان ۾ آهي، سنڌ ۾ جيڪي به گنج آهن، انهن ۾ ڪريم پوٽن وٽ ڀلوڙ گنج آهي، ان جدول سان هي گنج حالانڪ مڪمل ناهي پر صحت ۾ ملوڪ آهي.“ هن راءِ کي قدر وزن آهي، ڇاڪاڻ ته لطيف سائين رح جي وصال کان پوءِ تهر فقير هندستان جي گجرات واري علائقي ۾ رهائش اختيار ڪئي هئي ۽ خود فقير امداد به به پيرا اڻ چپيل بيتن جي ڳولا ۾ هندستان وڃي چڪو آهي. هن صاحب سان رمضان جت فقير، حاجي خميسو چانڊيو ۽ محمد جمن مڱڻهار فقير شريڪ سفر هئا، هن رسالي متعلق خود جنهنجي صاحب لکن ٿا ته:

”جنهن جي پرکڻ سميرڻ ۽ سموهڻ لاءِ صدين کان عالم، فاضل، محقق، سياح، مدبر، ملڪي توڙي غيرملڪي مشغول آهن، پر سندس

خزانو اهڙو اڻ ڪٽ ۽ اجهڳ آهي جو اڃ تائين ڪنهن به ڇيهه نه لڌو آهي. وقت بوقت نوان بيت نيون ڳالهيون ملنديون رهن ٿيون. انهيءَ ڏس ۾ هن کان اڳ ملڪي توڙي غيرملڪي ويهه پنجويهه عليهحه عليحه رسالا ڇپجي چڪا آهن. ان هوندي به جهانگين ۽ سانگين سان حال ونڊڻ سان اڃا به ڪيترائي اهڙا نوان بيت ملن ٿا جي هن کان اڳ ڇاپي هيٺ نه آيا آهن. گڏوگڏ اهڙا ناياب ۽ املهه بيت ملن ٿا، جن ۾ سوال جواب، موقعي وارا بيت ۽ پهاڪن وارا بيت جن جو هڪ هڪ بيت جو بند وقت جي لحاظ سان محفلن ۾ چيو ويندو آهي. پر مٿي ذڪر ڪيل سڄا سارا بيت سادن سون مائهن وٽان ملن ٿا، جن جو شمار ڪونهي. معلوم ائين ٿو ٿئي هت درحقيقت اهڙا سڄا ۽ سرواڻ پٽائي صاحب جي ٻوليءَ جا وڏا ماهر ۽ وارث آهن. جن کي اهي وڏن پشت به پشت ورثي ۾ مليون آهن، جن کي انهن سڀني ۾ سمايو ۽ سانڍيو آهي.“ ۽ هن رسالي جي ڇنڊڇاڻ نه ڪرڻ بابت جنجهي صاحب لکن ٿا ته:

”اسان پنهنجي طرفان هيرا ڦيري يا هٿ چراند نه ڪئي آهي. جنهن صورت ۾ جا امانت ملي آهي، انهيءَ صورت ۾ لکي وئي آهي.“ هن رسالي جي پڙهڻين، لفظن جي معنيٰ ۽ اصطلاحن جي تشريح جي مڪمل نه ڪرڻ بابت جنجهي صاحب لکن ٿا ته، ”انهن جهانگين ۽ سانگين جي همراهي سان ادب لطيف کي سنواري سموهي سگهجي ٿو.“ جي لفظ غلط استعمال ٿين پيا، انهن کي به درست ڪري سگهجي ٿو. هن مرحلي تائين بحث هيٺ آيل رسالن جي صحت جو معيار پڙهندڙ جي آڏو آهي.

حقيقت ۾ رسالي جي جڙڻ ۽ ان تي تنقيد جي سفر کي هڪ صديءَ کان به وڌيڪ جو عرصو گذري چڪو آهي. پر اڃا اسان جي محققن جي تحقيق ۽ تنقيد جي معيارن، انهن معيارن جي مختلف قسم جي سائنسي ڄاڻ ٿي نه آئي آهي. ڪي متفق ۽ مقرر معيار طئي ٿي ڪونه ٿيا آهن ۽ خاص طور تي شاھ سائين رح جي رسالي جوڙڻ وقت نهايت خبرداريءَ سان سوچڻو پوندو. هن وقت تائين رسالي جوڙيندڙ سڀني محققن مان صرف ڊاڪٽر بلوچ ۽ ٻانهون خان شاھ سائين رح جي ڪلام کي پرکڻ جا معيار مقرر ڪيا. اهي ڪي قدر استعمال ڪرڻ جوڳا آهن، پر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي انهن معيارن جي صحت ۽ عملي استعمال بحث طلب آهي ۽ ٻانهون خان وري انهن مان صرف چئن معيارن تي متفق آهي، هن قسم جو تضاد ٿي انهن معيارن جي اهميت

جو پتو ڏئي ٿو.

مطلب ته انهن سڀني معيارن کي يا انهن مان ڪن ٿورن معيارن کي بنياد بنائي، وڌيڪ سوچ ويچار ڪري اڃا به ڪي مستند معيار مقرر ڪرڻ گهرجن. ان کان علاوه محترم الهداد جنجمي به پنهنجي رسالي جي مهاڳ ۾ ڪي ست يا اٺ معيار مقرر ڪيا آهن. پر اهي جذباتي قسم جا آهن. بهرحال اهي به زير بحث اچڻ گهرجن ۽ پوءِ هن ڏس ۾ اڳتي قدم وڌائڻ گهرجي. هن سان به فائدا ٿيندا: هڪ شاهه سائين رح جي ڪلام جي پرک بهتر نموني ٿيندي ۽ ٻيو ته سنڌي ادب ۾ تنقيد ۾ به عملي واڌارو ٿيندو.

هاڻ سوال توپيدا ٿئي ته. رسالي جو اڀياس ڪيئن ڪجي؟ رسالي جي اڀياس لاءِ ٻه ڳالهون ضروري آهن. هڪ ته صحيح پڙهڻيون ۽ ٻيو صحيح معنائون ۽ معنائن جو معيار آهي. وري صحيح پڙهڻين تي جيڪڏهن پڙهڻي ڦري ته معنيٰ پاڻ مرادو ڦري ويندي. انهيءَ سبب پهرين ۽ مکيه ڳالهه ته رسالي جون صحيح پڙهڻيون ملن ۽ طئي ڪجن پر رسالن جي صحيح پڙهڻين ملڻ ۾ گهڻي مشڪلات ٿئي ٿي. اها مشڪل چوڻي ٿئي؟ ان جا سبب تحقيق جي عملي ڪوٽ ۽ پراڻي ٻولي آهي. هن ڏس ۾ اسان جڏهن رسالن جي پيٽ ڪنداسين ته آسانيءَ سان پتو پوندو ته رسالي تي اڃا ڪجهه وڌيڪ پورهڻي ڪرڻ جي ضرورت آهي.

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر بلوچ جي ترتيب ڏنل ”شاهه جو رسالو“ ۽ جلد ڏهين جي سر ڪلياڻ ۽ يمن ڪلياڻ جو تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس

سر ڪلياڻ

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ترتيب ڏنل شاهه سائين جي رسالي جو جلد ڏهون ”رسالو جو ڪلام“ ۾ درج ٿيل بيت اهڙا آهن، جن کي ڊاڪٽر صاحب پنهنجي طرفان مقرر ڪيل ”شاهه جي رسالي ۽ ٻئي ڪلام کي پرکڻ جا معيار“ جي روشنيءَ ۾ غير لطيفي ڪلام يعني ڌاريو ڪلام قرار ڏئي شاهه جي رسالي مان خارج ڪيو آهي. اهڙن خارج ڪيل بيتن کي تن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. ڪي بيت ڊاڪٽر صاحب ڪنهن نه ڪنهن مستند يا غير مستند تاريخي حوالي جي بنياد تي ڪڍيا آهن. ڪجهه بيت وري ڊاڪٽر صاحب مفروضن جي بنياد تي بنا ڪنهن تاريخي حوالي جي خارج ڪيا آهن ۽ ڪجهه بيت وري تلفظ، صورتخطي، پڙهڻي، تشريح ۽ شاعراڻي فن تي بحث ڪندي خارج ڪيا آهن. ڊاڪٽر صاحب پهرين پاڻ غلطي ڪئي آهي ۽ پوءِ ان بنياد تي بيت رسالي مان خارج ڪيا آهن.

اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر صاحب سر ڪلياڻ مان 32 بيت ۽ 3 وايون ڌاريو ڪلام قرار ڏئي رسالي مان خارج ڪيا آهن. جيئن سر ڪلياڻ جي پهرئين داستان مان ٽوٽل 7 بيت ۽ هڪ وائي خارج ٿيل آهي. پهريون بيت جيڪو خارج ٿيو آهي سو بقول ڊاڪٽر صاحب جي ته: ”هي بيت قاضي فادن جو آهي“ ۽ ٻيو بيت بقول ڊاڪٽر صاحب ته ”هي بيت ميين شاه ڪريم جو آهي.“ هتي ٻنهي بيتن لاءِ ڊاڪٽر صاحب هڪ مستند دليل ڏنو آهي پر بيت (3) کي ڌاريو ڪلام قرار ڏيڻ لاءِ ڪوبه مستند دليل نه ڏنو آهي، جيئن پاڻ ”رسالو جي ڪلام“ صفحي: 244 تي لکيو اٿن، ”هي بيت ”ش“ رسالي جو آهي.“ هيءُ بيت فقط وچولي دور جي هڪ

رسالي ”ش“ ۾ آهي ۽ ٻئي ڪنهن به رسالي ۾ ڪونهي. البتہ مرحوم لونگ فقير سولنگي کان رسالي جي رهاڻ ۾ ٻڌو ويو. ست (3) ۾ ڊگهي آيت آهي. جنهن جي آخري لفظ ”النار“ کي قافيو بڻايو ويو آهي. اها ڪنهن پڙهيل فقير جي هنرمندي آهي. ست نمبر 4 بيان جي لحاظ کان غير معياري آهي. بيت هن طرح آهي:

تون چئو الله هيڪڙو، ٻي وائي هڏ م وار،
جيڪا مڪي سڄڻين، سائي تون سنڀار،
”ربا آتنا في الدنيا حسنة وفي الاخرت حسنة وقنا عذاب النار“
منجھان نيمن نهار، رحم راحمين کي.“

هن بيت کي خارج ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر صاحب ڪوبه مستند دليل نه لکيو آهي. پر صرف آيت واري ست جي قافئي تي اعتراض ڪيو آهي ۽ ست نمبر 4 کي بيان جي لحاظ سان غير معياري قرار ڏنو آهي. جڏهن ته خود ڊاڪٽر صاحب لکيو آهي ته، هي بيت وچولي دور جي هڪ رسالي ۾ آهي ۽ ڊاڪٽر صاحب ص: 3 تي لکي ٿو ته، ”ڪويت جيڪڏهن اوائلي توڙي وچولي دور جي ڪنهن به رسالي ۾ ڪونهي ته پوءِ ان کي شاھ جو بيت طور شمار ڪرڻ صحيح نه ٿيندو.“ پر هي بيت ته وچولي دور جي رسالي ۾ آهي ته پوءِ هن بيت کي خارج ڪرڻ جو دليل ڪهڙو آهي؟ رهي ڳالهه آيت واري ست جي ته عربي فڪرن کي اهڙي طرح شاعريءَ ۾ استعمال ڪرڻ به شاھ سائينءَ جو ڪمال آهي ۽ رسالي ۾ ڪيترن ئي بيتن ۾ آيتن جو استعمال موجود آهي ۽ هتي ته شاھ صاحب جي ذات جو حسن اتفاق آهي. جو آيت جو آخري لفظ قافيو به بڻجي پيو آهي. باقي رهيو ست نمبر 4 جو بيان، سوان ۾ ڊاڪٽر صاحب جيڪڏهن ست کي هن طرح صحيح نقل ڪري ته شايد اهو اعتراض به دور ٿي وڃي:

”منجھان ڀرت پچار، ارحم راحمين کي.“ هاڻ اهل علم کي شاھ سائينءَ جي فڪر جي هن پهلوءَ تي به سوچڻ گهرجي ته ڪنهن به شعر ۾ آيت جو استعمال ۽ ان جو مفهوم، ان آيت کان پوءِ واري ست جي مفهوم سان ملندڙ جلندڙ هوندو آهي ۽ هن لحاظ سان به آيت ۽ ان جو مفهوم بيت جي آخري ست سان هم معنيٰ آهي ۽ ساڳئي وقت ڊاڪٽر اهو به اعتراف ڪيو آهي ته ”هي بيت البتہ مرحوم لونگ فقير سولنگيءَ کان رسالي جي رهاڻ ۾ ٻڌو ويو.“ هاڻ ايترن منطقي دليلن کان پوءِ فيصلو پڙهندڙن تي آهي

تہ بيت کي لطيف سائينءَ جو سمجھن يا ڌاريو ڪلام سمجھن. ان کان علاوه بلوچ صاحب پنهنجي ترتيب ڏنل شاھ جي رسالي ۾ ص: 134 تي داستان پهرئين ۾ بيت 14، 15 ۽ 16 پڻ شاھ سائين جونجو ڪلام ڪري لکيا آهن، انهن بيتن جون پهريون ستون مٿي بحث هيٺ آيل بيت جھڙيون آهن ۽ اهي بيت ساڳئي معنيٰ ۽ مفهوم وارا پڻ آهن.

اهڙيءَ طرح ص: 245 تي بيت نمبر 5 تي پڻ اعتراض ڪيو آهي ۽ هن بيت کي خارج ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر صاحب ڪوبه تاريخي يا مستند حوالو نه ڏنو آهي. ”ش ظ ب“ وچولي دور جا رسالا آهن، جن تان پوئين دور جي ٻين رسالن ۾ نقل ٿيو. اوائل دور جي ڪنهن به رسالي ۾ ڪونهي هي عام سطح واري معنيٰ وارو نصيحت جو بيت آهي، جنهن ۾ دوزخ کان بچڻ لاءِ هدايت ٿيل آهي، هي بيت شاھ صاحب جي معنوي معيار کان گهٽ آهي.“ بيت هن طرح آهي:

”وحده لاشريڪ ل، چغو چونڊو آءُ،
فرض، واجب، سنتون، تنهان ترڪ م پاءُ،
توبه سنڊي تسبيح، پڙهي سا پڄاءُ،
نانگا پنهنجي نفس کي، ڪا سنئين راه سنهائِ،
سُپريان جي ڳالهڙي، اي هنئين سين لاءِ،
تہ سنڊي دوزخ باه، تو اوڏياڻي نہ اچي.“
ص: 01

هي بيت ڏهن مختلف رسالن ۾ موجود آهي ۽ ان کان علاوه وچولي دور جي ٽن رسالن ۾ آهي. اهڙو اعتراف خود ڊاڪٽر صاحب مٿئين حوالي ۾ ڪيو آهي، پوءِ به بيت کي ڌاريو قرار ڏئي رسالي مان خارج ڪيو ويو آهي، صرف هن بنياد تي بيت خارج ڪيو ويو آهي ته عام سطح واري معنيٰ وارو نصيحت جو بيت آهي. جڏهن ته هي بيت بمبئي رسالي، مرزا قليچ بيگ واري رسالي، غلام محمد شاهواڻي، محمد عثمان ڏيپلائي ۽ خان محمد خان واري رسالي ۾ موجود آهي. باقي رهي ڳالهه معنيٰ ۽ معيار جي ته اهڙي معنيٰ ۽ مفهوم جا گهٽ ۾ گهٽ 9 بيت سر ڪلياڻ ۾ ۽ سڀني رسالن ۾ موجود آهن، ته پوءِ هن بيت تي اعتراض ڇو ۽ بنا ڪنهن تاريخي دليل جي؟

اهڙيءَ طرح بيت نمبر 6 ص: 245 تي جيڪو پڻ بنا ڪنهن تاريخي

۽ مستند حوالي ڏيڻ جي ڌاريو ڪلام ڪري ڄاڻايو ويو آهي. جنهن لاءِ بلوچ صاحب لکي ٿو ته: ”هي وچولي دور جي ٻن رسالن ۾ ب جوبيت آهي، جن تان پوئين دور جي ٻين رسالن ۾ نقل ٿيو. وچولي دور جي اڳاٽن رسالن توڙي اوائل دور جي رسالن ۾ ڪونهي. اصل معياري بيت، جيڪو سر ڪليار جويهرين بيت آهي... معنيٰ جي لحاظ کان هي به سھڻو بيت آهي.“ ص: 245. بيت هن طرح آهي:

جوڙون جوڙ جمان جيون، جڏهن جوڙيائين،
خاصئون خاص خلقي، محمد ﷺ مڪائين،
ڪلمون تنهن ڪريم تي، چئو چايائين،
”انا مولاڪ وانت محبوبي“ ايهين آتائين،
ڏکين ڏنائين، ٻئي سراهون سيد ڪي.“

هي بيت گھٽ ۾ گھٽ 10 رسالن ۽ وچولي دور جي ٻن رسالن ۾ موجود آهي. اهڙو اعتراف خود بلوچ صاحب مٿئين حوالي ۾ ڪري ٿو. ان کان علاوه هي بيت بمبئي واري رسالي، مرزا صاحب، غلام محمد شاهواڻي، ڏيپلائي صاحب، خان محمد صديق ۽ قاسمي صاحب واري رسالي ۾ پڻ موجود آهي. ساڳئي وقت بلوچ صاحب هن بيت کي ”معنيٰ جي لحاظ کان هي به سھڻو بيت آهي“ مڃيو آهي ۽ پوءِ به صاحب موصوف هن بيت کي ڌاريو قرار ڏنو آهي. هتي بلوچ صاحب پاڻ پنهنجي مقرر ڪيل معيارن مان ”معنيٰ ۽ مفهوم واري معيار“ جي نفی ڪئي آهي، جيئن بلوچ صاحب لکي ٿو ته، ”هن معيار مطابق ضروري آهي ته هر لفظ ۽ هر ست معنيٰ جي لحاظ کان صحيح هجي ۽ ان جو مفهوم واضح هجي.“ ص: 38. هاڻ هن بيت کي خارج ڪرڻ جو ڪوبه دليل باقي نٿو بچي، جو صاحب موصوف پاڻ ئي بيت کي معنيٰ جي لحاظ کان به سھڻو مڃيو آهي ۽ سندس معنيٰ واري معيار تي به پورو لهي ٿو. باقي رهي ڳالهه ته رسالي جي پهرئين بيت جي آخري ست سان سلهاڙي چيو ويو آهي ته اها به شاھ سائينءَ جي شاعراڻي ذات پوري رسالي ۾ اسان کي ملي ٿي ته بيت جي آخري ست سان سلهاڙي ڪيترائي بيت چيا ويا آهن، البت هن بيت جي ٻي ست جو پهريون لفظ ”خاصئون“ بهتر پڙهڻي آهي ۽ جڏهن ته ٻين رسالن ۾ اهو لفظ ”خاوند“ لکيل آهي. جيڪو معياري نثو محسوس ٿئي. ان کان علاوه بيت: 7 ص: 245 تي ساڳي وراڻيءَ سان لکيل آهي:

هن بيت کي پڻ ڊاڪٽر صاحب ڌاريو بيت قرار ڏئي ڪڍي ڇڏيو آهي:

”جوڙي جوڙ جمان جي، پاڻ ڪيائين پروان
هادي، حامي، هاشمي، سردارين سردار،
سونهين صحابن ست ۾، منجهم مسجد مٿي دار،
چارئي چڱا چوڌار، هئا هيڪاندا حبيب سين.“

هي بيت به اُن رسالن ۾ موجود آهي، پر بلوچ صاحب مٿئين بيت کي پڻ هن کان اڳ واري بيت کي خارج ڪرڻ لاءِ بيان ڪيل مفروضن کان ڪم ورتو آهي، جڏهن ته هي بيت به اڳئين بيت جو نه رڳو تسلسل آهي پر معنيٰ ۽ مفهوم ۾ پڻ ساڳئي معيار جو آهي، هتي پڻ ڊاڪٽر صاحب پنهنجن ئي مقرر ڪيل معيارن جي نفي ڪندي نظر اچي ٿو ۽ پڻ هن پنهنجي ئي بيان لاءِ پاڻ ذميوار ۽ جوابده ثابت ٿئي ٿو ته:

”...ڊاڪٽر گربخشاڻي رسالي جي نئين سر مرتب ڪيل پنهنجي ايڊيشن مان ڪيترن ئي بيتن ۽ وارين کي ڪڍي ڇڏيو، انهيءَ ڪري مٿس بجا طور تي تنقيد ٿي ته اهو ڪلام ڇو ڪڍي ڇڏيائين ۽ جي ڪيائين ته ان لاءِ ڇو ڪا خاطر خواه وضاحت نه ڪيائين.“ (رسالي جو ڪلام، جلد ڏهون، ص: 01، ڊاڪٽر بلوچ)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب داستان ٻئين، سر ڪلياڻ جي خارج ڪيل بيتن جي سري هيٺ بيت نمبر (1) ۽ بيت (2) کي شاه ڪريم جو بيت قرار ڏنو آهي، جڏهن ته رسالن جو هڪ جڳهو تعداد هن بيت کي لطيف سائينءَ جي بيت طور رسالن ۾ درج ڪيو آهي. هاڻي سوال ٿو پيدا ٿئي ته جهمڙيءَ طرح ٻين شاعرن جو ڪلام شاه جي رسالي ۾ اچي ويو آهي، اهڙيءَ طرح شاه سائينءَ جو ڪلام شاه سائينءَ کان اڳ وارن شاعرن، سندن همعصرن شاعرن ۽ پوءِ واري دور جي شاعرن جي بياضن ۾، جيڪي لطيف سائينءَ جي دور کان پوءِ لکيا ويا آهن، انهن بياضن ۾ داخل ٿي سگهي ٿو. بهرحال هي هڪ تحقيق طلب سوال آهي ۽ هنن بيتن کي رسالي جي ڪلام يعني غير لطيفي ڪلام ۾ شامل ڪرڻ لاءِ بلوچ صاحب ڪوئوس دليل نه ڏنو آهي.

بيت (3) لاءِ ڊاڪٽر صاحب بيت جون 3 مختلف پڙهڻيون ڏنيون آهن. هڪ طرف بيت کي ”پير صاحب پاڳاري صبغت الله شاه اول جي

ملفوظات ”خزانة المعرفة“ جيڪا سندن فرزند ۽ سجاده نشين پير صاحب علي گوهر شاه ”اصغر“ مرتب ڪئي، تنهن ۾ هن ساڳي معنيٰ ۾ هيٺيون بيت آندل آهي. شاه سائين جي بيتن کي پنهنجي ڳالهه جي دليل طور، قرآني آيت ۽ حديث سان گڏ لکيو ويو آهي، هن جي ابتدا سائين راشد شاه پنهنجي ملفوظات شريف ۾ ڪئي ۽ پوءِ سندن فرزند صبغت الله شاه اول پڻ ڪئي آهي. هي ٻئي ملفوظات پهرين دور ۽ وچولي دور جي رسالن جييتري اهميت رکن ٿيون.

وري ساڳي جاءِ تي ص: 247 تي هن ساڳئي بيت کي خواجہ محمد زمان لواري واري جو بيت چيو ويو آهي. جيڪو 1939ع ۾ ڇپيو ۽ متضاد پڙهڻين مان بهتر پڙهڻي شاه سائينءَ جي رسالي واري پڙهڻي آهي:

”عدم اوتارون، نامرادي نجهرو،
رضا راج سندون، مور نه مڱن ڪي ٻيو“

جڏهن ته هن بيت جي مڪمل ۽ بهتر پڙهڻي هن طرح آهي:

”عدم اوتارون، نااميدي نجهرو،
ڪفر ۽ اسلام کان، اڳ پير پيون،
لاخوف عليهم ولاهم يحزنون، سين محب مليون،
رضا راج سندون، مور نه مڱن ڪي ٻيو“

بيت جي هن طرح جي پڙهڻي شاه سائينءَ جي هڪ ٻئي بيت جي خيال، بيان ۽ معنيٰ سان هڪ جهڙائي رکي ٿي:

”اڳي ڪيا اڳئين، نسورو ٿي نور،
لاخوف عليهم ولاهم يحزنون، سچن ڪونهي سور،
موليٰ ڪٿو مامور، انگ ازل ۾ ان جو“

سرڪليار، ص: 133

بيت نمبر 4 لاءِ ص: 247 تي بلوچ صاحب لکي ٿو ته، ”هي بيت فقط وچولي دور جي هڪ رسالي نٿ ۾ ڏنل آهي ۽ ٻئي ڪنهن به رسالي ۾ ڪونهي ۽ پڻ بيان توڙي معنيٰ ۾ مبهم آهي.“ بيت هن طرح آهي:

”خودي جن خراب، سي پرور ڪيا پنهنجا،
چڙي هٿ حجاب، اگهيا در درگاهه جي.“

هن بيت جي آخري ست جي بهتر پڙهڻي هن طرح آهي:

”خودي جن خراب، سي پرور ڪيا پنهنجا،
چڙي هٿ حجاب، اگهيا در دوست جي.“

ان کان علاوه هي بيت مٿئين بيت سان بيان ۽ معنيٰ ۾ هڪ جهڙائي رکي ٿو، جيڪو بلوچ صاحب غير لطيفي ڪلام ۾ شامل ڪيو آهي ۽ ساڳئي وقت ”اڳي ڪيا اڳئين، نسور وئي نور“ سان به هر لحاظ سان هڪ جهڙائي رکي ٿو. ڊاڪٽر صاحب هن بيت کي رد ڪرڻ لاءِ ڪوبه نوس ثبوت نه ڏنو آهي ۽ خود پنهنجن معيارن جي پاڻ نفي ڪئي اٿن، جڏهن ته بيت وچولي دور جي هڪ رسالي ۾ آهي، جنهن کي بقول بلوچ صاحب اهميت ڏيڻ گهرجي. باقي رهي ڳالهه بيان توڙي معنيٰ ۾ بيت جو مبهم هئڻ، ان لاءِ عرض آهي ته ڊاڪٽر صاحب کي خبر ناهي ڪهڙي ڳالهه منجمايو آهي جو بيت جي بيان ۽ معنيٰ کي مبهم لکيو اٿن. جڏهن ته مطلب بلڪل سئون سڌو ۽ صاف آهي ته، ”جن پنهنجي خودي، انا يا هٿ جي تذليل ڪئي، خراب ڪيو، اهي الله تعاليٰ کي ويجهو ٿيا، انهن کي سائين پنهنجن پيارن ۾ شامل ڪيو، اهڙن ماڻهن پنهنجو هٿ تڪبر ۽ ظاهري ڏيک کي چڙي پنهنجي دوست (الله ج) جي در مان مائيو.“ حقيقت ۾ هي بيت شاه سائين جي هڪ ٻئي بيت (سر ڪلياڻ، داستان بيون، بيت نمبر 13، ص: 138) جي مقابلي ۾ پيت طور سٺا ۽ اڃا به بهتر ۽ واضح ٿي پوي ٿو ۽ ان بيت ۾ سمايل خيال جي تسلسل ۾ آهي، بيت هن طرح آهي:

”محروم ٿي مري ويا، ماهر ٿي نه مئا،
چڙي جيئن چهنج هڻي، لبيائون لئا،
حباب ٿي هئا، انهيءَ وادي وچ ۾.“

ص: 248 تي بيت نمبر 6 لاءِ پڻ ڊاڪٽر صاحب لکيو آهي ته: ”هي بيت عل، نٿ رسالن ۾ آهي. هن بيت جي ٻي ست وزن ۾ ناقص ۽ ٽئين ست معنيٰ ۾ مبهم آهي.“ هاڻ هڪ طرف بلوچ صاحب رسالن ۾ بيت جي

موجود هئڻ جو اقرار ڪري ٿو ۽ ٻئي طرف بيت جي ٻن ستن تي اعتراض ڪري ٿو. بيت هن طرح آهي:

”فقر فقيرن جو، موران ئي مرڪ،
ڪڏهن ٿيري ٽڪري، ڪڏهن داڻو نه ڦڪ،
وگا وهم وجود جا، سي صابر نين نه شڪ،
طالبن ترڪ، موران رکڻو من ۾.“

جڏهن ته بيت جي بهتر ۽ صحيح پڙهڻي هن طرح آهي:

”فقر فقيرن جو، موران ئي مرڪ،
ڪڏهن پنن نه پٽ کڻي، ڪڏهن داڻو نه ڦڪ،
لاٿائون وگا وهم وجود جا، تن صابرين ناهي شڪ،
طالبن ترڪ، موران رکيو من ۾.“

هاڻ بلوچ صاحب جا اعتراض ته بيت جي ٻي ست ناقص ۽ ٽين ست معنيٰ ۾ مبهم آهي، سي ختم ٿيڻ گهرجن ۽ هونئن به بيت جي مالڪي طغي ڪرڻ لاءِ داخلي ۽ خارجي ثبوت ٻئي لازمي آهن، پر داخلي ثبوت کي وڌيڪ اهميت آهي. ڊاڪٽر صاحب خارجي ثبوت پاڻ ئي ڏنو آهي ته بيت رسالن ۾ لکيل آهي ۽ داخلي ثبوت لاءِ جيڪي اعتراض اٿاريا اٿن، ان لاءِ عرض آهي ته غلط پڙهڻي ۽ غلط صورتخطيءَ ۾ شاعري يا شعر جو ڪهڙو تصور؟ لکڻ ۽ پڙهڻ واري جي غلطيءَ کي شاعر جي کاتي ۾ نه رکڻ گهرجي. هر شاعر جي اسلوب جو هڪ مخصوص ۽ منفرد رنگ هوندو آهي، جيڪو سندن شاعريءَ ۾ نمايان هوندو آهي، جيئن ٻولي ۽ لفظ، انهن جو ورجاءُ ۽ شاعر جو لهجاءُ وري انهن جو فني معيار ۽ مقدار به ڏسڻ گهرجي. لفظن جو ذخيره، قافيه پيماني، تجنيس حرفي جيڪي لطيف سائين جمڙي آفاقي شاعر جون نمايان فني خوبيون ۽ ذات جو حصو آهن، اهڙن معيارن کي به پرکجي ۽ سوچڻ گهرجي ته ڇا ٻيو ڪير به ائين انهن شين جو اهڙي جامعيت ۽ تر مناسبت سان استعمال ڪري سگهي ٿو ۽ انهن معاملن ۾ ايتري ڄاڻ ۽ اهليت رکي سگهي ٿو؟

ص: 248 تي بيت: 9 لاءِ بلوچ صاحب لکي ٿو ته 33 مختلف رسالن ۾ آهي، جن جو نالن سان ذڪر آهي ۽ وڌيڪ لکي ٿو ته: ”هن بيت جي ٻنهي ستن جا قافيا آخر ۾ آهن ۽ اها سٽءُ شاهه جي دور کان اڳ وارن

بيٽن جي آهي.“ هن کان علاوه بلوچ صاحب ڪوبه تاريخي حوالو نه ڏئي سگهيو آهي ۽ نه ئي فني حوالي سان ڪو دليل لکيو اٿن. باقي رهيو ته ”بيٽن جي هي ستاءُ شاھ جي دور کان اڳ وارن بيٽن جي آهي.“

هن جو جواب هي آهي ته ستاءُ جو مشابھه بيت، ممڪن آهي شاھ صاحب پنهنجي دور کان اڳ وارن شاعرن کان متاثر ٿي چيو هجي يا اهڙي شاعري شاھ صاحب کان متاثر ٿي پوئين دور جي شاعرن ڪئي هجي ۽ ٻنهي حالتن ۾ شاعر جو نالو يا ڪو تاريخي حوالو هجڻ ضروري آهي. جڏهن ته بلوچ صاحب ڪوبه اهڙو مستند دليل ڏيڻ ۾ ناڪام رهيو آهي. هن نڪتي کي دليل طور بانمون خان ڪتابچي ”شاھ جو رسالو- شاھ جو ڪلام“ ص: 49 تي لکي ٿو ته: ”..... 1210ھ کان اڳ لکيل شاھ صاحب جي رسالن ۾ موجود ڪلام جهڙو آهي ته بي ڌڙڪ ائين چئبو ته شاھ صاحب جو ڪلام آهي ۽ جيڪڏهن شاھ صاحب جي مذڪوره رسالن ۾ داخل ڪلام جي ڪجهه قدر مشابھه آهي ته چئبو ته اهو رسالو ۾ درج ڪلام شاھ صاحب پنهنجن وڏن معاصرن جي ڪلام کان متاثر ٿي چيو آهي ۽ انهن شاعرن جي ڪلام جي بنسبت جيڪي شاھ صاحب کان عمر ۾ ننڍا هئا يا شاھ صاحب کان پوءِ جي دور جا هئا ته انهن جي بياض ۾ داخل اهڙي ڪلام متعلق چئبو ته انهن شاعرن، شاھ صاحب جي ڪلام کان متاثر ٿي اهو ڪلام چيو آهي.“

هن قسم جي راءِ خود ڊاڪٽر صاحب ”شاھ جو رسالو- شاھ جو ڪلام“ جلد: 2 جي ص: 8، 9، 10 تي ڏني آهي، پر ان جي باوجود به ان قسم جي ڪجهه ڪلام کي ”رسالي جو ڪلام“ يعني ڌاريو ڪلام شمار ڪيو ويو آهي. هاڻ هيٺ ڏنل بيت متعلق به ڊاڪٽر صاحب ائين ئي ڪيو آهي:

”سوئي راهه رد ڪري، سوئي رهنماءُ،
وتعزمن تشاءُ، وتدل من تشاءُ“

ڊاڪٽر بلوچ ص: 250 تي وائيءَ کي ڌاريو ڪلام لکيو آهي، جڏهن ته خود اعتراف ڪيو اٿن ته، ”هي وائي فقط ٽرمپ واري رسالي ۾ آهي، جنهن تان پوءِ لکايل رسالن (خ، ف، ق، م، غ) ۾ نقل ٿي آهي، انهن رسالن کان سواءِ هيءَ وائي ٻئي ڪنهن به رسالي ۾ ڪانهي. هي وائي ٽرمپ جي منشي پاڻ جوڙي شامل ڪئي آهي، ڇاڪاڻ جو اصل رسالي ۾ هن

داستان جي پويان وائي ڪانه هئي. ”ٻوليءَ مان ظاهر آهي ته هي وائي شاھ جي دور کان پوءِ جي آهي.“ هن وائي کي ڌاريو ڪلام سمجھي خارج ڪرڻ لاءِ به ڊاڪٽر صاحب وٽ مستند دليل نه آهي. اڳين رسالن ۾ هي وائي هن داستان پويان نه هئي ته رسالي ۾ ڪنهن ٻئي داستان ۾ ٿي سگهي ٿو هجي ۽ اها وضاحت به ڊاڪٽر صاحب نه ڪئي آهي ۽ هاڻ هن وائيءَ کي هن داستان پويان آڻڻ ڪا وڏي ڳالهه نه آهي، جو ان کي اعتراض بنائي وائيءَ کي ڌاريو ڪلام ليکجي، جڏهن ته سر. داستانن ۽ بيتن جي ترتيب ۾ ڦير ڦار خود بلوچ صاحب ڪئي آهي ۽ باقي رهيو صاحب موصوف جو چوڻ ته، ٻوليءَ مان ظاهر آهي ته وائي شاھ صاحب جي دور کان پوءِ جي آهي.“ جيڪڏهن پوءِ جي آهي ته يقينن ڪنهن نه ڪنهن شاعر جي بياض ۾ موجود هجڻ ڪيندي هئي ۽ ترمپ صاحب واري رسالي ۽ ويچار جي منشي تي جيڪا تهمت آهي ان لاءِ ڊاڪٽر گربخشاڻي صاحب ترمپ واري رسالي تي راءِ ڏيندي لکيو آهي ته، ”هڪ وڏي خوبي منجھس هيءَ آهي ته جيڪي وايون درج ڪيون ويون آهن، سي درحقيقت شاھ جون آهن، جن جي عيوض ٻين ڇاپن ۾ ۽ خود پت (جي گنج) ۽ بلڙي وارن نسخن ۾ ناچن ۽ مسخرن واريون وايون داخل آهن.“ ص: 78، مهاڳ، شاھ جو رسالو.

ڊاڪٽر صاحب طرفان بنا ڪنهن مستند دليل جي هن کي ڌاريو ڪلام سمجھڻ جي غلطيءَ لاءِ هت هڪ حوالو ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب جو لکجي ٿو. (نئين زندگي، 1956ع ”شاھ جا گم ٿيل بيت“، سچن ۽ ڪوڙن بيتن جي پرک تمام ڏکي ٿيو پوي.“ هي سچو بحث ڊاڪٽر جي هيٺين وائيءَ کي ڌاريو ڪلام ليکڻ جي رد ۾ ڪيو ويو آهي، وڌيڪ فيصلو پڙهندڙ حضرات تي ڇڏجي ٿو:

”ٿيندو تن طبيب، دارون منهنجي درد جو،
بڪي ڏيندو ٻاجھ جي، اچي شال عجيب،
پرين پاڻ اچي، ڪئو (ڪندو) غور غريب،
ڏکندو سيوئي ڏور ڪئو (ڪندو) منهنجن تن طبيب،
اديون عبداللطيف چئي، ها تڪ آهي حبيب.

هڪ هنڌ خود ڊاڪٽر صاحب لکيو آهي ته، ”بيت يا وائي ساڳئي ضمير ۾ هلندڙ هجي، ڇاڪاڻ جو ضمير جي بيجا مت ست معيار کي

گهٽائي ٿي.“ پر هيءَ وائي ته هن معيار تي به بلڪل پوري لهي ٿي ته پوءِ ڊاڪٽر صاحب وٽ وائيءَ کي ڌاريو ڪلام سمجھڻ لاءِ ٻيو دليل ڪهڙو آهي؟

ڊاڪٽر بلوچ صاحب ”رسالي جو ڪلام“ يعني ڌاريو ڪلام، داستان ٽئين ۾ بيت پهرئين کان ستين تائين ڌاريو ڪلام قرار ڏئي رسالي مان خارج ڪري ڇڏيو آهي. انهن بيتن مان پنج بيت ”پري پتنگ آڻيا...“ جي ورائيءَ سان آهن ۽ باقي ٻه بيت به پتنگن جي پڇاڙي ۽ بحث جا آهن. بلوچ صاحب هنن سڀني بيتن کي خارج ڪرڻ لاءِ ڪوبه مستند ۽ تاريخي حوالو نه ڏنو آهي. صرف مفروضن جي بنياد تي فيصلو ڪيو آهي. جيئن ص: 251 تي لکي ٿو: ”...ڪنهن سالڪ جا چيل آهن، انهن بيتن جي ٻولي پوءِ جي آهي ۽ معنيٰ شاهه جي معيار کان گهٽ آهي... ٻي ست جي ٻولي عام سطح واري آهي...“ هاڻ سوال توپيدا ٿئي ته پتنگن واري سڳر جا 12 بيت رسالي ۾ لطيفي ڪلام طور درج ٿيل آهن ۽ انهن بيتن جي سٽ، خيال، ٻولي ۽ ڪيفيت به تقريبن هڪ جهڙي آهي ۽ 3 بيت ساڳي ورائيءَ سان آهن، ”پري پتنگ آڻيا...“ ۽ ٻيون ورائيون آهن: ”پتنگن ۾ ڪيو...“ ۽ ”پتنگ چائين...“ ۽ ڇڙهيو چڪاسين“ ۽ شاعريءَ جي هن ساڳي ورائيءَ جي اهميت متعلق لکن ٿا ته، ”رسالن جي ڪن سرن ۾ داستانن هيٺ، ڪافي بيت اهڙا آهن جو انهن مان پهرئين بيت جي پهرين سٽ جي پهرين اڌ واري ٻول يا فري کي هڪ يا ٻن يا وڌيڪ بيتن ۾ وري وري آندو ويو آهي، هي وري وري ورجائڻ واري سهڻي ورجيس شاهه صاحب کان اڳ واري ڪلاسيڪي شاعريءَ ۾ به جزوي طور موجود آهي پر شاهه صاحب انکي نمايان ڪيو آهي. ساڳين ففرن کي ورجائڻ سان نه فقط معنوي تاڪيد توڙي نفسياتي ڪيفيت جي تصديق ٿئي ٿي پر انهن مقصدن سان گڏوگڏ ساڳئي مسلسل آواز جي گونج پيدا ٿئي ٿي.“ ص: 171، رسالي جو ڪلام.

هاڻ پتنگن واري هن سڳر کي بلوچ صاحب جي پنهنجي لکت مطابق، ڌاريو ڪلام قرار ڏيڻ غير واجب ۽ غير منطقي آهي. بلوچ صاحب جي تحقيق جي اهڙي رويي تي بحث ڪندي ٻانهو خان لکيو آهي ته، ”صفحي 171 تي ڪجهه اهڙن ففرن جو تفصيل به ڏنو ويو آهي، جنهن ۾ ”چاهڪ چري تار تري“ وارو فقرو به شامل آهي پر هاڻي وري ان فري سان شروع ٿيندڙ بيتن لاءِ ائين ڄاڻايو ويو آهي ته ”ڪنهن فقير اڳاڻو چيا جو

اهو اوائلي دور جي رسالن ۾ موجود آهن، جيڪو مناسب نه آهي.“ ٻانهو خان شيخ، ڪتابچو. ”شاهه جو رسالو۔ رسالي جو ڪلام“ ص: 47. ٻانهو خان شيخ ساڳئي صفحي تي وڌيڪ لکي ٿو ته، ”اوائلي دور جي رسالن جا ڪيترائي بيت جن مان ڪنهن بيت جي پهرين ست جو پهرين فقر يا بند، ان بيت جي اڳ واري بيت جي آخري ست جي پهرين يا پوئين بند سان سلماڙيل يا قطاريل آهي ته ان قسم جي ڪن بيتن کي غالبن تهر فقير جا چيل ڄاڻيو ويو آهي ۽ ڪن کي وري شاهه سائين ۽ جي ڪلام ۾ شامل ڪيو ويو آهي. مثال طور سر ڪلياڻ جا ٻه بيت:

”هڏ نه وڻي هاڻ، مون ويجهن جي وصال،

هن منمنجي حال، حبيب ٿي هاڏي ٿيو.“

۽
”حبيب ٿي هاڏي ٿڻو، رهنما راحت،

پيڙا نياڻين پاڻ سين، لاهي ڏيئي لت،

سپريان صحت، ڏنيم منجهان ڏڪندي.“

آهن، جن لاءِ جلد ڏهين جي صفحي: 256 تي ڄاڻايو ويو آهي ته جيئن ته پهرين بيت جي آخري ست پوءِ واري بيت جي پهرين ست سان سلماڙيل آهي، انڪري ٻئي بيت غالبن تهر فقير جا چيل آهن. ٻئي طرف وري ”شاهه جو رسالو۔ شاهه جو ڪلام“ جلد پهرئين ۽ سر ڪلياڻ جي داستان جا هيٺيان بيت جيڪي هڪ ٻئي سان سلماڙيل آهن، انهن کي شاهه جي ڪلام ۾ شماريو ويو آهي.

”ٻن ٻياڻي سپرين، پاڻا ٿي پل،

آئون اوري جهل، ته توکي رسي تو ڏئي.“

۽
”توڪي رسي تو ڏئي، جملو ٿي جمال،

ڪونهي ٻيو خيال، جي شارڪ شڪ وڃائين.“

هن قسم جي ٻه اڪيائي به صحيح نه آهي.“
بلوچ صاحب نه رڳو بلوچ ٻانهو خان شيخ پنهنجي تحقيقي عمل کي مٿئين قسم جي ٻه اڪيائيءَ جو شڪار بڻايو آهي پر ٻئي قسم جي مونجهاري پڻ بلوچ صاحب جي ڪم کي مشڪوڪ بڻائي وڌو آهي.

جيئن ”رسالي جو ڪلام“ داستان چوٿين جو آخري بيت 4، ص: 252 ”محبت جي ميدان ۾ ڪنهن چيوئي اڄ“ کي ڌاريو ڪلام قرار ڏيڻ لاءِ لکيو آهي ته، ”هي بيت فقط هڪ رسالي (ي) ۾ آيل آهي، ٻيون ٻئي ستون بيان توڙي معنيٰ ۾ مبهم آهن.“ جڏهن ته ساڳيو بيت وري ”شاھ جو رسالو“ داستان چوٿين ۾ سيريل نمبر 14، ص: 144 تي شاھ سائينءَ جي ڪلام طور لکيل آهي:

”محبت جي ميدان ۾، ڪنهن چيوئي اڄ،
سيٺن جي سراءِ ۾، ٿو مٽي جو ٻري مچ،
پرين چونئي پچ، تون اڳ اوڏوئي نه وڃين.“

هي پروف يا ترتيب جي غلطي نه آهي، ڇاڪاڻ ته هن بيت کي ڌاريو ڪلام ڄاڻائڻ لاءِ به دليل ڏنل آهن ته وري بيت کي شاھ سائين جو ڪلام ڄاڻائي ان کي تشريح ۾ آڻي ۽ ڏکين لفظن جي معنيٰ به ڏني وئي آهي، هي سڄو بحث هو بلوچ صاحب طرفان ڌاريو ڪلام ڄاڻايل بيتن جي باري ۾ دليلن ۽ حوالن جي اپتار بابت، پر اهي بيت جيڪي رسالي ۾ شاھ سائين جو پنهنجو ڪلام ڄاڻايو ويو آهي، ان ۾ به پڙهڻين، تلفظ ۽ صورتخطي ۾ غلطيون ۽ مونجهارا موجود آهن. جيئن سر ڪلياڻ جي پهرين داستان جي پهرين بيت جي آخري ست لکيل آهي. ”ڪري پاڻ ڪريم، جوڙئون جوڙ جهان جي“ ۽ ست جي آخري فقري جي معنيٰ لکي اٿن، ”جوڙئون ۽ جوڙي مان“ جڏهن ته اهو فقرو آهي: ”جوڙون جوڙ جهان جيون.“ يعني ته، ”جهان جون جوڙون يا جهان ۾ جوڙيون.“ ٻين سڀني رسالن ۾ به اهو فقرو ”جوڙون جوڙ جهان جي“ لکيل آهي، معنيٰ به هن طرح ئي آهي.

گر بخشاڻي ص: 149، جوڙون جوڙ: جهان مان جوڙ، ڪاريگري، علامه آءِ آءِ قاضي ”قدرت سان“، غلام محمد شهماڻي جوڙون جوڙ: جهان جون آسون آميدون پڄائي ٿو. البته صاحب موصوف جي معنيٰ اختلافي آهي پر صورتخطي صحيح آهي. بانمون خان شيخ ص: 3، ”جوڙون جوڙ جهان جون“ معنيٰ لکي آهي، ”جوڙي، ٺاهي، پڄائي يا راس ڪري.“ ڪلياڻ آڏواڻي هن فقري جي معنيٰ لکي آهي، ”پنهنجي ڪاريگريءَ سان ساري جهان جو جنسار ٿو جوڙي“ هي صورتحال آهي بلوچ جي ”شاھ جو رسالو“ جي، جنهن خود فرنٽ پيج تي ”شاھ عبداللطيف جي پنهنجي

ڪلام جو سڄو سرڀستو صحيح رسالو“ لکيو آهي ۽ پهرين بيت ۾ ئي غلطي آهي.

ساڳئي پهرين داستان جي بيت نمبر 12 ص: 134 تي بيت جي ٽئين ست ۾ لکيو آهي: ”معرفت جي ماٺ سين، ڏس اندر ڏورين“ معنيٰ صحيح لکيل آهي، پر صورتخطي غلط آهي ۽ اهو لفظ آهي ”ڏيساندر“، قاضي صاحب ص: 4، شاهواڻي ص: 7، گربخشاڻي ص: 84، ڪلياڻ آڏواڻي ص: 3، بانھون خان شيخ ص: 5، پر بلوچ صاحب لفظ جي صورتخطي بگاڙي آهي، ساڳئي داستان پهرئين جي بيت: 25، ص: 135 تي بيت آهي:

”سڃاڻي نہ صورت ري، صورت هڏ ۾ سوڄھ،
ٿي ٻاراڻي ٻوڄھ، ويڃائي وجود ڪي.“

هن بيت جي ڏکين لفظن جي معنيٰ سمجھائيندي بلوچ صاحب لکيو آهي: ”وجود معنيٰ = ذات حق جو وجود، وجود هي ذات ۽ صفات وارو خيال، وجود ۽ عدم جو ممڪنات ۽ تعين“ بلوچ صاحب هن لفظ وجود جي جيڪا معنيٰ لکي آهي ۽ بيت ۾ ”وجود ويڃائي“ جي ”نصيح“ آهي ته پوءِ ذات حق کي ويڃائي صاحب موصوف الائي ڪهڙي وجود کي حاصل ڪرڻ ۽ ڳولڻ جي ڳالهه ڪئي آهي، جڏهن ته هن بيت ۾ وجود جي معنيٰ، پنهنجو، انسان جو وجود، هستي ۽ نفس يا انا آهي، جيئن بانھون خان ص: 316 تي، ”هستي ڪي، هڏ ڪي“ معنيٰ لکي آهي، شاهواڻي ص: 708 تي معنيٰ ”نفس کي ماري مات ڪرڻ“ لکيو آهي، ص: 137 ٻئين داستان ۾ بيت: 10 جي پهرئين ست ۾ بلوچ صاحب لکيو آهي، ”ظاهر ۾ ظاني، فڪر منجهه فنا ٿيا“ هتي لفظ ”ظاني“ جي معنيٰ ”ظن ڪندڙ، گمان ڪندڙ، شڪ ڪندڙ“ (ته ائين آهي يا نه) لکي آهي، هت بلوچ صاحب هڪ ته صورتخطيءَ جي غلطي ڪئي، اهو لفظ ٻين رسالن ۾ ”زاني“ لکيل آهي، اها صورتخطي پڻ غلط آهي، حقيقت ۾ اهو لفظ ”زمانِي“ آهي، معنيٰ: بظاهر زماني جهڙا، زماني وانگر، عام ماڻهن جهڙا، بيت صحيح پڙهڻي ۽ ۾ هن طرح آهن:

”ظاهر ۾ زماني، فڪر منجهه فنا ٿيا،
تن کي تعليم جي، ڪڙھ اندر ڪاني،
حرف حقاني، دور ڪيائون دل ۾.“

مطلب ته اهل معرفت ۽ عارفاني منزل وارا، حرف حقاني جودل ۾ دور ڪرڻ وارا ”زاني“ زناڪار يا ظاني شڪ گمان ڪندڙ نٿا ٿي سگهن، پر بظاهر زماني جهڙا ۽ عام ماڻهن وانگر آهن ۽ فڪري طور فنا آهن. اهڙن عظيم ڪردارن سان ”زاني“ ۽ ”ظاني“ جو مطلب ۽ معنيٰ منسوب ڪرڻ، انهن ڪردارن سان نه رڳو ناانصافي ۽ زيادتي آهي پر گناهه پڻ آهي. اهڙيءَ طرح داستان نمبر 2، بيت: 138 تي بلوچ صاحب لکيو آهي:

”علتعي آرام، پسي علت آئيو،
حسن جو حق جو، خامي پائين خام،
اچي ٿيا اسلام، ڪفر ڪافر پاڻ ۾.“

هن بيت جي ٻن لفظن ”علتعي“ ۽ ”علت“ جي معنيٰ بلوچ صاحب لکي آهي: ”علتعي = علت وارو، بيمار، عادتِي (گندگي خرابي جو)، عيبدار، ناقص، ظاهري سبب ڳوليندڙ“ ۽ ٻين سڀني محققن به لڳ ڀڳ اهڙي ئي معنيٰ ڪڍي آهي، پر حقيقت ۾ هن لفظ جي معنيٰ آهي، ”سبب يا ڪارڻ“ ۽ علت مان علتعي جي معنيٰ آهي، ”سبب بڻجندڙ يعني ڪارڻي“ هي بيت معرفت جي معنيٰ رکي ٿو ۽ لطيفي فڪر سان ڪيڏو ظلم آهي، شاه سائين ڪارڻي ڪنهن کي سڏيو آهي سا سڀ کي خبر آهي، هن بيت جي تشريح اڳ هڪ مضمون ۾ تفصيلي طور ڏنل آهي.

داستان چوٿون بيت نمبر 12، ص: 143 تي بلوچ صاحب بيت لکيو آهي:

”محبت جي ميدان ۾، رُڪ جو آهي رنگ،
ڪوڙين منجهان ٿي ڪو، اي نباهي ننگ،
عشق نانگ نَسنگ، خبر کاڌن کي پوي.“

هي ساڳيو بيت ٻانهون خان شيخ داستان جمن ص: 89 تي هن طرح لکيو آهي:

”محبت جي ميدان ۾، ڪي جو آهي رنگ،
ڪوڙين وٽا ڪيترا، نينهن نباهي ننگ،
عشق نانگ نَسنگ، خبر کاڌن کان پوي.“

هاڻ هنن ٻنهي بيتن جي پهرين ست جو ٻيو فقرو ۽ ٻي پوري ست پيٽر سان پڙهڻين جو تضاد ۽ فرق معلوم ٿئي ٿو پر بلوچ صاحب واري

پڙهڻي بهتر آهي. ڇاڪاڻ ته بيتن ۾ انداز بيان هڪ جهڙو محسوس ٿئي ٿو. جڏهن ته ٻانمي خان واري پڙهڻي به قابل احترام آهي ۽ گنج جهڙي قديم، اوائلي ۽ ڪي قدر بهتر رسالي تان ڪنيل آهي. پر پوءِ به فرق آهي. هاڻ غلط ڪنهن کي چئجي. گنج کي، ٻانمون خان شيخ کي يا بلوچ صاحب کي؟ ڇاڪاڻ ته اسان لاءِ ته گنج به محترم آهي ته ٻئي موصوف به. حالانڪ ٻئي موصوف لطيفيات جي حوالي سان وڏا نالا آهن ۽ هي تضاد ڪنهن هڪ کي درست ته ٻئي کي غلط ضرور بڻائي ٿو. مجموعي طور تي اهڙا تضاد رسالي جي پڙهڻين، تلفظ، صورتخطي ۽ معنيٰ ۾ ڪيترين ئي جاين تي ملن ٿا ۽ انهن نطن جي ڇنڊڇاڻ ڪري هڪ جامع، مستند ۽ غلطي کان پاڪ رسالي جوڙڻ جي ضرورت آهي. جامع ۽ غلطي کان پاڪ نه سمهي پر گهٽ ۾ گهٽ متفق ۽ تضاد کان پاڪ رسالو ته جوڙي سگهجي ٿو. جامع انهيءَ ڪري نٿو چوان ته شاھ سائينءَ جي اڻ چيپيل بيتن ملڻ جو سلسلو جيئن پهرين ڇاپي رسالي کان وٺي هلندڙ آهي، تيئن هلندو رهندو. جيئن آخري رسالي جي جوڙڻ ۾ بلوچ صاحب ڪيترائي اهڙا نوان اڻ چيپيل بيت پنهنجي رسالي ۾ درج ڪيا آهن، جيڪي ٻين رسالن ۾ نه آهن، تيئن وري ٻانمو خان شيخ به پنهنجي رسالي ۾ نوان اڻ چيپيل بيت درج ڪيا آهن ته هي سلسلو رڪجي ڪونه ٿو سگهي پر سوال توپيدا ٿئي ته بلوچ صاحب کي بيتن جي تعداد مقرر ڪرڻ ۾ حد مقرر نه ڪرڻ گهرجي. صاحب موصوف کي نوان اڻ چيپيل بيت ملن ٿا ته شاھ سائينءَ جا آهن، جيئن هن ڪيو آهي پر ڪنهن ٻئي جاکوڙيءَ کي ملن ٿا ته ڇا اهي شاھ سائينءَ جا نه آهن؟ غلطي کان پاڪ به انهيءَ ڪري نٿو چئي سگهجي جو هر محقق جي سمجھ، عقل، مطالعي، ذهني لاڙي، عقيدې ۽ تحقيق جو پنهنجو پنهنجو معيار، وسعت ۽ ڌيان آهي. پر گڏجي ويهي سڀني کي رسالي جي متفق نسخي تي اتفاق راءِ سان ڪم ڪرڻ گهرجي.

اڃا اڳتي هلي وقتي بحث هيٺ آندل بيت ۾ ئي معنيٰ جو فرق آهي. بيت جي آخري سٽ ۾ لفظ آهي ”ننگ“ بلوچ صاحب معنيٰ لکي آهي: ”سئون سڌو، نروار“ ۽ ٻانمون خان شيخ هن لفظ جي معنيٰ لکي آهي: ”نگت ساڻ کان بي پرواه، بي لحاظ، بي مروت“ جڏهن ته انب گويانگ ته ماهي ڪلاچي، تحقيقي جنرل، لطيف چيئر ڪراچي جي هڪ مضمون ۾ هن لفظ جي معنيٰ لکي آهي. ”پتنگ وانگر شمع تي سڙندڙ“

ننڍڙا ۽ سنهڙا جيت.

اهڙيءَ طرح داستان چوٿين ۾ پتنگن واري سگر جو بيت: 31 بلوچ صاحب هن طرح لکيو آهي، ص: 146

”پري پتنگ آڻيا، سري سهاڻي جمل،
ڪندا ڪان اچل، مٿو ڏيندا مچ ڪي.“

جڏهن ته ٻانمون خان ص: 53 تي ساڳيو بيت هن طرح لکيو آهي:

”پري پتنگ آڻيا، سري سهاڻي جمل،
ڪندا ڪنڌ اچل، مٿو وجهندا مچ ۾.“

هاڻي هنن ٻنهي پڙهڻين ۾ بيت جي آخري ست ۾ به فرق آهي. پهرين ست جي لفظ ”سري“ ۾ بلوچ صاحب ”س“ تي پيش ڏنو آهي، اها پروف جي غلطي نه آهي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ بيت کان پوءِ لڳاتار ٻن بيتن ۾ ائين لکيو ويو آهي، جڏهن ته ٻانمون خان ساڳئي لفظ کي لڳاتار پنجن بيتن ۾ ”سري“ لفظ ۾ ”س“ تي زير ڏئي ٿو. هاڻي ”سري“ لفظ جي معنيٰ ٿيندي ”سرڪي، چري، رڙهي“ ۽ ”سري“ لفظ جي معنيٰ هڪ لحاظ سان ”سسي، ڳچي“ ٿيندي پر لهجي ۾ فرق سبب ساڳي معنيٰ به ٿي سگهي ٿي، پر پوءِ صورتخطيءَ جو فرق رهيو.

اهڙيءَ طرح داستان پنجون، بيت: 3، ص: 148 تي بلوچ صاحب بيت هن طرح لکيو آهي:

”اڀي عاشقن ڪي، سوري سڌ ڪري،
اڻي سڌ سرڪ جي، ته ڪم ۾ پير پري،
سسي ڌار ڌري، پيچ پوءِ پريٽون.“

هن بيت کي ٻانمون خان شيخ ص: 11 تي هن طرح لکيو آهي:

”سوري سڌ ڪري، اڀي عاشقن ڪي،
اڻي سڌ سڪڻ ۾، ته ڪم ۾ پير پري،
سسي ڌار ڌري، پيچ پوءِ پريٽون.“

هن بيت جي ٻي ست جي پڙهڻيءَ ۾ فرق آهي. بلوچ صاحب لفظ ”سرڪ“ لکيو آهي ۽ ٻانمون خان ”سڪڻ“ لکيو آهي، پر ٻانهو خان جو لفظ

بهتر آهي، ڇاڪاڻ ته بيتن ۾ ذڪر سڪ جو ٿئي ٿو ۽ ”سُرڪ“ يعني شراب جي ڍڪ جو ذڪر ڪونه ٿو ٿئي.

هن بيت جي هيٺان بلوچ صاحب بيوبيت هن طرح لکيو آهي:

”سوري ٿي سينگار، اصل عاشقن جو،
لڏا ڪين لطيف چئي، نيزي ٿيا نروار،
ڪسڻ جو قرار، اصل عاشقن سين.“

هن بيت ۾ ٻي ست جي پڙهڻي ته بلڪل ئي بدليل آهي ۽ ٻانهون خان بيت هن طرح لکيو آهي، ص: 11:

”سوري آهي سينگار، اصل عاشق جو،
مڙڻ، موٽڻ ميهڙو، ٿڌا نظاري نروار،
ڪسڻ جو قرار، اصل عاشقن سين.“

مطلب ته بلوچ صاحب پوري رسالي ۾ بيتن جون پڙهڻيون ڦيرايون آهن، جنهن سبب وري بيتن جي پڙهڻ جي رواني متاثر به ٿي آهي ۽ ٻين به ڪيترين ئي ڳالهين ۾ فرق آيو آهي.
اهڙو هڪ بيت آهي، جنهن ۾ بلوچ صاحب لفظ ”سڏ ڪري“ کي ڦيرائي سينگاري لکيو آهي. ص: 148

”سوري سينگاري (سڏ ڪري) اصل عاشقن کي.“

وري بيت: 9، ص: 148 تي ”سڪ سڀوئي سور“ لکيو ويو آهي. ٻانهون خان هن فقري کي ”سڪ وڏوئي سور“ لکيو آهي، جڏهن ته ٻين رسالن ۾ ”سڪ مڙوئي سور“ لکيل آهي.
اهڙيءَ طرح بيت: 11 ص: 149 تي بيت جي ٻي ست ۾ ٻيو فقرو آهي: ”سيئن سور سماءُ“ پر بلوچ صاحب معنيٰ لکي آهي، ”سور سماءُ، پنهنجي عاشق کي درد ۽ ايڏا ڏيڻ وڻي ٿو.“ ٻانهون خان لفظ جي معنيٰ لکي آهي، ”وڻي ٿو: پسند آهي.“

بلوچ صاحب ص: 149 تي بيت: 12 ۾ پهرين ست جي پهرين فقري ۾ لکيو آهي، ”سڪڻ ايءُ نه حد“ جڏهن ته ٻانهون خان ص: 87 تي هي فقرو هن طرح لکيو آهي: ”سڪڻ ايءُ نه سڏ.“ ڪن ڪن بيتن ۾ ته بلوچ صاحب لفظ ئي بدلي ڇڏيا آهن، جيئن ص: 151 تي بيت: 26 جي پهرين

ست جي ٻئي فقري کي هن طرح لکيو آهي ته، ”ملمه مهانگو قطرو، سڪڻ سعادٽ.“ جڏهن ته ٻين سڀني رسالن ۾ هي بيت هن طرح لکيل آهي:

”ملمه مهانگو قطرو، سڪڻ شهادت،
اسان عبادت، نظر ناز ڀرين.“

آخر ۾ ص: 151 تي وائي لکي وئي آهي، هن وائيءَ جي پهرين ست ۾ صورتخطيءَ جي غلطي آهي ۽ ان کان علاوه قافيا به اختلافي آهن ۽ سڀني رسالن ۾ ائين آهي:

”سپريان جي سونهن جي ڳالهه ڪيئن نه وڃي.“

بلوچ صاحب ”ڪيئن نه وڃي“ جي معنيٰ لکي آهي: ”ڇو نه غوغا ڪري، ڪيئن نه هلي.“ جڏهن ته ٻانهون خان ص: 84 تي هي فقرو هن طرح لکيو آهي:

”سپريان جي سونهن جي ڳالهه ڪين وڃي.“

ٻانهون خان معنيٰ لکي آهي: ”غائب ٿئي، الوپ ٿئي، وسري، دل کان لهي.“ جڏهن ته هن فقري ۾ صورتخطيءَ جي غلطي ٿيل آهي. اهو فقرو هن طرح آهي:

”سپريان جي سونهن جي ڳالهه ڪي (ڪئي) نه وڃي.“

۽ معنيٰ ٿيندي ته ”سپريان جي سونهن جي ڳالهه ڪئي نه وڃي، ڪري نه سگهجي، ڪرڻ کان ٻاهر آهي، ڪرڻ کان مٿي آهي.“
هنن مضمونن جي لکڻ جو مطلب ڪوپاڻ کي وڏو اديب يا عالم ثابت ڪرڻ هرگز نه آهي پر لطيف سائينءَ جهڙي عالمي ۽ آفاقي شاعر جي ڪلام ۽ فڪر کي هڪ متفق معيار تي پهچائڻ جي ڪوشش آهي ته جيئن رسالي مان مونجهارا ۽ تضاد ختم ٿي سگهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو ڪم بلڪل منفرد ۽ مثالي آهي. صاحب موصوف جي ڪم ۾ سنڌيون به آهن، سندس سالن جي سک ۽ سور سمایل آهن. ڊاڪٽر صاحب سنڌي ادب ۽ شاهه جي رسالي جي وڏي خدمت ڪئي آهي. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان توڙي پرڏيهه مان شاهه جي شاعريءَ جا پراڻا ۽ قديم نسخا هٿ ڪيا، انهن کي ڀيٽيو، محققاڻو تجزيو ڪيو، شاعريءَ جي سوڌ

سنوار ڪئي. پر عيب کان آجي الله جي ذات ۽ الله جي محبوب جي هستي آهي ۽ ڊاڪٽر جي سميٽيل رسالي ۾ به ڪي سنائيون ته ڪي اوڻايون به آهن، ڪو ماڻهو ڪا راءِ ڏئي ٿو ته اميد ته ڊاڪٽر صاحب ڪي ڪا اڙهائي نه ٿيندي. مون به هڪ قلمي ڪاوش ڪئي آهي ۽ ڪا پل چڪ ۽ ڪا بي ادبي يا گستاخي ٿي هجي ته معافيءَ جو محتاج آهيان.

يمن ڪلياڻ

ڊاڪٽر بلوچ واري شاهه جي رسالي ۽ رسالي جي ڪلام (ڌاريو ڪلام) جلد ڏهين جي سروي تجزيي ۽ تحقيق جي سلسلي جو هي ٽيون مضمون آهي: ”سريمن ڪلياڻ“ هن کان اڳ ”سر ڪلياڻ“ ۽ ”سر ڪيڏارو“ تي تفصيلي بحث ڪيو ويو آهي. سريمن ڪلياڻ جي داستان پهرئين ۾ (16) بيت ۽ هڪ وائيءَ کي ڊاڪٽر صاحب ڌاريو ڪلام مڃي رسالي مان خارج ڪيو آهي. انهن خارج ڪيل بيتن مان بيت نمبر 11 شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو آهي. باقي 14 بيت ۽ هڪ وائي مفروضن جي بنياد تي خارج ڪيا ويا آهن، جيئن بيت نمبر 1 ”طنبو طبيبن آڻي اڱڻ ڪوڙيا“ لاءِ بلوچ صاحب لکيو آهي ته: ”هي بيت حس (23/2) ۽ ان تان نفل ٿيل رسالن ۾ (ج، ڪ، ت، ل، ورم ۽ غ) ۾ ڏنل آهي. اهو بيت ڪنهن فقير شاهه صاحب جي هيٺين بيت جي پاران چيو، جيڪو معياري متن ۾ سريمن ڪلياڻ داستان 2 جو يارهون بيت آهي“. رسالي جو ڪلام، ص: 225.

طنبو طبيبن، آڻي اڱڻ ڪوڙيا،

دا وڻ هن درد کي، ڦڪيون فرق نه ڪن،

ورچڻو ويڇ ويڇن، سٽ نه لهن سور جي.

طنبو طبيبن، آڻي اڱڻ ڪوڙيا،

ويڇن ويڻي وره ٿيا، ڦڪيون فرق نه ڪن،

مون کي مون پرين، چتر سين چڱو ڪڻو.

هن بيت کي خارج ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر ڪا به سند يا حوالو نه ڏنو آهي، صرف پنهنجي راءِ تحت بيت خارج ڪيو آهي، جڏهن ته بيت جي پهرئين سٽ هڪ جهمڙي آهي. هي ساڳي سٽ يا ساڳي فقري جي ورائي

وارا بيت شاھ جي رسالي ۾ عام جام پيا آهن ۽ شاھ صاحب جي شاعريءَ کي هن قسم جي سڳر وارن بيتن لاءِ خود بلوچ صاحب لکن ٿا ته: ”رسالن جي سرن ۾ داستانن هيٺ ڪافي بيت اهڙا آهن، جو انهن مان پهرئين بيت جي پهرئين سٽ جي پهرئين اڌ واري ٻول يا فري کي هڪ يا ٻن يا وڌيڪ بيتن ۾ وري وري آندو ويو آهي. هي وري وري ورجائڻ واري، سٺي ورجيس شاھ صاحب کان اڳ واري ڪلاسيڪي شاعريءَ ۾ به جزوي طور موجود آهي، پر شاھ صاحب ان کي نمايان ڪيو آهي. ساڳين فڪرن کي ورجائڻ سان نه فقط معنوي تاڪيد توڙي نفسياتي ڪيفيت جي تصديق ٿئي ٿي پر انهن مقصدن سان گڏوگڏ ساڳئي مسلسل آواز جي گونج پڻ پيدا ٿئي ٿي!!“ (جلد پريون مقدمو ص: 170 ۽ 171)

پوءِ هن بيت کي خارج ڪرڻ جو ڪهڙو جواز آهي؟ ٻي ڳالهه ته هنن ٻنهي بيتن جي ٻي سٽ پڻ مفهوم ۾ هڪجهڙي آهي. اڃا به خارج ڪيل بيت جي ٻئي نمبر واري سٽ مفهوم ۽ معنيٰ ۾ وڌيڪ گهري ۽ پرفڪر آهي. پهرئين بيت جي ٻي سٽ جو مفهوم آهي ته: ”منهنجي هن درد کي دارون ۽ ڦڪيون ڪوبه فرق ڪونه ٿيون ڪن.“ جڏهن ته خارج ڪيل بيت جي ٻئي نمبر سٽ جو مفهوم آهي ته: ”ويجن کي منهنجو علاج ڪندي ڪيترائي سال ٿيا آهن پر ڦڪيون فرق ڪونه ٿيون ڪن!!“ ۽ بيت جي آخري سٽ ۾ ته محبوب جي پيار ۽ قرب جي ڪيميائيءَ جو ڪمال آهي. هي بيت حاجي بانهن شيخ پنهنجي طرفان ترتيب ڏنل رسالي ۾ ۾ رجمن داستان (2) جريان، 25 تي رکيو آهي. هي بيت ٻولي، معنيٰ، فڪر ۽ فني سٽ ۾ ڪنهن به طرح بلوچ صاحب طرفان شاھ صاحب جي اهڙي قسم جي ٻئي مڃيل بيت کان گهٽ نه آهي. بيت جو ٻيو ڪو وارث به نه آهي.

بيت نمبر 2 ”مرض منهنجي ڪاڻ، ويجن وڏا وس ڪيا.“ پڻ بنا ڪنهن دستاويزي سند جي خارج ڪيو ويو آهي. جڏهن ته هي بيت وچولي دور جي هڪ رسالي ”نت“ (1267-1275هـ) ۾ موجود آهي. جيئن بلوچ صاحب خود لکيو آهي ته ”هي بيت فقط هڪ رسالي نت ۾ يڪي گڏيل سر ڪلياڻ و جمن هيٺ ڏنل آهي.“ وڌيڪ لکن ٿا ته: ”ٻيءَ سٽ ۾ حڪيماڻين ڦڪين واري سٽ ۽ ويڃي دور جي آهي. آخري سٽ پڻ سادي بيان واري آهي ۽ شاھ جي معيار کان گهٽ آهي“ ص: 225 ”رسالي جو ڪلام“ بيت معنيٰ ۽ مفهوم توڙي ٻوليءَ ۾ اهڙي قسم جي

بين بيتن جي معيار جو آهي.

اهڙيءَ طرح بيت نمبر 3 ”پاڻهي پيمِي آيا، اڱڻ منجم عجيب“ ۽ بيت نمبر 4 ”پاڻهي پيمِي آيا، اڱڻ منجم عزيز“ پڻ سڳر وارا بيت آهن ۽ بلوچ صاحب هنن بيتن کي خارج ڪرڻ لاءِ ڪابه سند پيش نه ڪري سگهيو آهي ۽ صرف مفروضن جي بنياد تي بيت خارج ڪيو ويو آهي. جڏهن ته هي ٻئي بيت پڻ وچولي دور جي هڪ رسالي ”نت“ (1267-1275هه) ۾ موجود آهن.

بيت نمبر 5 ”هڏ نه وڻي هاڻ، مون ويڃن جو وصال“ ۽ بيت نمبر (6) ”حبيب ٿي هاڏي ٿيو، رهنما راحت“ ٻئي بيت تمر فقير جي نالي ڄاڻايا ويا آهن جڏهن ته هي ٻئي بيت نه رڳو اوائلي دور جي رسالن ۾ پر 42 رسالن ۾ پڻ درج ٿيل آهن ۽ اهڙي قسم جا ٻيا بيت رسالي ۾ رکيا به ويا آهن. هنن ٻنهي بيتن تي گڏيل راءِ ڏيندي بانمون خان پنهنجي ڪتاب ”شاھ جو ڪلام- رسالي جو ڪلام“ ص: 47-48 تي لکن ٿا ته، ”اوائلي دور جي رسالن جا ڪيترائي بيت جن مان ڪنهن بيت جي پهرئين ست جو پهرين فقر ويا بند ان بيت جي اڳ واري بيت جي آخري ست جي پهرئين يا پوئين بند سان سلهاڙيل يا قطاريل آهي ته ان قسم جي ڪن بيتن کي غالبن تمر فقير جا چيل ڄاڻايو ويو آهي، مثال طور سر ڪلياڻ جا بيت:

”هڏ نه وڻي هاڻ، مون ويڃن جو وصال،
هن منهنجي حال، حبيب ٿي هاڏي ٿيو.“

۽
”حبيب ٿي هاڏي ٿيو، رهنما راحت
پيڙا نياڻين پاڻ سين، لاهي ڏيئي لت،
سپريان صحت، ڏنم منجهان ڏڪندي.“

آهن، جن لاءِ جلد ڏهين جي ص: 256 تي ڄاڻايو ويو آهي ته جيئن ته پهرين بيت جي آخر ست پوءِ واري بيت جي پهرين ست سان سلهاڙيل آهي، ان ڪري ٻئي بيت غالبن تمر جا چيل آهن، ”ٻئي طرف وري ”شاھ جو رسالو- شاھ جو ڪلام“ جلد پهرئين ۾ سر ڪلياڻ جي داستان جا هيٺيان بيت جيڪي هڪٻئي سان سلهاڙيل آهن، انهن کي شاھ جي ڪلام ۾ شمار ڪيو ويو آهي.

”ٻن ٻيائي سپرين، پاڻان اٿي پل،
آئون اوري جهل، ته توکي رسي تو ڏٺي.“

۽
”تو کي رسي تو ڏٺي، جملو ئي جمال،
ڪونهي ٻيو خيال، جي شارڪ شڪ وڃائين.“

هن قسم جي ٻه اڪيائي به صحيح نه آهي. ٻانهون خان جي مٿي لکيل راءِ جي روشنيءَ ۾ ڏسبو ته رسالي ۾ سوين بيت اهڙا ملندا جن جي فني سٽاءَ مٿي ڄاڻائي وئي آهي پر پوءِ به بيت رسالي مان خارج ڪيا ويا آهن.

ساڳيءَ طرح بيت نمبر 7 ۽ 8 به بنا ڪنهن سَنَد جي خارج ڪيا ويا آهن ۽ بيت نمبر 9 پڻ خارج ڪيو ويو آهي ۽ اهڙي قسم جي سڳر جا ٽي بيت خود بلوچ صاحب رسالي ۾ داستان تئين جريان، 9، 10، ص: 159 تي رکيا آهن. هيءَ به اڪيائي پڻ مٿي بيان ڪيل سڳرن جي متعلق متضاد خيالن جي تسلسل ۾ آهي ته ڪن بيتن کي شاھ صاحب جو ڪلام ته ڪن کي ڌاريو ڪلام چيو ويو آهي. بيت نمبر 10 به بنا سَنَد جي خارج ڪيو ويو آهي ۽ جڏهن ته هن معنيٰ ۽ مفهوم وارا 6 بيت داستان تئين ۾ جريان 15 کان 20 تائين ص: 159 تي بلوچ صاحب شاھ صاحب جا مڃيندي رسالي ۾ رکيا آهن. بيت نمبر 12 پڻ خارج ڪيو ويو آهي ۽ ٻڌايو ويو آهي ته: ”هي بيت وچولي دور جي آخري رسالي حس (4131) جو آهي، جتان پوءِ (ج، ڪ، و، م، غ) ۾ نقل ٿيو. قافين جي سٽاءَ شاھ جي معيار کان گهٽ آهي، ٻولي غير مانوس آهي.“ شيخن ۾ شورا ڪين تر يا آهن.“ جيئن پڇاڙيءَ واري ست ۾ آهي.. (بلوچ، رسالي جو ڪلام، ص 257) هتي هڪ ڳالهه غور طلب آهي ته بيت لکڻ ۾ لفظن جي ڦير ڦار بلوچ صاحب پاڻ مرادو ڪئي آهي ۽ پوءِ انهن ڦير ڦار ٿيل لفظن کي غلطيءَ جو بنياد بنائي بيت غير معياري، ٻوليءَ ۾ غير مانوس، معنيٰ ۽ مفهوم ۾ مبهم چئي خارج ڪيا ويا آهن. هن بيت ۾ پڻ بلوچ صاحب لفظ ”شورا“ لکيو آهي. جڏهن ته درست لفظ آهي ”سُورا“ ۽ معنيٰ ٿيندي: ورهيه ۽ بهادر. ڏسو صفحو 44، شاھ جو رسالو. ٻانهون خان شيخ، ساڳيءَ طرح بيت نمبر 13 لاءِ چيو ويو آهي ته، ٻي ست ۾ ”وَرَنه وِناھيا“ (يا ورن و ناھيا) غير فصيح ۽ معنيٰ ۾ مبهم آهي.

ساڳين ئي اعتراضن نقطن تي بيت نمبر 14 ”ڪاتي جا قريب جا سا

هڏ چيري ڄم” پڻ خارج ڪيو ويو آهي ۽ دليل ۾ چيو ويو آهي ته، ”هي بيت قافين ۾ نقص جي لحاظ کان توڙي بيان ۾ فصاحت جي گهٽتائيءَ جي لحاظ کان غير معياري آهي.“ (ص: 257، رسالي جو ڪلام) جڏهن ته هي بيت 27 رسالن ۾ درج ٿيل آهي. ڪابه دستاويزي سند به موجود نه آهي جو بيت جي ڪنهن ٻئي وارث جو پتو پوي. بلوچ صاحب قافين واري معيار ۾ ص: 176، جلد پهرين مقدمو ۾ لکن ٿا ته، ”شاهه جي بيتن ۽ واين ۾ آندل قافين ۾ ڄڻ ڪلي مطابقت آهي، يعني قافين وارا لفظ سڄي جا سجا انهن ڀاڱن ۾ جن مان قافين جو بنيادي آواز نروار ٿئي ٿو، زير ۽ پيش سميت هم آواز آهن ۽ قافين جو اهو سٽءُ ڄڻ ڪلي قاعدو آهي، بلڪ ڪسوٽي آهي، جنهن تي ڪنهن به بيت يا وائيءَ کي پرکي سگهجي ٿو ته اهو شاهه صاحب جو آهي يا نه، اهو ڪلي قاعدو ان ڪري آهي جو ان ۾ جيڪي اختلاف يا اجاين (مستثنيات - Excep- tions آهن، سي محدود ۽ اڳرين تي ڳڻڻ جي ڳڻڻ آهن.“ پر پوءِ به بيت خارج ڪيو ويو آهي. جڏهن ته هن فني سٽءَ کي پرکيندي ٻانهون خان لکن ٿا ته، ”هي بيت قافين جي لحاظ کان آجائي جي غنائيءَ واري صورت (ii) جي زمري ۾ اچي ٿو ۽ بيان ۽ وضاحت جي لحاظ کان انهيءَ ساڳئي معيار جو آهي، جهڙوڪ ڪلياڻ جو بيت:

”ڪاتي ڪونهي ڏوه، ڳن وڍيندڙ هت ۾،
پستو پر عجيب جي، لڇڻو وڃي لوه،
عاشقن اندوه، سدا معشوقن جو.“

جنهن کي جلد پهرين ۾ سر ڪلياڻ جي معياري متن ۾ داخل ڪيو ويو آهي، ان لحاظ کان هن بيت کي رسالي جي ڪلام (ڌاريو ڪلام) ۾ شمار ڪرڻ ٺيڪ نه آهي.“ ص: 33، ڪتابچو، ”شاهه جو رسالو- رسالي جو ڪلام“ ٻانهون خان جي راءِ کي ڏسندي معلوم ٿئي ٿو ته بلوچ صاحب شاهه جي ڪلام کي پرکڻ وقت خود پنهنجي طرفان مقرر ڪيل معيارن جو به صحيح استعمال نه ڪيو آهي. بيت نمبر 16 لاءِ بلوچ صاحب لکيو آهي ته، ”هي بيت نٽ رسالي ۾ سر ڪلياڻ هيٺ ڏنل آهي، پوئين سٽ بيان جي لحاظ کان غير معياري آهي.“ هي بيت ڪنهن به طرح غير معياري نه آهي ۽ اهڙي معنيٰ ۽ مفهوم وارا ڪيترائي بيت رسالي ۾ درج آهن. بيت جي هن سٽ ”موڪل ڪا ڏيڻي، ٻڪي پنهنجي

ٻاجھ جي، ڪي بلوچ صاحب غيرمعياري سڏيو آهي. جڏهن خود بلوچ صاحب پنهنجي طرفان ترتيب ڏنل رسالي ۾ ڪي اهڙا بيت شاھ صاحب جي بلي رکيا آهن جن ۾ پڻ ساڳئي معنيٰ ۽ مفهوم ملي ٿو، جيئن:

”ايندو اڃ عجيب، شادي ڏيندو صحت جي“

”دوس درسن تنهنجي، وڏو نار ٺپن“

”سڄڻ مان اچي، ڪر لاهو ٿي ڪڏهن“

”ٻُڪيون ڏيندي ٻاجھ جون ٺهاري نارون“

”جن سيٺ لهن سارون، تن تان ڏڪندو ڏور ٿيئي“ ۽

”جي نواڙيا نصيب، دارونءِ سي درست ڪئا.“

(ص: 156 ۽ 157)

هن داستان ۾ وائي، ”يار سڄڻ جي فراق، ٽي جيڏيون آئون ماري...“ ڪي خارج ڪرڻ لاءِ بلوچ صاحب لکيو آهي: ”هيءَ وائي فقط ت، خ ۽ فق رسالن ۾ آهي، هي وائي ٻئي ڪنهن به رسالي ۾ ڪانهي ۽ پهريون ڀيرو ترمپ جي ڏيهي منشي پنهنجي طرفان جوڙي شامل ڪئي، جتان پوءِ خ ۽ فق رسالن ۾ (جيڪي ت تان نقل ٿيا) ۾ نقل ڪئي وئي. وائيءَ جي بولي ۽ اسلوب بيان شاھ واري دور کان پوءِ جا آهن.“ (ص: 258) جڏهن ته وائيءَ جا قافيا به معياري آهن ۽ بوليءَ ۾ به ڪو نقص نه آهي ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻي ترمپ واري رسالي لاءِ لکيو آهي ته: ”هڪ وڏي خوشي منجهس هيءَ آهي ته جيڪي وايون درج ڪيون ويون آهن، سي شاھ صاحب جون آهن، جن جي عيوض ٻين ڇاپن ۽ خود پٽ (گنج) ۽ بلڙي وارن نسخن ۾ ناچن ۽ مسخرن وايون داخل آهن.“

مجموعي طور تي ڏٺو وڃي ته هن داستان جي بيتن کي خارج ڪرڻ لاءِ بلوچ صاحب سواءِ چند بيتن جي ڪوبه مستند دليل نه ڏنو آهي. خود پنهنجن ئي معيارن جي نفي به ڪئي آهي ته ڪٿي ته وري خود لفظن جي ڦيرڦار ڪري صورتخطيءَ جي غلطي ڪري ۽ ان کي بنياد بڻائي بيت خارج ڪيا آهن. اهڙين غلطيون هن طرح آهن، جيئن بيت نمبر 2 جي آخري ست آهي:

”ايندي ساجن ساڻ، وڃن سورسندن مان.“

هن ست جي آخري فقري کي هن طرح درست لکي سگهجي ٿو:
”ايندي ساجن ساڻ، وڃن سورسندا ڪيو.“

بيت نمبر 7 جي پهرئين ست ۾ پڻ ڦيرقار ٿيل آهي، جيئن:

”حبيبن هنيام، ڪڙھ ۾ ڪبير ڪيترا.“

هن جي درست پڙهڻي لفظ ”ڪبير“ کي ”ڪان“ پڙهڻ گهرجي ۽ هي
لفظ شاه جي بيتن ۾ ورجاءُ ۾ ملي ٿو. درست پڙهڻي هن طرح آهي:

”حبيبن هنيام، ڪڙھ ۾ ڪان ڪيترا“

اهڙيءَ طرح بيت نمبر 8 جي چوٿين ۽ پنجين ست ۾ پڻ ڦيرقار آهي:

”قلب قربان ڪريان، مٿان دل دوستن،

هنئين اڪڙين، ڪاه ڪاري پرين لئي.“

هنن ستن ۾ لفظ ”دل“ جي بجاءِ ”دم“ ۽ ٻي ست ۾ آخري فقرو
”ڪاه ڪاري، پرين لئي“ جي بجاءِ ”ڪاهوڪاه پرين ڏي“ هئڻ گهرجي
۽ ستن جي درست پڙهڻي هن طرح آهي:

”قلب قربان ي ڪريان، مٿان دم دوستن،

هنئين ۽ اڪڙين، ڪاهوڪاه پرين ڏي.“

وري بيت نمبر 12 جي آخري ست ۾ لفظ ”شورا“ تي بلوچ صاحب
اعتراض ڪيو آهي ته، ”شيخن ۾ شورا ڪيئن ٿريا“ جڏهن ته اهو لفظ
پڻ غلط آهي، درست لفظ آهي ”سوران“.

هن بحث جو مقصد آهي ته هڪ طرف بيتن کي ڌاريو ڪلام سمجهڻ
۽ بلوچ صاحب پاڻ ئي پنهنجن مقرر ڪيل معيارن ۾ به طرفي سوچ جو
رويو رکيو آهي. ساڳئي ئي معيار تي پرکيندي ڪن بيتن کي شاه صاحب
جي ٻلي ته ڪن کي ڌاريو ڪلام لکيو ويو آهي ۽ ٻي اهم ڳالهه ته رسالي
جي قلمي يا چاپي نسخن ۾ ڪاتبن يا سمپڙيندڙن جي صورتخطي ۽ تلفظ
جي غلطي کي سدائين جي ڪوشش نه ورتي وئي آهي ۽ انهن ئي غلطين
کي بنياد بڻائي بيتن کي خارج ڪيو ويو آهي. حالانڪ تحقيق جي طلب

ته اها هئي ته اهڙن بيتن جي صورتخطي ۽ تلفظ جي مونجهارن کي درست ڪرڻ گهرجي ها ۽ رسالي ۾ ڪيترن ئي بيتن ۾ خود بلوچ صاحب اهڙيون درستگيون ڪري صورتخطي ۽ تلفظ ۾ ڦيرڦار آندي آهي. هي الڳ سوال آهي ته اهڙي عمل ۾ بلوچ صاحب ڪيتري قدر درست رهيو آهي. ۽ ڪيتري قدر غلطيون جو شڪار ٿيو آهي.

جيئن ٻانهون خان پنهنجي رسالي جي ص: 20، مقدم ۾ لکيو آهي ته، ”ڊاڪٽر صاحب پنهنجي تحقيق جي دائري کي تمام وسيع بنياد تي اڀاريو آهي، جنهن ۾ لازمي ۽ قدرتي طرح ڪي سقم ۽ سهون سرزد ٿيون آهن، جن جي نشاندهي ڪرڻ تي ڊاڪٽر صاحب راقم الحروف ڏانهن لکيل هڪ خط ۾ اهڙي قسم جي اوڻاين جي اصلاح جو عنديو ڏنو آهي.“ ٻانهون خان ساڳئي صفحي تي وڌيڪ لکن ٿا ته: ”ڊاڪٽر صاحب جو شاهڪار جيئن ته مٿي ذڪر ڪيل خط ۾ جاڻايل عنديي مان معلوم ٿئي ٿو ته صرف محققن لاءِ آهي، پر عام پڙهندڙن لاءِ ناهي.“

شاهه صاحب جي بيتن کي ڌاريو ڪلام قرار ڏيڻ لاءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب وٽ مفروضن کان علاوه سندن نظر ۾ سڀ کان اهم ۽ ڪي قدرت حتمي دليل آهي انهن شاعرن جي نالن جو جن جي حوالي سان هن صاحب رسالي مان بيت خارج ڪيا آهن ته هي بيت يا وائي ميين شاهه عنايت، سندس پٽن پوٽن: شريف شاهه، بلاول شاهه ۽ قطب شاهه جا، ميين عيسيٰ جا، مخدوم عبدالرحيم گروهي جا يا خواجه محمد زمان (اول) لنواري واري جا يا خليفي نبي بخش وغيره جا چيل آهن. هن بنياد تي گنج شريف توڙي اوائلي دور جي ٻين رسالن ۾ جيڪي سن 1210 هجريءَ تائين لکيا ويا، درج ٿيل ڪجهه بيتن ۽ وارين لاءِ جلد ڏهين ۾ جدا جدا جاين تي مٿين بزرگن جو حوالو ڏئي خارج ڪيا ويا آهن ۽ انهن جي ويجهڙائيءَ ۾ چيپيل بيانن جو دليل ڏنو ويو آهي. هاڻ سوال توپيدا ٿئي ته اهڙن بيتن ۽ وارين ۾ انهن بزرگن جو نالو به ڪونهي ۽ وري رسالي جي قلمي نسخن جي ڪثير تعداد کي پاسيرو رکي فيصلو ڪيو ويو آهي. انهن بزرگن مان سڀني جي ڪلام کي لطيف سائينءَ جي رسالي لکجڻ کانپوءِ جمع ڪيو ويو. جيئن ٻانهون خان لکيو آهي ته، ”گروهي صاحب جي ڪلام جا سڀ نسخا سن 1290 هجريءَ کان پوءِ جا لکيل آهن ۽ خليفي جي ڪلام جو اڳاٽو نسخو 1253 هجريءَ کان 1262 هجريءَ واري عرصي ۾ قلمبند ٿيو.“ ميين عيسيٰ ۽ مخدوم خواجه

محمد زمان جي ڪلام جا سنه 1210 هجريءَ (يعني گنج جي لکڻ) کان اڳ جا لکيل نسخا دستياب نه ٿي سگهيا آهن. ان حساب سان گنج شريف ۾ يا سنه 1210 هجريءَ تائين لکيل شاهه صاحب جي رسالن ۾ درج ٿيل ڪلام جيڪڏهن مٿي ذڪر ڪيل شاعرن جي بيانن ۾ به آهي ته ان بنياد تي ان ڪلام کي انهن شاعرن سان منسوب ڪرڻ صحيح ناهي....“ (ص: 49. شاهه جو ڪلام- رسالي جو ڪلام)

ڊاڪٽر صاحب بيتن ۽ وارين کي معنيٰ ۽ مفهوم ۽ فڪري لحاظ کان غير معياري چوندي خارج ڪيو آهي. هن لحاظ کان پڻ ڊاڪٽر صاحب ڪيترين ئي جاين تي خود غلطي ڪئي آهي، جيئن اڳ لکيل مضمونن ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي ۽ آئنده به ٿيندو رهندو. پنهنجي سوچ ۽ فهم مطابق ۽ رڳو پاڻ کي درست سمجهڻ وارا اهڙا فيصلو به شاهه صاحب جي فڪر سان نه سلهاڙڻ گهرجن. وري جيتري قدر معنيٰ ۽ مفهوم جو سوال آهي ته ان قسم جا ڪيترائي بيت معياري متن ۾ درج ڪيا ويا آهن ۽ ڪيترن ئي بيتن کي ڌاريو ڪلام لکيو ويو آهي.

”بنا ڪنهن سند جي رڳو ائين چوڻ ته غور، تفحص ۽ تحقيق جي بعد معلوم ٿيو آهي ته فلاڻو بيت يا وائي شاهه صاحب جو ڪلام نه آهي يا آهي، مناسب نه ٿيندو....“ ان کان سواءِ اهو فيصلو به صحيح ناهي جيئن ته فلاڻو بيت يا وائي شاهه صاحب جي اعليٰ شاعريءَ يا اعليٰ فڪر ۽ فهم جو آئينيدار ناهي، تنهن ڪري انکي ڌاريو ڪلام تصور ڪيو وڃي. انهيءَ نموني دائمي اختلاف جا دروازا کلي ويندا ۽ هر هڪ محقق پنهنجي ذاتي راءِ موجب شاهه جي فڪر جو اندازو لڳائي فيصلو ڪندو رهندو.... رسالن ۾ درج ٿيل ڪلام کي شاهه صاحب جي اعليٰ شاعري يا اعليٰ فڪر ۽ فهم جي پيماني جي نسبت سان پرکڻ هڪ گورک ۽ سخت مونجهاري وارو مسئلو آهي.“ (ص: 12-22 شاهه جو رسالو، ٻانمو خان شيخ) اهڙي قسم جي راءِ ڊاڪٽر ريخشاڻي طرفان رسالي مان خارج ڪيل بيتن لاءِ پڻ موجود آهي ته: ”اهو ڪلام ڇو ڪيڏي ڇڏيائين ۽ جي ڪيڏيائين ته ان لاءِ ڇو ڪا خاطر خواه وضاحت نه ڪيائين.“ (جيٺ مل ۽ پيرو مل آڏواڻي) ساڳيو حال بلوچ صاحب جو آهي.

داستان (2) جي سر يمن ڪلياڻ جو پهريون بيت ”جسي ۾ جبار جو، خفي خيمو ڪوڙ....“ 27 رسالن ۾ درج آهي. هر بيت جو ڪو به وارث نه آهي، پوءِ به بيت کي ڌاريو ڪلام مڃيو وڃي ۽ ڊاڪٽر بلوچ

صاحب لکن ٿا ته، ”هي بيت ڪنهن عالم جو چيل آهي، جيئن ان جي اسلوب بيان مان ظاهر آهي. نصيحت واري عام رنگ ۾ چيل آهي ۽ قافين ۾ پڻ نقص آهي.“ (رسالي جو ڪلام يعني ڌاريو ڪلام، ص: 258) بلوچ صاحب جي هن راءِ کي رد ڪندي ٻانمون خان شيخ لکيو آهي ته: ”جيتري قدر اسلوب بيان جو تعلق آهي ته هي بيت شاھ صاحب جي ڪلام کان عليحدو سمجهڻ وڌي ٻي انصافي آهي.“ ص: 37، ڪتابچو، ”شاھ جو ڪلام۔ رسالي جو ڪلام“

ان کان علاوه بيت نمبر 2 کي عيسيٰ نالي سالڪ جو چيو ويو آهي ۽ وري خود ڊاڪٽر صاحب لکن ٿا ته: ”هي بيت عيسيٰ نالي سالڪ جو چيل آهي ۽ ٿي سگهي ٿو ته ميين عيسيٰ جو هجي، البت شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز طرفان ڇپايل ڪتاب ”ميئن عيسيٰ جا سنڌي بيت“ (ڇاپو 1993ع) ۾ شامل ڪونهي.“ ص: 258، بلوچ صاحب جي هي ٻه طرفي سوچ پڙهندڙن اڳيان آهي، وڌيڪ جيڪو مناسب فيصلو سمجهيو وڃي.

بيت نمبر 3، 4، 5 ۽ 6 کي ”مدن فقير ۽ عمر فقير“ جي نالي منسوب ڄاڻايو ويو آهي پر بنا ڪنهن سند جي، جڏهن ته بيتن کي غير معياري سڏڻ لاءِ جيڪو اعتراض واريو ويو آهي، سو پڻ غلط آهي، ڇاڪاڻ ته بيتن ۾ صورتخطي کي سڌارڻ بجاءِ بگاڙيو ويو آهي. جيئن بيت نمبر 4 جي ٻي سٽ ۾ ”جونرا“ لفظ آهي، جيڪو غلط آهي، صحيح لفظ آهي ”جيرا“ ۽ آخري سٽ لکيل آهي، ”تي تريءَ جي ڪن، عبادت عمر چئي“ هن سٽ جي معنيٰ ٿيندي ته ”تري تي جيڪي عبادت ڪن ٿا، عمر چئي“، هتي انداز خطاب بدلجي ٿو، جڏهن ته بيت هڪ فاعل ۾ هلي ٿو ۽ لفظ ”عمر چئي“ غلط لکيو ويو آهي، هي لفظ ”عمر جي“ آهي ۽ هن درستگيءَ سان بيت هڪ فاعل جي بيان ۾ ٿيندو ۽ پوءِ هي سٽ هن طرح ٿيندي: ”تريءَ تي جي ڪن، عبادت عمر جي“ معنيٰ ”جيڪي عمر جي عبادت تريءَ تي ڪن ٿا.“ هاڻ درست پڙهڻي پوري بيت جي هن طرح آهي:

”محبت جي ميدان ۾، جانڻان جوش اچن،
جيرا، جگر، بڪيون، منجهان ٿا مڃ ٻرن،
تريءَ تي جي ڪن، عبادت عمر جي“

بيت نمبر 5 کي غير معياري سڏڻ شايد سمجھ جي ڪوتاهي آهي،

ورنہ ”جوش اچن“ تمثيل نهايت اعليٰ فڪر ۽ فہم جي حامل آهي ۽ بيت موڪي جي داستان جو تسلسل آهي. اهڙيءَ طرح بيت نمبر 6 جي ٻي ست ۾ لفظ ”پري“ کي سڌاري ”پري“ پڙهڻ گهرجي ۽ بيت ۾ ٻه لفظ ٻيا به غير ضروري داخل ٿيل آهن، سي پڻ ڪڍڻ گهرجن: پهرين ست ۾ ”تي“ ۽ ٻي ست ۾ ”آسري“، هاڻ بيت هن طرح پڙهي سگهجي ٿو:

”محبت جي ميدان ۾، سوري سڏ ڪري،
آءُ اوراهون، وچ ۾ پير پري،
اچلئو اڌ ڪري، سرڪ جا شراب جي.“

هاڻ بيت شاھ صاحب جي تجنييس حرفيءَ ۾ به مڪمل آهي. باقي بيت ۾ زوريءَ ڪنهن فقير جو نالو ٽنبي ۽ صورتخطي ۽ تلفظ کي ڦيري، سڌارن آڻڻ جي تڪليف نه ڪندي، بيت کي ڌاريو سڏڻ عقلمندي نه آهي.

اهڙيءَ طرح بيت نمبر 7 کي خارج ڪرڻ لاءِ دليل طور مفروضو ڄاڻايل آهي ته، ”هي بيت ڪنهن پڙهيل فقير جو چيل آهي ۽ ان جو بيان شاھ جي اسلوب کان الڳ آهي. بيان جي لحاظ کان منڍل ۽ معنيٰ ۾ مبهم آهي.“ ص: 259 بيت هن طرح آهي:

”پوک جا پنن جي، ”لا“ سان وجهه ٺهي،

لم يكن الذين كفروا من اهل الكتاب ”اي اڳي آيت موڪلي ڌاريائين ڏٺي،

اها ڳالهه سٽي، مون ورق سڀ وسارڻا.“

هن بيت ۾ پڻ سڌارن جي ضرورت آهي ۽ درست بيت هن طرح آهي:

”پوک جا پڙهڻ جي، ”لا“ سين ڇڏ ٺهي،

لم يكن الذين كفروا من اهل الكتاب ”اي آيت موڪلي ڏٺي،

اها ڳالهه سٽي، مون ورق سڀ وسارڻا.“

هن اسلوب بيان جا بيت رسالي جي مستند ڪلام ۾ موجود آهن ۽ ساڳئي قسم جي معنيٰ ۽ مفهوم رکن ٿا، جيئن بيت هيٺ لکجن ٿا:

”سي اڻپڙهيائي پڙهيا ٿيا، جن کي پڙهائي پاڻ،

ڪوڙين ڪتابن ساڻ، هون ئي گهڻا وتن گهمندا.“

يا

”پڙهڻ ته پرجهڻ، نات پڙهڻ آهي مذاق،
سبق سپريان جي، اندر ڪئي اوطاق.
تون پردور ڪج پاڪ، آءُ حرف نه ڄاڻان هيڪڙو.“

يا

اگر پڙه ”الف“ جو، ٻيا ورق سڀ وسار،
اندر تون اجار، پنا پڙهندين ڪيترا.

بيت نمبر 8 لاءِ ڪوبه دليل نه ڏنو ويو آهي، صرف بيت جي مختلف پڙهڻ تي بحث ڪيو ويو آهي ۽ ڪوبه نتيجو واضح نه ڪيو ويو آهي. بهرحال بيت خارج ڪيو ويو آهي. جڏهن ته بيت 35 رسالن ۾ درج ٿيل آهي. اهڙيءَ طرح بيت نمبر 9، 36 رسالن ۾ آهي پر بيت کي ڌاريو ڪلام ڪوٺڻ لاءِ دليل ۾ لکيو ويو آهي ته، ”هي بيت شاھ کان اڳ جو آهي ۽ شايد ميين شاھ ڪريم جو هجي. ميين شاھ ڪريم جي ڪلام ۾ ڪونهي پر شاھ ڪريم جي صبر تي ساڳي بيت آهي.“ (ص: 260) هاڻ بيت شاھ ڪريم جي ڪلام ۾ به ڪونهي ۽ شاعر جونالوبه بيت ۾ ڪونهي ته پوءِ بيت کي ڌاريو ڪلام سمجهي خارج ڪرڻ جو سبب صاحب موصوف وٽ الائي ڪهڙو آهي؟ بيت هن طرح آهي:

”ڌمر پاسو ڏک سين، ڪانڌ ڪتوري هوءَ،
والله مع الصابرين“ آڳو ايهمين چوڻ.

هن قسم جو هڪ ٻيو بيت هن طرح آهي:

”ڪتوري چڻين پلڻين، توڙي ڏهاڳڻ هوءَ،
توڙي منهن نه ڏوڙ، ته پڻ سهاڳڻ اڳري.“

هاڻ ٻنهي بيتن جو اسلوب، معيار ۽ معنيٰ ۽ مفهوم کي ڀيٽيو ۽ پوءِ فيصلو ڪريو ته بيت خارج ڪرڻ جو سبب ڇا آهي.

بيت نمبر 10، 11، 12 ۽ 13، جيڪي سڳر جا بيت آهن، انهن چڻي بيتن کي ڌاريو ڪلام مڃڻ لاءِ لکيو ويو آهي ته، ”ٻولي توڙي بيان جي لحاظ کان شاھ جي معيار کان گهٽ آهي... هي نصيحت جو سادي معنيٰ وارو بيت آهي.“ (ص: 260) بس هن مفروضي تي چڻ بيتن کي ڌاريو

ڪلام ڄاڻايو ويو آهي. هنن بيتن جو ڪوبه وارث نه ٻڌايو ويو آهي. جڏهن ته انهيءَ سر جا 5 بيت سر آسا جي داستان ستين جي جريان 13 کان 17 تي وري درج ڪيا ويا آهن. خارج ڪيل بيت ۽ رسالي ۾ درج بيت، معنيٰ ۽ مفهوم ۾ نوعيت ۽ اسلوب بيان ۾ به هڪ جهڙائي رکن ٿا، پر پوءِ به صاحب موصوف هن قسم جو فيصلو ڪيو آهي. ٻي ڳالهه ته هي بيت ٻين رسالن ۾ سر يمن ڪلياڻ جي آخري داستان ۾ درج ٿيل آهن ۽ بلوچ صاحب بنا ڪنهن سبب جي هنن بيتن کي سر آسا ۾ رکيو آهي.

بيت نمبر 14 ۽ 16 گروهڙي صاحب جي نالي منسوب ڪيا ويا آهن. پر بيت نمبر 15 ۽ 17 کي 30 کان 35 رسالن ۾ درج هوندي به صرف مفروضن جي بنياد تي خارج ڪيو ويو آهي ته، ”هي عام معنيٰ وارو پهاڪي ۽ نصيحت جو بيت آهي. بيت جي ٻنهي ستن جا قافيا شاهه جي شعر جي معيار کان گهٽ آهن..... هي بيت اوائل دور جي چمن رسالن ۽ وچئين دور جي رسالي ”نپ“ ۾ (ٻنهي ستن جي آخر ۾ قافين سان) ڏنل آهي. بيت جي اها سٽ شاهه صاحب کان اڳ واري دور جي آهي ۽ هي بيت ان دور جي ڪنهن سالڪ جو چيل آهي.“ (ص: 261-262) بيتن جو ڪوبه وارث ڪونهي ۽ بيت اوائل توڙي وچين دور جي رسالن ۾ به درج آهن. پوءِ بيت خارج ڪرڻ جو سبب قابل قبول نٿو ٿي سگهي.

ساڳيءَ طرح بيت نمبر 18 کي شاهه ڪريم جو چيو ويو آهي پر بيت نمبر 19 کان 22 تائين ۽ وائيءَ کي ڀڻ بنا ڪنهن سند جي خارج ڪيو ويو آهي ۽ صرف مفروضن کان ڪم ورتو ويو آهي. جڏهن ته هنن بيتن ۽ وائيءَ جو ڪو وارث به نه ڄاڻايو ويو آهي.

داستان ٽئين جي بيت نمبر 1 کي خارج ڪرڻ لاءِ بلوچ صاحب پنهنجي روايتي اعتراض کي ڏهرائيندي بيت جي ٻي سٽ کي ”عام معنيٰ“ ۽ ٻي سٽ جي پهرئين سٽ سان ربط نه هئڻ سان گڏ اهو ڀڻ لکيو آهي ته، ”هي بيت شاهه صاحب جي اصل بيت ”اگر پڙهه الف جو ٻڌا ورق سڀ وسار“ کان متاثر ٿي پوءِ ڪنهن فقير چيو، ٻئي بيت پيت ڪرڻ خاطر هيٺ لکجن ٿا:

”اگر پڙهه ”الف“ جو، ٻيا ورق واريين ڪوه،
آهي اي ڏوه، جيئن سبق سمجهين ڪين ڪي.“

اگر پڙهه الف جو، ٻيا ورق سڀ وسار،

اندر تون اچار، پنا پڙهندين ڪيترا.“
هڪ ته سڳر جو بيت آهي ۽ مٿيان ٻئي بيت ۽ ”پڙهڻ“ متعلق ٻيا
ڪيترائي بيت آهن. جي هن قسم جي معنيٰ ۽ مفهوم رڪن ٿا ۽ هن بيت
جو ڪو وارث به نه آهي.

بيت نمبر 2:

”جيئن جيئن ورق ورائين، تيئن تيئن ڏٺو ڏوه،
تنهن ڪٺي ڪبو ڪوه، جي رهڻي رهيو نه سپرين.“

هن بيت تي بلوچ صاحب کي اعتراض آهي ته، ”قافيا ناقص آهن
جو هڪ تي زير ۽ ٻئي تي پيش آهي. (معنيٰ ڏنو ڏوه = ڏنو وائڻو ڏوه،
سنئون سڌو ڏوه) قافين جي سٽءَ مان ظاهر آهي ته هي بيت شاهه جي
دور کان اڳ جو آهي. ٻي سٽ ۾ محبوب تي تنقيد ڪيل آهي. شاهه جي
محبوب ۾ عيب آهي ئي ڪونه، هو هر ميار کان مٿي آهي.“ (ص: 265)

هاڻ بلوچ صاحب کي ڪير سمجهائي ته قافين ۾ زير ۽ پيش جو
فرق نه آهي، پهرئين سٽ ۾ ”ڏنو ڏوه“ ”ه“ تي پيش ايندو، ڇاڪاڻ ته
عدد واحد آهي ۽ ان جو ثبوت فعل ”ڏنو“ پڻ عدد واحد لاءِ آهي. فعل جي
نحوي بناوٽ ”ه“ تي پيش جي دلالت ڪري ٿي ۽ ٻي سٽ ۾ قافيو
”ڪوه“ تي پيش آهي، هاڻ ته قافيا ناقص نه آهن ۽ هي اعتراض ختم
ٿيڻ گهرجي. غلطي لکڻ ۽ سمجهڻ ۾ ٿئي ٿي ته وري ڪچو بيت کي ٿو
ڪيو وڃي. بلوچ صاحب جو جيڪو ٻيو اعتراض ته ٻئي سٽ ۾ محبوب
جي عيب جو ذڪر آهي سو به ائين نه آهي، سمجهه لاءِ بيت جي معنيٰ
لکجي ٿي ته:

”جيئن جيئن مون ورق ورايا يعني پنا اڻايا ته مون ڏوه ڏنو،
ڇاڪاڻ ته ان عمل يا ڪم کي ڇا ڪبو، ان جو ڪهڙو فائدو جنهن ۾
محبوب نه ملي.“ هن سٽ ۾ ته محبوب تي ڪابه تنقيد ڪيل ڪانهي.
محبوب ۾ ته ڪنهن به عيب جي ڳالهه ڪانه ٿي ٿئي. التوا پاڻ تي ميار
ٿي اچي ته ناهو پڙهڻ پاڻ مرادو ڏوه آهي ۽ ان عمل جو ڪهڙو فائدو
جنهن ۾ محبوب نه ملي. اهڙي ئي نا سمجهيءَ سبب هن قسم جا
ڪيترائي بيت بنا ڪنهن سند جي خارج ڪيل آهن. جيئن بيت
نمبر 7:

”مر ندي سين م مڇ، اکر جو الف جو،

سوڪي هنيين سچ، جو الف کان اوري ٿيو.

هن بيت کي ڌاريو چيو ويو آهي، ”هي ۽ هن کان پوءِ وارا بيت هڪ ٻئي سان ڪٽو ڪٽي ۾ سنگم طور ڳنڍيل آهن. جنهن مان ظاهر آهي ته، ڪنهن ٻئي جا چيل آهن. انهن ۾ سمايل ابتڙ خيال جي نوعت ۾ گهڻي هلڪائي آهي، جيڪا شاهه جي مسلڪ ۽ معيار کان گهٽ آهي.“ (ص: 267)

اهڙيءَ طرح بيت 8 لاءِ لکيو ويو آهي ته، ”هن بيت جي پهرئين ۽ ٻي ست جي بيان ۾ ڪورب ڪونهي، معنيٰ ۾ هي بيت منڌل ۽ مبهم آهي، پڻ ڏسو بيت 7، هيٺ ڪيل وضاحت“ (ص: 267) بيت هن طرح آهي:

”جو الف کان اوري ٿيو، الف اهوئي آهي،

لوڪان تولڪاءِ، ته داخل ٿين نه دال سين.“

بيت نمبر 9 لاءِ لکيو ويو آهي ته، ”هن بيت جي معنيٰ مبهم آهي.“
بيت هن طرح آهي:

”جو ”ميم“ مان معلوم ٿئي، الف اهوئي آهي،

لاڳاپا لڳاءِ، ته داخل ٿيبن نه دال ۾.“

بيت نمبر 10 لاءِ لکيو ويو آهي ته، ”هي بيت عامي بيان (تون وارو خطاب) ۽ سطحي معنيٰ وارو آهي. پڻ وڌيڪ وضاحت لاءِ ڏسو مٿي بيت نمبر 7.“ (ص: 267) بيت هن طرح آهي:

”ميم مان معلوم ٿيو، ته الف آهين تون،

آيل تعان پوءِ مون، ورق سڀ واري ڍڪڻا.“

هاڻ هڪ ته هن بيت ۾ بلوچ صاحب کي لفظ تون تي اعتراض آهي. هن جو جواب اهو آهي ته شاهه سائينءَ جي ڪلام ۾ ڪيترين ئي جاين تي ”تون“ لفظ استعمال ٿيل آهي. جيئن ”تون حبيب، تون طبيب“ واري سڳر جا بيت ۽ ٻيو اهو ته ”تون“ زمري ۾ الله تعاليٰ لاءِ استعمال ٿيو آهي ته الله تعاليٰ جي وحدانيت جي تقاضا اها آهي ته، ”تون“ سان مخاطب ٿيڻ گهرجي ۽ عام ڳالهه ٻولم ۽ دعا ۾ به الله تعاليٰ لاءِ ”تون“ لفظ خطاب ۾ ايندو آهي. ٻي ڳالهه اها آهي ته هي بيت حقيقت ۾ هن بيت جو جواب آهي:

”احد احمد پاڻ ۾، وچان ميم فرق،
تڻا مستغرق، عالم انهيءَ ڳالهه ۾.“

مطلب ته ”احد ۽ احمد“ ۾ صرف ميم جو فرق آهي ۽ انهيءَ ”ميم“ جي فرق معلوم ڪرڻ لاءِ سڀ عالم مستغرق آهن، سوچ جي گهرائين ۾ ٻڌل آهن ۽ ان ميم جو راز شاهه صاحب هن بيت ۾ ڏنو آهي ته:

”ميم مان معلوم ٿيو، ته الف آهين تون،
آيل تمان پوءِ مون، ورق سڀ واري ڏکيا.“

”ميم“ مان معلوم ٿيو ته الف تون ئي آهين ۽ پوءِ مون کي وڌيڪ ورق وارڻ جي ضرورت نه رهي آهي. هاڻي سوال واري بيت کي رکڻ ۽ جواب واري بيت کي خارج ڪرڻ عقلمندي نه آهي. پر التوشاهه سائينءَ جي فڪر ۽ فهم کي منجهائڻ ۽ ڏکيو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش آهي. هنن بيتن جو ڪوبه وارث نه آهي ۽ ڪنهن شاعر جونالوبه نه آهي ته باقي اعتراض ڪهڙو رهي ٿو. جيتري قدر ابتر خيال جو معاملو آهي ته ٻانهون خان شيخ لکن ٿا ته: ”وري جيتري قدر معنيٰ جو حقيقت جي خلاف هجڻ جو سوال آهي ته ان قسم جا ڪيترائي بيت معياري متن ۾ درج ڪيا ويا آهن، جيئن:

- 1- عاشق چئوم ان کي، مَ کي چئو معشوق.
- 2- وڏي تان ان وات ۾، پيلپ بيائي.
- 3- ڪافر ٿي ته اڀمين، باب شرع جا چڏ.

(ص: 34)

هونئن به هنن بيتن ۾ ابتر خيال نه پر معرفت سمائل آهي ۽ اهڙا معرفت جي مام وارا ڪيترائي بيت خود بلوچ صاحب رسالي ۾ شامل ڪيا آهن ۽ صرف هنن بيتن لاءِ بنا ڪنهن سند جي اعتراض واريو ويو آهي ۽ ساڳيو اعتراض بيت نمبر 11 تي ڪيو ويو آهي. هن ئي داستان جو بيت نمبر 12 ”هڪ جو اکر ونگڙاجي گرڻسي ڏي“ ڪنهن فقير ڏي منسوب ڪيو ويو آهي. بيت نمبر 13، 14 ۽ 15 شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جي نالي سان منسوب ڪيا ويا آهن. هنن بيتن جي

شروعاتي ست هن طرح آهي: ”ڪنز قدوري ڪافيه...“ لوڪان نحو صرف“ ۽ ”ڪنز قدوري ڪافيا...“ پر بيت نمبر 16 جو ڪوبه وارث نه ٻڌايو ۽ صرف هي لکيو ويو آهي: ”هي بيت قافين ۾ ناقص آهي ۽ ڀڙ پوئين ست معنيٰ ۾ مبهم آهي.“ (ص: 269) بيت هن طرح آهي:

”ڪنز قدري ڪافيه، پنا پڙهيم پوڄ،
جڏ مهراڻ ڏني موج، تڏ حرف نه گڏڻو حرف سين.

هي بيت بقول بلوچ صاحب ته قافين ۾ ناقص آهي ۽ آخري ست معنيٰ ۾ مبهم آهي. جيتري قدر ڪافين جو تعلق آهي ته شاهه سائينءَ جي ڪلام ۾ ڪٿي ڪٿي اهڙي قسم جي ”آجائي“ جو استعمال ٿيل آهي. باقي رهي ڳالهه ته بيت معنيٰ ۾ مبهم آهي، سو ڳالهه واضح پئي آهي ته هي بيت هم اوست جي فڪر جو آهي ۽ ”ڪنز قدوري ڪافيه...“ وارن بيتن جي پڄاڻيءَ تي لکيل آهي. ۽ جيئن ”ڪنز قدوري ڪافيه...“ وارن بيت ۾ ظاهري تعليم کي ننڍو ويو آهي ۽ معرفت جي علم جي اهميت ظاهر ڪئي وئي آهي. تيئن ئي هن بيت ۾ ڀڙ اهڙو فڪري اظهار ٿئي ٿو ته ظاهري تعليم جي ڪتابن جا ڪيترائي پنا پڙهيم پر جڏهن معرفت جي مهراڻ جي موج اُٿي ته، حرف حرف سان نه جڙيو، يعني پوءِ لفظ ڪنهن به ڪم جا نه رهيا. اهڙي قسم جا ٻيا بيت پڻ آهن، جن ۾ هم اوست جو ذڪر آهي ۽ مهراڻ جي موجن جو رنگ ڀڙ پسجي ٿو:

(1) ”اڌ ميو جي مهراڻ، ذات مڙياڻي هيڪڙي،

”الا انڪما ڪان“ ويو وڇائين پاڻ،

جي پروڙين پريان، ٻيو هڏهين ناه ڪو“

(2) ”سمونڊ ڪنيو ساھ، ڪوڙين موجون اٿيون،

سيئي ڪون مڪان ۾، سيئي سي ٿيا.

”الا انھ بڪل شيءَ محيط“ مڙوئي درياھ،

اڌ ميو جي اوڙاھ، ذات مڙياڻي هيڪڙي.“

ساڳئي قسم جو رويو بيت نمبر 17 لاءِ رکيو ويو آهي. بيت نمبر 18 قاضي قادن سان منسوب ڪيو ويو آهي ۽ بيت نمبر 19 شاه ڪريم بلڙيءَ واري جي بلي رکيو ويو آهي. بيت نمبر 10 لاءِ لکيو ويو آهي ته، ”معنيٰ ۾ 3

۽ 4 ست مبهم ۽ منتشر، ٽيون نمبر مصرع ڄڻ بي معنيٰ ۽ پڻ شاعريءَ جي معيار کان گهٽ، 4 نمبر مصرع پڻ معنيٰ ۾ مبهم. هن بيت جو اسلوب بيان شاھ صاحب جي دور کان پوءِ جو آهي.“ (ص: 270)

بيت هن طرح آهي:

”پڙهيم جو پاڻ لئي، سبق سابق جو،
پهرين سڃاتم، پنهنجي نفس جو نهو،
جيئن عرفان اصل ۾، ٿي روحن روز ڪئو،
وري ورق پئو، گڏيم وڍ وصال جو.“

هن بيت جو ڪوبه وارث نه آهي. باقي بيت کي مبهم ۽ منتشر سڏڻ جو جيستائين سوال آهي ته هن بيت جي تشريح لکجي ٿي ۽ فيصلو پڙهندڙن تي ٿو ڇڏجي. بيت جي معنيٰ آهي ته: ”مون پنهنجي نفس کي سڃاڻڻ جو سبق پڙهيو ۽ پوءِ هڪ ورق ائين وريو جو منهنجي به انهيءَ منزل تي رسائي ٿي، جتي ڪامل روح روزانو پرواز ڪري پمچندا آهن.“ ان کان پوءِ بيت نمبر 21، ”الف جنهن جي اڳ ۾، سو پٺو نه پاڙهيائون.“ ۽ بيت نمبر 22 ”الف جنهن جي اڳ ۾، سا ست ساريائون“ ۽ بيت نمبر 24، بيت 25 کي ڪنهن فقير يا غالبن تهر فقير سان منسوب ڪيو ويو آهي پر بيت نمبر 23 ”لايو لام الف سين، ڪاتب ٿا لکين“ کي ميين شاھ عنايت سان منسوب ڪيو ويو آهي، جڏهن ته هي بيت نٽ رسالو (1267 کان 1275) ۾ شامل آهي ته پوءِ ميين شاھ عنايت جو ڪيئن ٿو ٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته بلوچ صاحب ”شاھ جو رسالو“ شاھ جو ڪلام“ جلد ٻئين جي ص 8 ۽ 9 تي ڄاڻايو آهي. ”شاھ عنايت جو ڪلام جنهن ۾ سندس پٽن ۽ پوٽن جو ڪلام به شامل آهي، لطيف سائينءَ جي رسالي لکجڻ کان پوءِ جمع ڪيو ويو.“ جڏهن ته هت هن حقيقت جو به ذڪر ڪرڻ مناسب ٿيندو ته گروهي صاحب جي ڪلام جا سڀ نسخا سن 1290هه کان پوءِ جا لکيل آهن ۽ خليفي نبي بخش جي ڪلام جو اڳاٽو نسخو 1253هه کان 1262هه واري عرصي ۾ قلمبند ٿيو. ميين عيسيٰ ۽ مخدوم خواجہ محمد زمان جي ڪلام جا سن 1210هه کان اڳ جا لکيل نسخا دستياب نه ٿي سگهيا آهن. ان حساب سان گنج شريف ۾ يا سن 1210هه تائين لکيل شاھ صاحب جي رسالن ۾ درج ڪلام جيڪڏهن مٿي ذڪر ڪيل شاعرن جي بياضن ۾

به آهي ته ان بنياد تي ان ڪلام کي انهن شاعرن سان منسوب ڪرڻ صحيح ناهي. داستان ٽئين جي آخر ۾ آيل وائي احمد نالي ڪنهن فقير جي نالي منسوب آهي.

داستان چوٿين جا 1 کان 7 تائين جابيت بنا ڪنهن سند جي ڪنهن فقير جي نالي منسوب ٿيل آهن. جڏهن ته اهڙي سڳر جا ٻيا بيت بلوچ صاحب خود رسالي ۾ رکيا آهن. بيت نمبر 8 ”عاشق عزرايل، ٻيا سڀئي سڌڙيا“ بيت جي تشريح ڪندي بلوچ صاحب مختلف خيالن جو اظهار ڪندي ڪنهن پڙهيل فقير جي بلي ڪيو آهي ۽ ڄاڻايو آهي ته، ”بيت جا قافيا، عزرايل (لام تي پيش سان) ۽ ”سبيل“ (لام تي زير سان) پڻ اعليٰ معيار وارا ناهن.“ (ص: 273) ۽ ص: 274 تي لکيو ويو آهي ته، عزرايل جي نسبت سان هن بيت جي معنيٰ حقيقت جي خلاف آهي.“ ٻانهو خان ص: 33 تي لکيو آهي ته، ”هن بيت جا قافيا آجائيءَ واري صورت (iii) جي زمري ۾ اچن ٿا ۽ انهيءَ ئي آجائيءَ جي آڌار تي هيٺيان ٻه بيت هڪ سر ڪاپائيءَ ۽ ٻيو سر ڏهر جو ”شاه جو رسالو“ شاه جو ڪلام“ جي جلد (3) ۾ متعلق سرن هيٺ معياري متن ۾ شامل ڪيا ويا آهن. سر ڪاپائيءَ جو فصل 2 جو بيت (8):

1- ڪيم سڀ ڄمار، توڙ پاندي پوري نه ٿئي،

جيئي مون پٿار، جو ڪوئي ڏيندم ڪپڙا.

2- سر ڏهر فصل (2) بيت (11):

”پٽيل تو ۾ پور، اڳيون ناهي آب جو،

سڪين ڪهڙي سور، واري پيئي وڃ ۾.

وري جيتري قدر معنيٰ جو حقيقت جي خلاف هجڻ جو سوال آهي ته ان قسم جا ڪيترائي بيت معياري متن ۾ درج ڪيا ويا آهن، جيئن:

1- عاشق چئوم ان کي، م کي چئو معشوق،

2- وڏي تان ان وات ۾، بيلپ ٻيائي.

3- ڪافر ٿي ته ايمين، باب شرع جا ڇڏ.

مٿين حقيقت جي روشنيءَ ۾ بيت ”عاشق عزرايل“ کي رسالي مان خارج نه ڪرڻ ڪپندو هو.

داستان پنجين ۾ موڪي جي موضوع جا 27 عدد بيت ڊاڪٽر بلوچ صاحب رسالي مان خارج ڪيا آهن ۽ ڪنهن بيت لاءِ به ڪا سندن ڏني آهي پر سڀ جا سڀ بيت مفروضن جي بنياد تي ڪڍيا ويا آهن ته هي بيت عام بياني، قصي جا بيت آهن يا ڪنهن فقير چيا آهن. هڪ اڌ بيت برابر موڪي داستان جا محسوس ڪون ٿا ٿين، پر گهٽ ۾ گهٽ 25 بيت اهڙا آهن، جن جي ڪيفيت ۽ سٽاءُ موڪي جي داستان جي ٻين بيتن سان برابري رکن ٿا، جيڪي خود بلوچ صاحب رسالي ۾ رهڻ ڏنا آهن. هنن بيتن جو ڪو وارث به ڪونهي ته پوءِ هن طرح بيت خارج ڪرڻ عقلمندي نه آهي.

اهڙيءَ طرح هن داستان جي آخر ۾ وائي: ”منڌ پيئندي مون، ساجن سمي سڃاتو“ کي خارج ڪرڻ لاءِ بلوچ صاحب لکيو آهي ته، ”هيءُ وائي فقط ٽرمپ رسالي ۾ آهي. ٽرمپ جي ڏيمي منشي جي جوڙيل وائي، جيڪا پوءِ پوئين دور جي به فقط هڪ رسالي ۾ نقل ٿي. ”منڌ پيئندي مون“ واري ٻولي شاھ صاحب جي ناهي.“ (ص: 280) جڏهن ته ڊاڪٽر گربخشاڻي ٽرمپ واري رسالي ۾ درج وارين لکيو آهي ته، ”هڪ وڏي خوبي منجھس هيءُ آهي ته جيڪي وايون درج ڪيون آهن، سي درحقيقت شاھ جون آهن.“ (شاھ جو رسالو، ص: 78 مقدمو) جيڪڏهن ڪو بيت يا وائي فني لحاظ کان شاھ جي معياري بيتن واري معيار ۾ آهي ۽ موضوع ۽ ڪيفيت يا خيال به گهرو آهي ته اهڙي بيت يا وائيءَ کي رسالن ۾ درج هئڻ يا نه هئڻ واري اصول تي نه پر ڪٿي گهرجي. ڇاڪاڻ ته 1400 سال اڳ حضور ڪريم ﷺ جن جون حديثون جيڪڏهن اڄ دريافت ٿي سگهن ٿيون، جيئن يورپ ۾ هاڻ حديثون چمڙيءَ جي ٽڪرن تي لکيل مليون آهن ته ان پيٽ ۾ شاھ صاحب جو دور ته ڪلم ڪلموڪي ڳالهه آهي ۽ شاھ جا ان چيپيل بيت هٿ اچي وڃڻ ممڪن آهي ۽ اهڙا معياري بيت شاھ صاحب جا ئي آهن، جيئن منصور قادر، الهداد جنجمي واري رسالي جي ”پنهنجي پاران“ عنوان هيٺ لکيو آهي ته ”جيڪڏهن اسان جا محقق سڳورا ڊرائينگ روم ۽ ايجر ڪنڊيشن ڪمرن ۾ ويهي لطيف سائينءَ تي تحقيق جي دعويٰ ڪن ٿا، اهي جيڪڏهن سچائيءَ سان پنهنجو قومي فرض سمجھي لطيف جي شاعريءَ جي ڳولا ڪن ته جيڪر اڃا به هزارين گرم ٿيل بيت هٿ اچي سگهن ٿا.“

محترم الهداد ٻوهيو هن باري ۾ پنهنجي خيالن جو اظهار ڪيو

آهي: ”جيئن ته اسان کي معلوم آهي ته گذريل وڏي عرصي دوران شاھ سائينءَ جي ڪلام تي ملڪي ۽ غيرملڪي عالمن وڏي جفاڪشيءَ سان مطالعي جو ڪم ڪيو آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته هي ڪم اڻ ڪت ٿو نظر اچي. ٿوري ٿوري عرصي کان پوءِ نئين ڪلام، نئين مجموعي ۽ نون بيتن جي دريافت جون خبرون اينديون رهيون آهن.“ خود محترم الهداد جنگمي صاحب مهاڳ ۾ لکن ٿا ته، ”..... سندن خزانو ايڏو اڻ ڪت ۽ اجهڳ آهي جو اڄ تائين ڪنهن به چيمه نه لڌو آهي. وقت به وقت نوان بيت، نئون ڳالهيون ملنديون رهن ٿيون..... ان هوندي به جهانگين ۽ سانگين سان حال ونڊڻ سان اڃا ڪيترائي اهڙا نوان بيت ملن ٿا جيڪي هن کان اڳ ڇاپي هيٺ نه آيا آهن. گڏوگڏ اهڙا ناياب ۽ املهه بيت ملن ٿا، جن ۾ سوال جواب، موقعي وارا بيت ۽ پهاڪن وارا بيت جن جو بند وقت جي لحاظ کان محفلن ۾ چيو ويندو آهي، پر مٿي بيان ڪيل سڄا سارا بيت سادن سندن ماڻهن وٽان ملن ٿا، جن جو شمار ئي ڪونهي.“

ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي ترتيب ڏنل رسالي ۾ ٻوليءَ جي صورتخطيءَ ۾ ايڏو بگاڙ آندو آهي جو حيرت ٿئي ٿي ته، صاحب موصوف ”ڏيپيون“ کي ”ڊريپيون“ ”ست“ کي ”سٽر“ ۽ ”وت“ کي ”وٽر“ لکن ٿا ڪن بيتن ۾ صورتخطي، تشريح، معنيٰ ۽ لفظن جي ڦيرڦار پڻ ڪئي آهي. جيئن سر يمن ڪلياڻ جي داستان (2) جي بيت نمبر 23 ۾ لفظ ”ڪڇ“ جي معنيٰ لکي آهي: ”خراب پڇ“ (جنهن مان سولي جند نه ڇٽي) ص: 157. جڏهن ته لفظ جي معنيٰ آهي: ”بد پرهيزي“ بيت هن طرح آهي:

”هارٿا تو هري، ڪڇ ڪاڻا سين ڪڙو.

ڪيئي جي ڪري، ته تون توانو ٿيئين.

اهڙيءَ طرح داستان (4) سر يمن ڪلياڻ بيت نمبر 16 آهي ته:

”ٻارڻو اجهائين پرين، اجهايو ٻارين،

مون کي ٿا مارين، لونڻا لوهارن جا.“

هن بيت جي آخري ست ۾ اڌ حصو غلط آهي ۽ سڀني رسالن ۾ غلط آهي، صحيح پڙهڻي هن طرح آهي:

”ٻاريو اُجهائين پرين، اجهايو ٻارين،
مون کي ٿا مارين، پرين پر لوهار جي.“

مطلب ته مون کي منهنجا پرين لوهار جي پر يعني طريقه ڪار يا
ڪرت وانگر ٻارين ۽ اجهائين ٿا، اهڙيءَ طرح مون کي مارين ٿا.
اهڙيءَ طرح داستان (5) ۾ بيت نمبر 9 ۾ لفظ آهن: ”ٻڌو جو ٻن
ڳالهين“ هن فقري جي بلوچ صاحب معنيٰ لکي آهي، ”ٻن ڳالهين ۾
جيڪو ٻڌو“ (ص: 163) جڏهن ته محوري ۾ هن لفظ جي معنيٰ آهي:
”حرامي“ يعني تخم جو حرامي. بيت هن طرح آهي:

”جي تون فارسي سڪڻ، گولو تون غلام،
جو ٻڌو ٻن ڳالهين، سو ڪيئن چاڻي ڄام،
ايڻو تان آب گهري، بکيو تان طعام،
اي عامن سندو عام، خاصن منجهان نه ٿئي.“

داستان ڇهين ۾ بيت نمبر 24 هن طرح لکيل آهي:

”آئي ٿي اڱار، ڪامي خريدارن سين،
پسين سي پيتار، پر پيتو جن سين.“

جڏهن ته بيت جي درست پڙهڻي هن طرح آهي:

”آئي ٿي اڱار، ڪامي خريدارن ري،
پسين سي نه پيتار، پر پيتو جن سين.“

اٺين بيت نمبر 26 ۾ ”تمنچو ڏک ڏم“ فقرو غلط آهي ۽ صحيح
پڙهڻي آهي: ”تمنچو ڏوس ڏم.“ (ص: 169)

ڊاڪٽر بلوچ جي ترتيب ڏنل ”شاھ جو رسالو“ ۽ ڊاڪٽر طرفان رسالي مان خارج ڪيل ڪلام جو تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس

شاھ سائين رح جي هر ڀرلوءَ تي تحقيق جا نوان نوان رخ ۽ موضوع سامهون ايندا رهيا آهن ۽ ان تي وري تنقيدي رايو به وقت به وقت ظاهر ٿيندا رهيا آهن. بيتن جون معنيٰ ۽ تشريحوں به بحث جو موضوع رهيون. سرن ۽ بيتن جو تعداد به تڪراري رهندو آيو آهي ۽ بيتن جون مختلف پڙهڻيون به متضاد رهيون آهن. هر هڪ محقق ۽ علمي نقاد جو پنهنجو علمي معيار آهي، جڏهن ته اصل حقيقت اڃا اڳاهين آهي. جيئن اي ڪي بروهي صاحب چيو هو ته: ”لطيف سائين رح پنهنجي جاءِ تي عظيم آهي، اسان ان کي پنهنجي عقل آهر ڪيرايو آهي.“ مقصد چوڻ جو اهو آهي ته لطيفي فڪر جي ڪٽ ڪرڻ اسان جي ذات ڏٺين جي مجموعي عقل کان مٿانهين آهي، تنهن ڪري لطيف سائين رح جي نالي قائم ٿيل ادارن جو فرض آهي ته پنهنجي روزي به حلال ڪن، جي نه ته پوءِ لطيفيات تي ڪم ڪندڙ سڃاڻ سڃاڻ سڃاڻن ڪي گهرجي ته ڪنهن هڪ پليٽ فارم تي گڏجي رسالي جي اڻپوري ڪم کي مڪمل ڪن ۽ هڪ جامع ۽ مستند رسالو ڇپرائي سنڌ جي پراڻي خواهش جو احترام ڪن.

هن وقت تائين ڪوبه رسالو ڪٿو ته معلوم ٿيندو ته هر هڪ محقق وڏو ڪم ڪيو آهي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب ته وري هن تحقيقي ڪم ۾ سڀ کان مٿانهون مان رکي ٿو، پر پوءِ به غلطيون ۽ مونجهارن جي گنجائش موجود آهي. حالانڪ ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي ڀر ۾ وڏي دعويٰ ڪئي آهي ته، سندس ڪم مڪمل آهي. اهڙو اظهار بلوچ صاحب ڪراچيءَ ۾ هڪ ادبي گڏجاڻيءَ ۾ هن طرح ڪيو آهي ته:

"I have prepared standardised edition of "Shah Jo Risalo" no one can advance upon it. It is final work. Language and poetic version have been standardised. It is standard collection of Shah's poetry."

”مون رسالي جو معياري نسخو تيار ڪيو آهي، ان تي ڪوبه وڌيڪ ڪم نٿو ٿي سگهي. اهو مڪمل ڪم آهي. ٻولي ۽ بيتن جو معيار سڌاريو ويو آهي. اهو شاهه سائين رح جو معياري رسالو آهي.“ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي هن دعويٰ کي پڙهندي پندرهن روز عبرت مڱڙين جي ايڊيٽر محترم مرتضيٰ سيال صاحب جي لکيل ادارتي جا هي جملا هٿ حوالي طور لکڻ موزون محسوس ٿا ٿين ته: ”اها تنقيد جيڪا اصلاح جي جذبي هيٺ ڪئي وڃي، اها لکڻين کي سنوارڻ، سڌارڻ ۽ بهتر بڻائڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪري ٿي....“

تعريف جي مٺي زهر جا هيرا ڪا اسان جا ماڻهو تنقيد کي پنهنجي عزت نفس جو مسئلو بڻائي وٺندا آهن....

اسان جو وڏو الميو اهو به آهي ته هتي بجاءِ ذات جي ذات تي نظر وڌي پئي وئي آهي، جيڪڏهن هڪڙو ننڍڙو ڪم ڪونالي چڙهيو ماڻهو ڪري ٿو ته: ”اهو صحيح ۽ سٺو هوندو.“ چئي اڪيون ٻوٽي واه واه ڪئي وڃي ٿي ۽ ان تي تنقيد کي ڏوهه تصور ڪيو وڃي ٿو پر جيڪڏهن ان کان سٺو ڪم نئون ماڻهو ڪري ٿو پر مشهور نالو نه هئڻ ڪري ان کي ڪابه اهميت نه ٿي ڏني وڃي....

اسان وٽ شاهه سائين رح تي توڙي جو ڪافي تحقيق ٿي آهي، پر اها حقيقت آهي ته اها مڪمل ناهي. ان جا ڪيترائي پاسا اڃا رهن ٿا. لطيف سائين جو فن ۽ فڪر وسيع آهي. اهو سمندڻ مثال آهي، جنهن جو ڪوبه ڪنارو ڪونهي. جيڪڏهن ڪيرائين سمجهي ٿو يا چوي ٿو ته هن اهو ڪم مڪمل ڪيو آهي ته ڪنهن به نموني صحيح ڪونهي، لطيف سائين تي اڃا وڏي تحقيق ٿيڻ جي ضرورت آهي. لطيف سائين جيڪو هن وقت عالمي شاعر جي سڃاڻپ رکي ٿو، ان جي شاعريءَ تي ٿيل تحقيق ۾ ڪافي ڪمزوريون ۽ غلطيون رهجي ويون آهن، جيڪي صرف ان ڪري نظر انداز ڪيون ويون آهن ته اهي ”مشهور ماڻهن“ ڪيون آهن....

اسان وٽ اهڙي تحقيق ۽ تنقيد جي واقعي به ضرورت محسوس ٿي

رهي آهي. ڇو ته جيستائين انهن شين طرف ڌيان نه ٿو ڏنو وڃي، ايسٽائين نه ته اصل حقيقتون ظاهر ٿي سگهنديون ۽ نه ئي معيار بهتر ٿي سگهندو. ان لاءِ سنڌي ادب سان لاڳاپيل سڀني ماڻهن کي ان اهم مسئلي طرف ڌيان ڏيڻ گهرجي ۽ سنڌي ادب ۾ تنقيد ۽ تحقيق کي هٿي وٺرائڻ گهرجي.“

انهيءَ کان علاوه ساڳئي ئي شماري ۾ اهڙن خيالن جو اظهار پڙهندڙن طرفان لکيل ڪيترن ئي خطن مان پڻ ظاهر ٿئي ٿو، جنهن ۾ پڻ اهو محسوس ڪرايو ويو آهي ته عام عوامي راءِ به ساڳي آهي:

”.....لطيف سائين رح تي هر ڪنهن پنهنجي نظريي آهر تحقيق پئي ڪئي آهي پر هاڻي لطيف سرڪاري درويش، مرشد ڪري پيش ڪرڻ بجاءِ سنڌين جو رهبر ڪري ۽ جاڻي تحقيق ڪئي وڃي ته اسان جو ڀلو ٿيندو ۽ صحيح معنيٰ ۾ لطيف سائين کي پيش ڪرڻ جو حق به ادا ٿي ويندو.....“

(سومروشبير احمد، جيڪب آباد۔ ايڊيٽر ڏانهن ”اوهان جو خط پمتو.“)
”مڃي ٻن کان اخبار ڪاوش جي هائيڊ پارڪ ۾ شاهه سائين جي ڪلام جي صورتخطيءَ جي غلطي، پڙهڻين تي ٿيڪا ٿي پڙهندو رهيو آهيان..... جنهن ۾ به رسالي جي پڙهڻين، معنيٰ، صورتخطي، اضافت تي گهڻو زور ڏنو ويو آهي، جيڪي موجوده رسالي ۾ ٿيل آهن، تن کي درست ڪرڻ گهرجي..... سڌارن لاءِ هڪ مثبت ۽ سٺي ڪوشش آهي، هن ڏس ۾ لطيفي فڪر تي ڪم ڪندڙ سڀني محققن کي هڪ پليٽ فارم تي گڏ ڪري ڪم وٺڻ سرڪاري ادارن جو ڪم آهي.....“

اهڙيءَ طرح سنڌي ٻولي ۽ عوام جي هڪ پراڻي خواهش به پوري ٿيندي ته ٻئي طرف رسالي جي صحت به سڌري ويندي ۽ هڪ مستند، جامع ۽ غلطي کان پاڪ شاهه جي رسالي جو سرستو نسخو تيار ٿي پوندو.“ (ماسٽرانور علي ايم چنا، روهڙي)

”..... پر هي ڪنهن هڪ ماڻهوءَ جو ڪم نه آهي، ڇاڪاڻ ته جن غلطي جي نشاندهي ڪئي ويئي آهي، تن تي تحقيق ضرور ٿيڻ کپي ته جيئن شاهه سائين جي عالمي فڪر کي غلطي کان پاڪ ڪري عام ماڻهوءَ تائين پهچائي سگهجي، هن ڪم ۾ ادارن کي به اهم ڪردار ادا ڪرڻ گهرجي ته جيئن رسالي تي تحقيق جو ڪم وڏي پئماني تي ڪري سگهجي.....“

لطيف سائين رح تي تحقيق ڪندڙ دوستن کي گهرجي ته ڪنهن هڪپليٽ فارم تي گڏجي ڪري ڪم ڪن. ساڳيءَ طرح وس وارن ادارن کي به گهرجي ته اهي اهڙن بين دوستن سان رابطي ۾ اچي هنن کي هڪ جاءِ تي گڏ ڪري هي ڪم ڪرائين ته جيئن هي انتهائي اهم ۽ حساس ڪم سمڙي نموني ٿي سگهي.“ (عطاءُ الله سومرو، سکر- ايڊيٽر ڏانهن ”اوهان جو خط پهتو.“)

”... پس ايترو ضرور چونڊس ته سنڌ آهي ئي لطيف رح سرڪار جي وجود سان، لطيف سرڪار جيڪو دنيا جي عظيم ترين شاعرن جو شاه آهي، ان تي قلم ڪڍڻ به هر ڪنهن جو ڪم نه آهي...“
پرايٽرو ضرور عرض ڪندس ته اسان جي وڏن، دانشورن خاص طرح ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جن کي لطيف سرڪار جي اصل ٻولي جيڪا اڄ به رائج آهي، ان سان وڌيڪ چيڙ چاڙ نه ڪرڻ گهرجي. اهڙي طرح هڪ انتشار پيدا ٿيندو، جيڪو ڪنهن به طريقي سان اسان لاءِ سودمند نه آهي...“ (غلام نبي لاڙڪ، سکر، ايڊيٽر ڏانهن ”اوهان جو خط پهتو.“)

... اهڙن ويچارن جو اظهار تاريخ 20-09-2003 واري عبرت جي ايڊيٽوريل صفحي تي نامياري صحافي ڪنول سنڌي پنهنجي مضمون ”پٽائيءَ سان ته نه ڪيو!“ عنوان هيٺ ڪيو آهي...“ ڪيترائي ڏاها لطيف سائينءَ جا پارڪو تحقيق وارو ڪم ڪندا رهيا آهن ۽ شايد اهو اڄ ڪٿ سلسلو دنيا جي قائم رهڻ تائين جاري رهي، پر لطيف سائين سان دوکو ڪندڙ سندس شعرن جون غلط معنائون ڪيندڙ يا پنهنجي مذهبي عقيدن يا نظرياتي پرچار لاءِ لطيف سائين جي شعرن کي استعمال ڪندڙن تي ضرور تنقيد ٿيڻ گهرجي ۽ نه رڳو تنقيد پر انهن کي جواب ڏيڻ کپي ته هنن لطيف سائين سان ائين ڇو ڪيو؟ سنڌ ڌرتيءَ سان اهي منافقيون ۽ چالبازيون آخرڪار ختم ڇو نه ٿيون ٿين؟ ڇا سنڌ رڳو نڳن، چالبازن، گرنارين جو ڪاڄ بڻجندي رهندي!...

سائين لطيف ته اسان جو اهڙو اڳواڻ آهي جنهن تي ڪنهن به سنڌ ڄاڻي جو ڪوبه اختلاف ناهي. سائين لطيف جو نالو ئي سچ ۽ سونمن جي علامت آهي. سائين لطيف سان دوکو ڪري ڇا ماڻهو پنهنجو قد وڌائي سگهن ٿا؟... ڇا واقعي ايڏا وڏا نالا سائين لطيف سان دوکو ڪندا رهيا آهن؟ مون کي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان به محبت آهي، هن

ماڻهوءَ رڳو لطيف سائين تي نه پر سنڌ جي تاريخ ۽ تمدن تي به وڏي تحقيق ڪئي آهي، سندس اهي لفظ ته، ”پٽائيءَ تي جيترو ڪم ڪرڻو هو، اهو ئي چڪو آهي ۽ هاڻي لطيف سائين تي ڪوبه وڌيڪ ڪم نٿو ٿي سگهي ۽ سندس مرتب ٿيل رسالو آخري ۽ قطعي آهي.“ سان سخت اختلاف آهي. هو صاحب اهو ڪيئن ٿو فيصلو ڏيئي ته هن جيڪي ڪجهه ڪيو اهو ئي سڀ ڪجهه آهي. لطيف سائين تي تحقيق ڪنهن يونيورسٽيءَ جي شاگرد جي ڊگريءَ جو ڪم ته ناهي جو اهو ڪنهن خاص مدت تي اچي ڊگري وٺڻ سان ختم ٿي وڃي.

لطيف سائين ته خود هڪ سمندڙ آهي. لطيف سائين جا اسان نه رڳو اهڙا محبتي آهيون جو سندس ڪلام ٻڌي هيانءُ ناريندا آهيون، باقي جيڪو ڪم محققن ڪيو آهي، ظاهر آهي ايندڙ نسل ان ڪم تي ئي لطيف سائين رح لاءِ پنهنجو اميج جوڙيندو....

لطيف سائين رح تي ٿيل ڪم تي به نقاد ايڏي وڏي گهراڻي سان تحقيق نه ڪري سگهيو آهي.... منهنجي ته حيرت جي انتها ٿي وئي ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کان ويندي گربخشاڻيءَ تائين سڀني هڪ ٻئي کي فالو (Follow) ڪيو آهي ۽ پاڻ مرادو وڃي ڪنهن تحقيق جي زحمت نه ڪئي آهي، ڇو ته لطيف سرڪار ته جهر ڄمڻگ ۾ رهندڙ اهڙن جهمون وٽان ملندو، جن کي لطيف جو ڪلام ياد هجي. لطيف سائين ڪراچيءَ يونيورسٽيءَ جي لائبريريءَ يا سنڌ يونيورسٽي يا سنڌالاجيءَ جي ڪپٽن ۾ هرگز نٿو ٿي سگهي. سنڌ ۾ هڪ اهڙي اداري جي به سخت ضرورت آهي، جيڪو اهڙي کوجنا تي ڪتاب چپرائي، باقي ڏينگوئي ڏير لڳو پيو آهي.“

ان کان علاوه 15.09.2003 جي عبرت جي ايڊيٽوريل صفحي ۾ ”پٽائيءَ جو گهيو ختم ڪريو.“ جي عنوان هيٺ محترم امداد سومري پنهنجي خيالن جو اظهار هيٺئين ريت ڪيو آهي:

”پٽائي پهرين سرڪاري ڪامورن ۽ مولوين جي گمبيري ۾ هو. ڪڏهن قومپرست تحريڪن هٿان يرغمال ٿيل هو. هڪ اهڙو نقاد جيڪو پنهنجي ذهني ۽ فڪري لاڙي کان مٿانهون ٿي سندس آرٽ کي ڏسي ها ته جيڪر اسين لطيف سان اهڙو انصاف ڪري سگهون ها، جيڪو شيڪسپيئر جي قوم ساڻس ڪيو آهي. لطيف ته شيڪسپيئر جي پاڻي کان به وڏو شاعر ٿي پئي سگهيو. جيڪڏهن (1)

اسان کيس خالص علمي بنيادن تي ۽ غير جانبدار ٿي پرکيون ها، (2) کيس معرفت جي رومالن ۽ استعارن ۾ نه ويڙهيون ها ۽ (3) پنهنجي اندر جي ابهام ۽ ذهني رويي ۽ پنهنجي آئيڊيالا جيءَ جي نظر سان نه ڏسون ها..... اها بدقسمي پٽائيءَ سان ٿي آهي يا اسان سان، اهو فضلو ڌار آهي پٽائيءَ جي شاعري سنڌ کي ديوار چين وانگر محفوظ بڻائي ڇڏيو آهي پر انهيءَ ديوار کي کات هڻندڙ چور اسان جا پنهنجا هئا ۽ آهن..... حڪمرانن جو ڪم آهي هر عرس جي ڏهاڙي تي پٽائيءَ جي مزار تي چادرون چاڙهڻ، قوم پرستن کي جنهن لطيف جي ضرورت هئي، اها هنن پوري ڪئي. اهڙيءَ طرح جيڪو ترقي پسندن کان پڳو انهن ڪيو. لطيف صحيح معنيٰ ۾ عام ماڻهوءَ تائين روشناس نه ڪرايو ويو. هر پڙهندڙ لطيف کي ڪيئن سمجهي ٿو، بدين جي سامونڊي پٽي، لاڙ ۽ نٽي نگر ۾ ڪيئي عام فقير اوهان کي اڄ به ملندا، جن وٽ لطيف سائين اصلوڪي شڪل ۾ موجود آهي پر جي ناهي ته اسان جي علمي اڪابرن وٽ ناهي. پٽائيءَ سان ويڌن جو چيمه رڳو تحقيقي حوالي کان نه ٿيو آهي پر ان سان هر مڪتب فڪر واري فڪري زيادتي ڪئي آهي. ائين لطيف سرڪاري توڻي غير سرڪاري حلقن هٿان جيڪو يرغمال ٿيندو آيو، سو اڄ تائين جاري آهي. لطيف کي ڪن معرفت ۽ طريقت تائين ۽ ڪن حب الوطنيءَ تائين محدود ڪري ڇڏيو. هڪ حد تي پهچي جڏهن لطيف مذهبن ۽ سرحدن کان مٿي اُڀري ٿو ته اسان جي سمورين تحقيقن ۽ آئيڊيولا جيز جا پر سڙي وڃن ٿا، پر اسان مليل Linings ۾ پٽائيءَ جي پرک ڪري سنڌ جي پوري ملينيم ۾ واحد جينيئس شاعر سان مذاق ڪري رهيا آهيون.....

مون کي هڪ دوست چيو پئي ته، ڪيئن نه سنڌ جي 60ع ۽ 70ع واري ڏهاڪي جي سوچيندڙ ڪيڊر پٽائيءَ جي شاعريءَ مان سنڌي ليڊرشپ جو تعين ڪيو پئي ۽ ان جي شاعريءَ مان راهه جي روشني حاصل ڪئي ٿي، پر اڄ اسان لطيف کي روس گيئر ۾ هلائي رهيا آهيون.... ڪالھ جتي محمد ابراهيم جوڻي ۽ هشو ڪيول رامڻيءَ پٽائيءَ کي ڇڏيو، اڄ اتان لطيف کان اسان کي بيمر آتساه وٺڻو آهي. هڪ طرف Howkish lobby آهي ته ٻئي طرف دنيا کي لطيف جي خوابن جهڙو بڻائڻو آهي.... هن سڄي صورتحال ۾ لطيف جي ڪلام جو (Essence) ڇا ٿو چوي؟ هو زندگيءَ جي بيحد سمپل (سادي) ٿيوري آچي ٿو..... اوهان

هن جي ڪلام کي پنهنجو رنگ نه ڏيو. ڇو ته ان جو پنهنجو رنگ آهي، پنهنجو لينڊ اسڪيپ آهي ۽ پنهنجا نينهن ۽ جڙا آهن ۽ محبت جا ڪشالا آهن..... منهنجي خيال ۾ هن زماني ۾ لطيف کي سندس آرٽ وانگر آزاد ڪرڻ جو وقت اچي ويو آهي..... اهڙيءَ طرح پٺاڻيءَ تان هر طرح جو محاصرو ختم ٿيڻ گهرجي.“

مطلب ته سڀني رسالن ۾ ڪنهن نه ڪنهن قسم جي تحقيقي ڪوٽ معلوم ٿئي ٿي ۽ پڻ متضاد ڳالهيون سامهون اچن ٿيون، جيڪي حقيقتون ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مٿي بيان ڪيل دعويٰ کي پڻ مشڪوڪ بڻائين ٿيون. مثال طور سر ڀڳوان خان بلوچ جي داستان جا بيت 4، 5، 6، 7 صفحي 158 تي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب ”عقابيل اڪين ۾.....“ وارا بيت درستگيءَ کان پوءِ ”عقابيل“ لفظ سان لکيا آهن. هي بيت ٻين سڀني رسالن ۾ ”او قابيل“ لفظ سان لکيل آهن.

1- غلام محمد شاهواڻي، داستان: 6، بيت نمبر 6، 5، 4، 3، صفحو:

115-116

2- علامه آءِ آءِ قاضي- داستان: 6 بيت نمبر 6، 5، 4، 3، صفحو: 37-51

3- عثمان علي انصاري، داستان: 6 بيت نمبر 6، 5، 4، 3، صفحو: 104

4- غلام مصطفيٰ قاسمي، داستان: 6 بيت نمبر 6، 5، 4، 3، صفحو:

77-78

5- ڊاڪٽر گربخشاڻي، داستان: 6 بيت نمبر 6، 5، 4، 3، صفحو: 104

6- ڪلياڻ آڏواڻي، داستان: 6 بيت نمبر 6، 5، 4، 3، صفحو: 35

7- گنج، داستان: 6 بيت نمبر 6، 5، 4، 3، صفحو: 209

8- ٻانهون خان شيخ، داستان: 9 بيت نمبر 6، 5، 4، 3، صفحو: 85-86

9- الهداد جڻجهي، داستان: 6 بيت نمبر 6، 5، 4، 3، صفحو: 22

10- مرزا قليچ بيگ، داستان: 6 بيت نمبر 6، 5، 4، 3، صفحو: 52

11- ارنيسٽ ٽرمپ داستان: 6 بيت نمبر 6، 5، 4، 3، صفحو: 50

12- بمبئي داستان داستان: 6 بيت نمبر 6، 5، 4، 3، صفحو: 31-32

هي چارئي بيت سواءِ بمبئي ڇاپي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب جي ٻين سڀني غلط صورتخطي ۾ لکيا آهن، پر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب وارن پراڻن رسالن ۾ پڻ بيت غلط صورتخطيءَ ۾ لکيل آهن. ٽرمپ وارو ڇاپو جيڪو 1860ع ۾ ڇپيو، بمبئي ڇاپي کي نظر انداز ڪندي، 131 سالن تائين غلط صورتخطي کي مروج قرار ڏنو ۽ هن

رسالي کي ڊاڪٽر گربخشاڻي هنن لفظن ۾ بيان ڪيو ته، ”هن ڇاپي جھڙو ردي نسخو هڏهين هٿ نه ايندو سنڌ ۾ جيڪو به ڪن ڪچري جھڙو ڪلام جو شاهه جي نالي سان ڳائيندا آهن يا جيڪي بيت مسخرا مجلسن ۾ راند وجهندي چوندا ويندا آهن، وغيره، سي سڀ سواءِ ڪنهن تميز جي منجهس ٿا ڦيا ويا آهن.“ صفحو: 78.

مطلب ته سواءِ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ واري موجوده رسالي جي باقي سڀني محققن بمبئي ڇاپي جي پڙهڻيءَ کي رد ڪيو آهي ۽ هاڻ ڊاڪٽر بلوچ صاحب 131 سالن کان پوءِ ساڳئي بمبئي جي درست پڙهڻي اختيار ڪئي آهي. هي آهي اسان جي محققن جي تحقيقي معيار جو حال! ايڏي عرصي تائين غلط صورتخطي قرار ڏيئي ”عقابيل“ لکي ان کي آدم عليه السلام جي پٽ سان نسبت ڏيندا رهيا. جڏهن ته اهو عقاب پڪي طرف اشارو آهي، مطلب ته صورتخطي غلط ته معنيٰ ۽ مفهوم به غلط، ته تشريح به غلط ۽ پوءِ اک پٽي ۽ نه رڳو پنهنجي غلطيءَ کي درست ڪيو پر ٻين جي غلطيءَ کي به درست ڪيو ۽ ائين بمبئي ڇاپي واري صورتخطيءَ ۽ پڙهڻيءَ کي مان مليو. اهڙو هڪ مثال ٻئي بيت جو به آهي، جنهن بيت جي پٺ سين، رسالن پڙهڻي هيئن لکي آهي، جيئن:

”ڪوڙين ڪاڀائون تنهنجون، لکن لک هزار.“

- 1- ارنيسٽ ٽرمپ، ص: 06
 - 2- مرزا قليچ بيگ، ص: 06
 - 3- غلام محمد شاهواڻي، ص: 70
 - 4- ڪلياڻ آڏواڻي، ص: 05
 - 5- عثمان علي انصاري، ص: 68
 - 6- گنج، ص: 195
 - 7- غلام مصطفيٰ قاسمي، ص: 38
 - 8- ڊاڪٽر گربخشاڻي، ص: 05
 - 9- علامه آءِ آءِ قاضي، ص: 05
 - 10- بمبئي، ص: 06
 - 11- الهداد جنجمي، ص: 03
 - 12- ٻانهون خان شيخ، ص: 09
 - 13- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص: 135
- گنج جي اصلي صورتخطي ۽ بمبئي ڇاپي جي جيئن ته پراڻي

ابوالحسن واري سنڌيءَ ۾ لکيل آهي. تنهن ڪري سڀني محققن لفظ ”لکن“ جي ”ن“ کي نه سمجهندي ”ن“ سان ئي لکيو آهي، جڏهن ته پراڻي لکڻي ۾ ”ن“ کي ”ڻ“ به پڙهيو ويندو هو ۽ اهو جملي جي معنيٰ، مفهوم ۽ درست پڙهڻيءَ تي دارومدار کي ٿو ته ڪيئن تلفظ پڙهجي؟ حقيقت ۾ انهيءَ ”ن“ کي ”ڻ“ پڙهڻ گهرجي ۽ پوءِ درست پڙهڻي ”لکن“ بجاءِ ”لڪڻ“ ٿيندي، معنيٰ گڻ ۽ خاصيتون وغيره، اڳئين بيت وانگر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وري به 131 سالن کان مروج غلط پڙهڻيءَ کي هاڻ وڃي درست ڪيو آهي، جيئن:

”ڪوڙين ڪايائون تنهنجون. لڪڻ لک هزار.“

هاڻ بيت جي درست معنيٰ ٿيندي ته، ”تنهنجون ڪايائون يعني صورتون، جلوه ڪوڙين آهن ۽ تنهنجا لڪڻ يعني خاصيتون ۽ گڻ وري ڳائيٽي ۾ لک هزار ڀيرا يا هزار لک ڀيرا آهن ۽ هتي لفظ ”هزار“ ۽ ”لک“ کي ڀڻ عدد واحد نه پر عدد جمع ۾ سمجهڻ گهرجي. يعني هزار ۽ لک هڪ ڀيرو يا هڪ لک ۽ هڪ هزار نه پر ”لک“ ۽ ”هزار“ به جمع جي عدد مطلب ته هزار به هزارين ۽ لک به لکين. هي ڳڻپ جو نمونو لاتعداد آهي. هتي هڪ ننڍڙي گذارش پي عرض ڪندو هٽان ته سنڌ ۾ قديم دور کان وٺي ڳڻپ جو نمونو عدد جمع ۾ مروج رهيو آهي. ان جو سبب اهو هو ته بظاهر عدد واحد ۾ عدد جمع جي ڳڻپ ٿي سگهي، جيئن ڀيرومل مهر چند آڏواڻي پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“ ص: 13 تي ڪولن (ڪولهي) جي ٻوليءَ جا سنڌيءَ ۾ نشان عنوان هيٺ لکن ٿا ته، ”هن وقت اتر هندستان ۾ آريه ٻوليون چالو آهن ۽ ڪولن جي ٻوليءَ جو نالو به ڪولهي آهي“ هوندي به سندن ٻولين جو ڪو ڪو نشان اڄ تائين اسان وٽ آهي. مثلاً اسان جا هاري ناري ۽ ٻيا ان پڙهيل اڪثر ”ويهون ويهون“ (20) ڪري ڳڻيندا آهن. اهي ”پنجاه“ بدران اڍائي ڪوڙيون ۽ ”سٺ“ بدران چون ”تي ڪوڙيون“ يا ”تي ويهون“، انهيءَ تان چوڻي به آهي ته، ”جهڙي سٺ“، ”تهڙيون تي ويهون“.

سرگريسن جو چوڻ آهي ته، هت اهو انگن ڳڻڻ جو دستور ڪولن ۽ سنٿالن جو آهي، جو اتر هندستان جا اڻپڙهيل اڄ تائين هلائيندا اچن ۽ خود ”ڪوڙي“ منڊا ٻولين جو لفظ آهي. هن موجب چئبو ته اسان وٽ جو ڪي چندا آهن ته انگريزي لفظ Score جو اچار سنڌيءَ ۾ بگڙجي ”ڪور“

ٿيو آهي، سا غلط ڳالهه آهي ويهه ويهه ڪري ڳڻڻ جي ترتيب (Vigesi-mal System) اسان کي ڪل جهڙي يعني لڳي ۽ اسين اهو اڻ پڙهيلن جو دستور ڪري ليکيون ٿا، ڇاڪاڻ ته اسان جي ڳڻڻ جو دستور ”ڏهاڙي“ يعني ڏهاڪن جي ترتيب (Decimal System) تي ٻڌل آهي. اسان جي انگن تي نالا ئي اهڙي طرح رکيل آهن، مثلاً ٻارنهن (اصل ”ٻاڏهن“) معنيٰ ٻه ۽ ڏهه، تيرنهن ”تِيڏهن“ معنيٰ ٽي ۽ ڏهه، چوڏهن: معنيٰ چار ۽ ڏهه. اهوئي رواج انگريزي ۽ ٻين ٻولين جي ڳڻپ جو آهي. جيئن انگريزيءَ ۾ ٻه Ten، مان Teens (10 کان 19)،

Twenties (20 کان 29)، Thirties (30 کان 39)، Forties (40 کان 49)، Fifties (50 کان 59)، Sixties (60 کان 69)، Seventies (70 کان 79)، Eighties (80 کان 89) ۽ Nineties (90 کان 99).

اهڙيءَ طرح وڌيڪ وضاحت ڪندي پيرومل مهر چند آڏواڻي ساڳئي ڪتاب جي ساڳئي عنوان هيٺ ص: 14 تي لکي ٿو ته، ”اڳرين تي ڳڻڻ جو رواج بلڪل سپاويڪ ۽ نهايت سمنجو سولو آهي. انهيءَ سبب پانڊجي ٿو ته اڳاٽن آرين کي ڏهه ڏهه ڪري ڳڻڻ جو خيال هٿن جي ڏهن آڱرين تان آيو. ڪولن ۽ سنٿالن شايد پيرن جون آڱريون به ٿي ڳڻيون، جنهن ڪري ويهه ويهه ڪري ٿي ڳڻيائون.“

مٿئين بيان مان اهو به معلوم ٿئي ٿو ته اڻ پڙهيل ماڻهن جو ”ويهون ويهون“ ڪري ڳڻڻ جو نمونو رواج واري جديد دور ۾ ملين (Million) ۽ بلين جي صورت ۾ سامهون آيو آهي پر اهو ڳاڻيٽي جو نمونو لطيف سائينءَ پنهنجي رسالي ۾ ”..... لکڻ لک هزار“ ۽ ”سمنين سجن اُڀري ۽ چوراسي چنڊن“ ۾ به موجود آهي. هتي هڪ حقيقت ”چوراسي چنڊن“ بحث طلب آهي ته ”سمنين سجن“ معنيٰ سوين سجن ٿيو، پر ”چوراسي چنڊن“ مان مراد ڇا آهي؟

فقير محمد جمن مڱهار جيڪو لطيف شناسيءَ ۾ سٺي ڄاڻ رکندڙ آهي، تنهن ٻڌايو ته هر مهيني ۾ 7 ڏينهن لاءِ چنڊ مڪمل ۽ بلڪل روشن ۽ چٽو اُڀرندو آهي ۽ انهن ستن مڪمل ۽ روشن چنڊن کي سال جي 12 مهينن سان ضرب ڪبو ته 84 چنڊ ٿيندا، مطلب ته ”چوراسي چنڊن“ مان مراد آهي سڄي سال جا مڪمل ۽ روشن 84 چنڊ ۽ انهن جي ٿوه روشنيءَ سان محبوب جي جلوي جي پيٽ ڪئي وئي آهي. هاڻ بيت جو مطلب ٿيندو ته، ”سوين سجن ۽ سال جي 84“ مڪمل روشن چنڊن جي

هوندي به پرين کان سواءِ اوندھ آھي.“ اهڙائي ٻيا ڪيترائي لفظ لطيف سائين جي رسالي ۾ ملن ٿا، جن مان اڄوڪي جديد ڳاڻيٽي جو جامع مفهوم منطقي طور لکيل آھي، جيئن ”پرين“ مان ”سپرين“ يعني سپرين، مطلب ته پرين جيڪو سٺو پرين جي برابر آھي، اهڙيءَ طرح ”وڙ“، ”سوڙو“ هن لفظ جي معنيٰ ”سني وڙ“ ۽ ”سٽو وڙن“ جي برابر آھي.

اهڙن اهڃاڻن سان لطيف سائين جو سڄو رسالو ڀريو پيو آھي، جابجا اهڙا لفظ ملن ٿا جن مان اهڙا گھربل ۽ لڪل معنوي نڪتا موجود آهن، ائين ئي هڪ ڀيري ”لطيفي تحقيقي تڪيو“ جي هڪ گڏجاڻيءَ ۾ هڪ نوجوان سوال اٿاريو هو ته، ”لطيف سائين پنهنجي شاعريءَ ۾ پنهنجي محبوب جي ايتري ساري تعريف ڪئي آھي ۽ ڪيترائي راز ظاهر ڪيا آهن، پر پوءِ به چون ٿا ته:

”حقيقت هن حال جي، جي ظاهر ڪريان ڌري،
لڳي ماڻ مروتن کي، ڏونگر پون ڌري،
وڃن وڻ پري، اوڀر اُڀري ڪينڪي.“

ته پوءِ اها ڌري ڪهڙي آھي؟“ مطلب ته شاھ صاحب ور ور ڌڻي پنهنجي محبوب جي شخصيت، حسن ۽ گُنن جو اظهار ڪيو آھي پر مطمئن ڪونه ٿيو آھي ۽ آخر هن طرح اظهار ڪرڻ تي مجبور آھي، هن ۾ پڻ محبوب جي بي مثال هئڻ ۽ سندس شخصي گُنن جي لامحدود هئڻ جو احساس آھي:

”لوچان ٿي لاحد ۾، هادي لھان نہ حد.

سپريان جي سونھن جو، نڪو قد م مد،

هت سڪڻ بي عدد، هتي پرين پرواھ ناھ ڪا،“

يا

”سپ ڪنھن ڏانھن سامھون، ڪوھنڌ خالي ناھ.“

يا

”مورت ۾ مخفي ٿڻا، صورت پڻ سيٽي،

ڪبي اُت ڪيمي، ڳالھ پريان جي ڳجھ جي،“

يا

”سپريان جي سونھن جي، ڳالھ ڪئي نہ وڃي،“

يا

”نازمنجھاران نڪري، جڏهن پرين ڪري ٿو پند،
پون پڻ بسم الله چئي، راه چمي ٿي رند،
اڀيون گھڙيون ادب سين، حورون حيرت هنڌ،
سائينءَ جو سوگند، ساجن سڀڻان سھڻو.“

يا

”کٽي نيٺ خمار مان، جا ڪٽائين ناز نظر،
سورج شاخون جھڪيون، ڪوماڻو قمر،
تارا ڪٽيون تائب ٿيا، ديڪيندي دلبر،
جھڪو ٿيو جوهر، جانب جي جمال سين.“

اهڙيءَ طرح لطيف سائين جي هن فڪري پهلوءَ جي ڪٽ ڪرڻ به ممڪن نه آهي، پر ايترو ضرور چئبو ته محبت ۽ تڙپ جي هن شدت نه رڳو ڳاڻيٽي جو هڪ جديد نمونو ڏنو پر سنڌي ٻوليءَ کي به لفظن جي موتين سان مالا مال ڪري ڇڏيو ۽ مون کي به لفظ ڪونه ٿا ملن جو شاھ سائين جي هن فڪري پهلوءَ جي تشريح ڪري سگهان ۽ سائين جي رسالي لاءِ پنهنجي هن شعر جو سمارو وٺان ٿو ته:

”هن رشڪ حسن ڪمال جي تشريح ڇا ڪجي،
حسن تمام لکي به سوچيان ٿو ته ڇا لکان.“

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب صفحي: 211 تي سر
سامونڊيءَ جو بيت: 62 هن طرح لکيو آهي:

”بندر بارو بار، مل نر ملي باريين،
فقيرائي پار، امل ڏين اتوريا.“

بلوچ صاحب ساڳئي صفحي تي هن بيت جي تشريح هن طرح لکن ٿا ته، ”بارو بار = هر ٻار تي، بندر بارو بار = بندرت هر ٻار تي آهن، جتي ڪٿي ”بارن“ تي آهن، مل نه ملي، باريين = جيڪي ملي جا بار وارا بندر آهن، تن جو ملهه ٿي ڪونهي. لغت جي لحاظ سان لفظ ”بار“ جي معنيٰ وڌيڪ تحقيق طلب آهي. غالبن ”بار“ اها پيڻ جتي ندي اچي ڇوڙ ڪري ۽ هڪ قسم جي کاڌي يا ”نار“ ٺاهي، جنهن مان بيٺين جي اچڻ ويڃڻ جي

سمولت ٿئي ۽ ”بندر“ جو بنياد پوي.

پنجين صدي هجري (11هين عيسوي) جي شروع ۾ سنڌ جي سامونڊي ڪناري وٽ سنڌونديءَ جي هڪ چوڙ جو نالو ”منهن برا“ هو، (يعني منهن بار، يا منهن باري آندو آهي، اڃا تائين ”باري“، (واري) ۽ ”باري“ وارا نالا موجود آهن، مثلاً ڪيڊي واري، گهوڙا باري، وغيره. ڏکڻ هندستان وارا ”ملبار“ اصل ۾ ”ملي بار“ آهي ۽ هن بيت ۾ غالبان انهيءَ ”ملي بار“ وارن بندرن جو ذڪر آهي....)

بهرحال ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي ڏنل بيت جي پڙهڻي ۽ لفظن جي معنيٰ ۽ تشريح ڪيتري قدر درست آهي، اهو پڙهندڙن تي ڇڏجي ٿو ۽ بيت جي صرف درست پڙهڻي هيٺ لکجي ٿي:

”بندر ديسان ديس، ملهه نه ملي وارئين،

فقيرائي ويس، املهه ڏين اڻ توريا.“

(ڪتاب املهه اڻ توريا، ص: 47)

ص: 213 تي سر سامونڊي جي وائي هن طرح لکي آهي:

”تون تان گرھڙ پائي لڄ، ڪوهه نه ويئين اُن سين.“

هن وائيءَ جي شروعاتي ست جي پڙهڻي بدليل آهي:

1- الهداد جنجمي، ص: 60

2- علامه آءِ آءِ قاضي، ص: 324

3- ارنيسٽ ٽرمپ، ص: 134

4- غلام مصطفيٰ قاسمي، ص: 151

5- ڊاڪٽر گربخشاڻي، ص: 140

6- مرزا قليچ بيگ، ص: 130

7- بانمون خان شيخ، ص: 192

8- غلام محمد شاهواڻي، ص: 203

9- عثمان علي انصاري، ص: 175

10- گنج، ص: 303.

”ڪرهل پائي لڄ، ڪوهه نه ويئين اُن سين.“

ڊاڪٽر بلوچ صاحب نمبر 268 تي سر ڏهر جي داستان ٽئين ۾

چوٿون بيت هن طرح لکيو آهي:

”اوڏڻ اوڏي آءُ، توکي لاکي ڪوٺيو،
سندو مٽيءَ مامرو، لٿو تو مٽاءُ،
توتي ريڏو راءِ، نه ته راڻيون گهڻيون راج ۾.“

هتي ساڳيو بيت سرُ ڏهر جي 32 بيتن کان پوءِ آخر ۾ وائي، ص: 272 تي صرف اڌ ست جي تبديليءَ سان هن طرح لکيل آهي:

”اوڏڻ اوڏي آءُ، توکي لاکي ڪوٺيو،
سندو مٽي مامرو، لٿو تو مٽاءُ،
راڻيون گهڻيون راج ۾، توتي ريڏو راءِ.“

جيڪڏهن پروف جي يا ڪنهن ٻي پل چُڪ هن بيت کي ٻه ڀيرا لکڻ جو سبب هجي ها ته پوءِ بيت جي آخري ست ۾ ڦيرڦار نه هجي ها، ٻي ڳالهه ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن بيت جي تشريح به لکي آهي ۽ صرف هن کي بيت ٿي رهڻ ڏئي ها ته هي بيت سائين جي ايم سيد جي ڪتاب ”شاھ عبداللطيف ڀٽائي جون وايون ۽ ڪافيون“ ص: 204، 205 تي وائي ڄاڻائي لکيو آهي ۽ هن وائيءَ ۾ پنج سٽون آهن، وائي هن طرح آهي:

”اوڏڻ اوري آءُ، توکي لاکي ڪوٺيو،
مٽي پري هٿڙا، تو ڪيئن ريجمايو راءِ،
مٽي توتان معاف ٿي، پير پلنگ تي ڀاءُ،
راڻيون گهڻيون راج ۾، تو جهڙي نه ڪاءُ،
ادبيون عبداللطيف چٽي، سڄي سڪ سٽاءُ.“

اهڙيءَ طرح سرُ سسئي آبري ص: 300 تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب هي بيت لکيو آهي:

”سنڌيون سور ڪرين هنيون ڏکي هوت کي،
پرين جي پاڻ ڏنا، سي سٽي سڪ نه ڏين،
جي ماڙهن کي مارين، آءُ تن سون کي سڏ ڪريان“

هي بيت ٻين رسالن ۾ پهرئين ست جي ٻئي حصي ۾، ”هنيون ڏکي

هوت کي“ جي عيوض ”هڏ پڻ ڏکڻ هوت لئي“ لکيو ويو آهي ۽ بيت جي پڙهڻي هن طرح آهي:

”سنڌيون سور ڪرين، هڏ پڻ ڏکڻ هوت لئي،
پرين جي پاڻ ڏنا، سي ستي سڪ نه ڏين،
جي ماڻهن کي مارين، تن سون کي سڏ ڪريان“

1۔ عثمان علي انصاري، ص: 279

2۔ مرزا قليچ بيگ، ص: 286

3۔ غلام محمد شاهواڻي، ص: 332

4۔ علامه آءِ آءِ قاضي، ص: 362

5۔ غلام مصطفيٰ قاسمي، ص: 294

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پڙهڻيءَ جي اهڙي ڦير ڦار سر مومل راڻو
۾ ص: 386 تي هيٺين بيت ۾ پڻ ڪئي آهي:

”جڳ جيهمين چو، سوڍو تيئن نه سڪيو،
راڻو تيئن نه هو، جيئن ڪا لوڪ لک پئي“

1۔ غلام محمد شاهواڻي، ص: 444

2۔ غلام مصطفيٰ قاسمي، ص: 530

3۔ ڊاڪٽر گر بخشاڻي، ص: 545

4۔ ڪلياڻ آڏواڻي، ص: 248

اهو ساڳيو بيت هن طرح لکيو آهي:

”جڳ جيهمين چو، سوڍو تيئن نه سڪيو،
راڻو تيئن نه رو، ڳوڙهو جيئن ڳل ڳڙي“

هن بيت جي ٻين رسالن واري پڙهڻيءَ مطابق بيت ۾ راڻي جي
ڪردار جي اندرواري ڪيفيت جو اظهار آهي.

هڪ ٻيو بيت سر رام ڪلي، ص: 437 ۾ هن طرح لکيو آهي:

”اندر نه ساهه سڪائين، ٻهر سڪائين ٻانهون،
مٺا مٺي پاڻ کي، چئين آديسي آئون،
او پنڌ پراهون، جتي نظر نات جو“

هي بيت ٻئي ڪنهن به رسالي ۾ نه آهي پر ”الملمه اڻتوريا“ ۾ ص:

158 تي لکيل آهي ۽ بيت ۾ پڙهڻيءَ جي وزن کان سواءِ هڪ ست اضافي به آهي.

”اندرن ريڏءِ رام سين، ٻاهر ڦرين ٻانهون،
مٺا مٺين پاڻ کي، ڄاڻين ”آديسي آئون،“
لاهي ڇڏ لطيف چئي، ٻوڙا ٻئي ٻانهون،
اوپنڌ اڳاهون، جت نانگا گڏيا ناٿ کي.“

بيت جي هنن ٻن پڙهڻين کي پيٽڙ سان معلوم ٿيندو ته لفظن جي فرق کان سواءِ هڪ اضافي ست پڻ آهي ۽ ان ۾ لطيف سائين جونالوپڻ آهي. اهڙيءَ طرح بيت مان نالي واري ست جو غائب ٿيڻ هڪ خوف پيدا ڪري ٿيو ته مٿان ايندڙ ڏهن، پندرهن سالن کان پوءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب بيت ڪنهن ٻئي شاعر جي ڪاتي ۾ رکي شاھ جي رسالي مان ڪڍي نه ڇڏي! ان کان سواءِ هڪ ٻي حقيقت ڏانهن پڻ اشارو ملي ٿو ته شايد شاھ سائين جي شاعريءَ تي مشتمل ڪتاب ”امله اڻ توريا“ جو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جڳي طرح مطالعو نه ڪيو آهي، ورنه بيت جي اضافي ست ۽ بهتر پڙهڻيءَ کي هٿان وڃڻ نه ڏئي ها. پر هڪ ٻي حقيقت به سامهون اچي ٿي ته هي بيت ٻئي ڪنهن به رسالي ۾ نه آهي ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي يقينن زباني طور ياد رکندڙ ڪنهن لطيفي فقير کان مليو هوندو. سو جيڪڏهن ڪو اڻ چيپيل نئون بيت ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي هٿ اچي ته شاھ سائين جو آهي، پر ڪنهن ٻئي جاکوڙيءَ کي ملي ته ان بيت کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب، شاھ سائينءَ جو بيت مڃڻ لاءِ تيار نه آهي!-

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ واري رسالي ۾ اهڙا ڪيترائي بيت آهن، جي ٻين رسالن ۾ نه آهن ۽ صاحب موصوف انهن بيتن کي شاھ سائينءَ جا مڃيندي رسالي ۾ درج ڪيو آهي پر ٻين جي محنت جو انڪار آهي، جيئن هن فقير امداد سرائي جي ڪتاب ”امله اڻ توريا“ ۾ درج بيتن کي محمد سومار شيخ جي ڪتاب ”شاھ جا گم ٿيل بيت“ ۽ ”سر مارئي“ جي نون بيتن لاءِ رويو رکيو آهي، جڏهن شاھ سائين رح جي بيتن جو اڻ چيپيل خزانو اڃا به فقيرن وٽ محفوظ آهي. رسالي ۾ پنهنجي طرفان پڙهڻيون مقرر ڪرڻ ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب ڊاڪٽر گر بخشاڻي کان به ٻه وڪون اڳيرو آهي. هن قسم جي ڦيرڦار

سان نه رڳو پڙهڻي بدلجي ٿي پر معنيٰ ۽ مفهوم ۾ به فرق اچي ٿو، جيئن سُر مارئيءَ ۾ ص: 475 تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب هڪ بيت هن طرح لکيو آهي:

”نه ڪا “ڪن فيڪون” هئي، نه ڪا هونگ نه هون،
سجڻ تنهن ساعت ۾، آبي ڏناسون،
مون من تڏهانڪون، ملي ملاقات ڪئي.“

هي ساڳيو بيت ٻانمون خان، ص 389 تي ۽ گنج ص: 674 تي بيت جي ٽئين ست ۾ لفظ ”من“ جي عيوض ”تن“ لکيو آهي. باقي ٻورو بيت ساڳيو آهي ۽ وري علامه آءِ آءِ قاضي ص: 701 تي ۽ عثمان علي انصاري ص: 456 تي بيت جي ٻئين ست جي لفظ ”آبي“ جي عيوض ”بيئي“ لکيو آهي ۽ آخري ست ۾ لفظ ”من“ جي عيوض ”تن“ لکيو آهي پر باقي رسالن ۾ هي ساڳيو بيت هن طرح لکيل آهي:

”نه ڪا “ڪن فيڪون” هئي، نه ڪا هونگ نه هون،
سجڻ تنهن ساعت ۾، پيٽي ڏنوسون،
مون تن تڏهانڪون، ملي ملاقات ڪئي.“

- 1- بمبئي ڇاپو، ص: 420
- 2- مرزا قليچ بيگ، ص: 794
- 3- غلام مصطفيٰ قاسمي، ص: 749
- 4- ڊاڪٽر گربخشاڻي، ص: 550.

هن بيت جي مٿين چئن رسالن ۾ پڙهڻي درست آهي. ڇاڪاڻ ته بيت جي پهرين ست ۾ ”ڪن فيڪون“ کان اڳ واري وقت ڏانھن اشارو آهي، مطلب ته اڃا ”ڪن فيڪون“ جو امر به صادر نه ٿيو هو پر لطيف سائين فرمائين ٿا ته، انهيءَ ”ڪن فيڪون“ واري ساعت کان اڳ سجڻ ڪي ڏٺو، تنهن ڪري معنيٰ ٿيندي ته ”ڪن فيڪون“ کان اڳ به وجود هئا، هڪ الله جي ذات ۽ ٻيو ذات محمدي ﷺ، هن فڪري خيال جي تصديق ٻين ڪيترن ئي بيتن مان ٿئي ٿي، جيئن، ”چئي ڪن فيڪون، خلقيا روح خدا“، ”عاشق چئو مَرُ اُن ڪي، مَر ڪي چئو مشعوق“، ”علتي آرام، پسي علت آيو“ ۽ ”ماڻڪ منڏ هٿان، پيٽي ۾ پئي پُرزا ٿيو“ هنن بيتن ۾ به حضرت محمد ﷺ جي ذات جو وجود ”ڪن فيڪون“ کان به اڳ

ثابت ٿئي ٿو، تنهن ڪري بيت جي بي ست ۾ لفظ ”آپي“ ۽ ”بيئي“ غلط آهي ۽ اهو درست لفظ آهي ”پيتي“، ڇاڪاڻ ته پيت ڪيترن ۾ هجي پر گهٽ ۾ گهٽ ٻن وجودن جو هئڻ ضروري آهي ۽ جڏهن لطيف سائين رح جي سڃڻ جو وجود ”ڪن فيڪون“ کان اڳ آهي ته پوءِ بيت ۾ درست لفظ ”پيتي“ پڙهڻ گهرجي ۽ ساڳئي وقت بيت جي آخري ست ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب لفظ ”من“ غلط لکيو آهي، اهو درست لفظ ”تن“ آهي، جيڪو وري سڀني رسالن ۾ درست لکيل آهي، ٻئي ست ۾ ٻن وجودن کي جمع ۾ ظاهر ڪرڻ لاءِ ”تن“ يعني ”تنين“ ۽ ”انهن“ جي معنيٰ ۾ آيل آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب رسالي ۾ گهٽ ۾ گهٽ 50 کن بيتن جون پڙهڻيون ڦيرايون آهن، جيڪي مکيه آهن، باقي ننڍي وڏي ڦير ڦار جو ته ڪو ڪاٿو ئي نه آهي ۽ ٻيا مونجهارا پنهنجي جاءِ تي الڳ سوال آهن، سڀ کان وڌيڪ اهميت پري ڳالهه اها آهي ته ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ترتيب ڏنل رسالن جي پرک ڪرڻ (ٻنهي موصوفن بيت خارج ڪيا آهن) ۽ تنقيدي ۽ تحقيقي نگاهه کان پرک ڪرڻ، لطيفي تحقيق جو مکيه موضوع هئڻ گهرجي.

شاهه جي رسالي ۾ انهن ڇاپن جي ٻين به پرک ڪئي آهي پريپرومل مهرچند آڏواڻي ۽ حاجي ٻانمون خان شيخ جي تنقيد ۽ تحقيقي ترتيب گربخشاڻي واري رسالي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ واري رسالي تي هڪ معتبر ۽ بهتر ڪم آهي، پر ارنيسٽ ٽرمپ کان وٺي ڊاڪٽر بلوچ تائين جي مرتبن ۽ محققن جي ڪم جي هن تحقيقي جائزي کان پوءِ ڪنهن به رسالي کي جامع، مستند ۽ غلطي کان پاڪ نٿو چئي سگهجي. تنهن ڪري شاهه سائين رح جي بيتن جي جدا جدا پڙهڻين تي اڃا به بحث ۽ تحقيق ٿيڻ گهرجي، لفظن جي پڇ ڳڻ ۽ صورتحال به سڌارڻ گهرجي، گهري، سوچ ۽ ويچار سان بيتن، اصطلاحن ۽ لفظن جي معنيٰ سمجهڻ ۽ سمجهائڻ گهرجي، لفظن جا بنياد ڄاڻڻ گهرجن، عام ماڻهن جي ٻول چال واري ٻوليءَ ۾ به انهن لفظن جا استعمال پرکڻ گهرجن. سگهڙن، لوڪ ادب، پهراڙين جي ماڻهن جي ڪرت ڪار واري ٻوليءَ سان گڏ اصطلاحن ۽ لفظن جي معنيٰ سمجهڻ لاءِ ڪمين، ڪاسبين، مهاڻن، ڊکڻن، لوهارن، ڪورين، ڪنڀرن، سونارن، جتن، مالوند ماڻهن، سنڌ جي مختلف علائقن جي هارين نارين جي ٻوليءَ کي گهڻي اهميت ڏيئي پوندي جن جي روزاني زندگيءَ ۾ اهي اصطلاح واهپي

۾ اچن ٿا.

سنڌ جي جدا جدا حصن ۾ رهندڙ ۽ ڪرت ڪندڙن جي زندگيءَ جو اڀياس ڪري سنڌ جي تاريخ ۽ تاريخي ڪردارن ۽ ڪهاڻين، جاگرافيائي ماڳن، مڪانن، سڀيتا ۽ رسم رواج جي پس منظر ۾ شاھ جي ڪلام، ڪردارن ۽ ماڳن کي سمجھڻ گھرجي ۽ اهڙيءَ طرح رسالي ۾ سڌارا ۽ واڌارا آڻي ان چپيل بيت به ضروري ڇنڊڇاڻ کان پوءِ شامل ڪجن، ان چپيل بيتن جو ذخيرو اڃا به سگھڙن ۽ لطيفي فقيرن وٽ زباني صورت ۾ محفوظ آهي. شاھ سائين رح اڄوڪن شاعرن وانگر اردن شاعري ڪونه ڪئي پر ڪو واقعو ۽ متاثر ڪندڙ صورتحال کي ڏسندا هئا ته بي اختيار ٿي بيت چوندا هئا، تنهن ڪري شاھ صاحب جهڙي سيلاني ۽ فطري شاعر جي ڪلام کي ڳولڻ لاءِ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ سان گڏ سنڌ جي سڀني ۽ خاص طور هندستان جي سرحدي پٽيءَ وارن علائقن جا سفر ڪري سگھڙن ۽ فقيرن سان ملاقاتون ڪري بيت سمهڙڻ گھرجي، جيئن هن خيال جي تائيد ۾ مرزا قليچ بيگ صاحب پنهنجي ڪتاب ”احوال شاھ عبداللطيف ڀٽائي“ (1897ع) جي صفحي: 69 تي لکيو آهي ته، ”شاھ عبداللطيف پنهنجن هٿن سان ڪي به ڪين لکيو، جيڪو ڪلام چيائين تي، سو جدا جدا جاين تي ۽ چيائين به زباني ٿي جو سندس مريد ۽ فقير لکي وٺندا ۽ پوءِ ڳائيندا هئا.“

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب هن ڏس ۾ سخت پورهيو ڪيو آهي ۽ شاھ سائين جي ڪلام جي پرک جا اٺ معيار مقرر ڪيا:

- 1- رسالن جي قدامت وارو معيار.
- 2- رسالن جي تعداد وارو معيار.
- 3- رسالن جي ڀيٽ وارو معيار.
- 4- ٻوليءَ وارو معيار.
- 5- بيان وارو معيار.
- 6- معنيٰ ۽ مفهوم وارو معيار.
- 7- وزن ۽ قافيي وارو معيار.
- 8- فھر ۽ فڪر وارو معيار.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب انهن اٺن معيارن تحت رسالي جو تجزيو ڪرڻ باوجود 30 سالن جي سخت پورھئي، سنڌي ٻوليءَ جي ڪلاسيڪي ادب، رسالي جي مطالعي، لوڪ ادب جي وسيع ڄاڻ، لغت

تي محنت، ٻوليءَ جي تاريخ تي تحقيق، فقيرن ۽ سگهڙن سان ملاقاتن باوجود به مونجهاري جي شڪار رهيو آهي ۽ هن طرح اظهار ڪرڻ تي مجبور آهي، ”ڪو پڙهندڙ ذوق ۽ ذهن مطابق رسالي جي ڪلام (ڌاريو ڪلام) کي شاه جو ڪلام يا شاه سائين جي ڪلام کي رسالي جو ڪلام (ڌاريو ڪلام) سمجهي ٿو ته اختيار وارو آهي.“ تحقيقي پرک ۽ سندس ئي مقرر ڪيل معيارن تي پرک ڪرڻ کان پوءِ هن قسم جي منجهيل سوچ به صحيح نه آهي، ائين ڪرڻ سان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جڙ پنهنجي 30 سالن جي محنت کي پاڻ مشڪوڪ ڪري بي سود بڻائي ڇڏيو آهي.

هيءَ هڪ عالم آشڪار حقيقت آهي ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب ٻولي، ادب ۽ شاه سائين جي رسالي جو سڀ کان وڏو ڄاڻو آهي ۽ هن جا ڪارناما به ٻي مثال آهن. جيئن صاحب موصوف سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان توڙي سنڌ کان ٻاهر شاه سائين جي ڪلام جا پراڻا نسخا هٿ ڪيا پر ڪي قلمي نسخا سنڌ ۾ هوندي به هن جي نظر کان اوجھل رهيا، جيئن بچيري جي سيدن وارو قلمي نسخو، جنهن جي پهرئين صفحي تي 1202 هجريءَ جو سال لکيل آهي. هي نسخو هن وقت تائين مڃيل آڳاٽي نسخي پٽ واري گنج کان به پنج سال پراڻو آهي. هن نسخي ۾ صفحن تي نمبر لکيل نه آهن ۽ هن ۾ ڪي ناياب بيت سربرو ۽ ٻين ڪلياڻ ۾ اهڙا به ملن ٿا، جيڪي اڳ ڪنهن به رسالي ۾ نه آهن، جيئن ”سوئي“ واري سڳر جا (18) بيت ۽ ”حسن حبيب جو“ واري سڳر جا (23) بيت، مثال طور هر سڳر مان هڪ بيت هتي لکجي ٿو:

(1) ”سوئي سلطان، سو شاه، سوئي پيري راءِ،

سوئي حڪم هلاءِ عالم ۾، سوئي ڏيکاريندڙ راه،

سو اٿاري، سو ويهي، سو سيريندڙ ساه،

”لاغيري ولاغيره“، ايمي پر الم،

روح، رگون ۽ ساه، سڀ ذات هيڪڙي.“

(سريمن ڪلياڻ)

(2) ”حسن حبيب جو، جن ڏٺو جيئن برق،

سي پايو لوڪ فرق، سدا پڻ سکڻا.“

هنن بيتن جو فڪر هم اوست يا وحدت الوجود وارو آهي ۽ هي فڪر

شاه صاحب جي ڪلام جو بنيادي ماخذ آهي ۽ رسالي ۾ ڪيترائي بيت هن خيال جي دلالت ڪن ٿا.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب، سندس چوڻ مطابق 50 کن قلمي نسخا ۽ هن وقت تائين سڀني چپيل رسالن ۾ شامل ڪلام جي مختلف پڙهڻين جي محققانه تجزيي ۽ بيت ذريعي سوڌ سنوار ڪئي پر پوءِ به غلطيون رهيون.

(1) ”ظاهر ۾ ظاني، فڪر منجم فنا ٿيا.“

(سريمن ڪلياڻ، ص: 137)

هتي هن بيت ۾ لفظ ”ظاني“ نه پر ”زمانِي“ آهي.

(2) ”بندر بارويار، ملُ نه ملي بارئين،

فقيرائي پان، امل ڏين اتوريا.“

(سرسامونڊي، ص: 211)

هت بيت جي درست پڙهڻي هن طرح آهي:

”بندر ديسان ديس، مله نه ملي ورايئن.

فقيرائي ويس، امله ڏين ائتوريا.“

(3) ”مون اڌارا مڇڙا، الله گهاتو آڻ،

ميان مدارن سين، مون کي قادر وجهه م ڪارڻ،

هٿ منهنجي هاڻ، قدر لڌو جن ري.“

(سرگهاتو، ص: 225)

هن بيت جي درست پڙهڻي ۽ اضافي ست هن طرح آهي ۽ ائين

درست ۽ مڪمل ڪرڻ سان هن بيت ۾ ذڪر هيٺ آيل عورت جي مفلسيءَ واري ڪيفيت اڃا به گهري ٿيوپوي:

”آئون اڌاري ٽڪيس، الله گهاتو آڻ،

ميان مدارن سين، مون کي قادر وجهه ڪارڻ،

مٿو رکي مٺي تي پيئي پڇاڙيان پاڻ،

هٿ به منهنجي هاڻ، قدر لڌو جن ري.“

(سرگهاتو، ص: 22)

(4) ”تاجي توريائون، ته عيب نڪتا اڳيان،
(سُر ڪاپائتي، ص: 239)

هن بيت جي درست پڙهڻي هن طرح آهي:
”تان جي توريائون، ته عيب نڪتا اڳرا.“

(5) ”جڪرو جس ڪرو، ٻيا مڙيئي ڄام،
مٽي اُن مقام، اصل هئي ايتري.“
(بلاول، ص: 245)

هن بيت ۾ هن طرح جي درستگي آهي:
”جڪرو جڳ سڪرو، ٻيا مڙيئي ڄام.“

(6) ”تون سپڙ آءُ سيڪڙو، تون ڏاتار آءُ ڏڏ،
سُئي تنهنجو سڏ، ڪلهي پاتم ڪينرو.“
(پرياتي، ص: 253)

هن بيت ۾ پڻ هڪ ست اضافي آهي:
”تون سپڙ، آءُ سيڪڙو، تون ڏاتار آءُ ڏڏ،
اڱلڙا ويهارين اوڏڙا، گدلا ڪرين گڏ،
سُئي تنهنجو سڏ، ڪلهي پاتم ڪينرو.“

(7) ”لاکو نه لاهي، هني مٽي هٿڙا،
گهونيريان گهير ڪري، ايوئي آهي،
ويڃو سو ڪاهي، خاصيون جي ڪنگهار جون،“
(سُر قهر، ص: 269)

هن بيت جي درست پڙهڻي هن طرح آهي:
”ڪاريءَ تان ڪانو، لاکو نه لاهي،
هني مٽي هٿڙا، اُبنو آهي،
گهونيريان گهيڙ ڪيو، ايوئي آهي،
ڪُنڊيون سي ڪاهي، ڪونڌيون جي ڪنگهار جون.“

(8) ”ڪو جو وڍيءَ وڍ، وڻ وڍيائين وڍسين،
ڏک ڏکي ڪي ڏي، جن ڏٺي سي ڏکيا ٿيا.
(سرمعدوري، ص: 304)

هن بيت ۾ لفظ ”وڻ“ بي معنيٰ آهي، اهو لفظ آهي ”وڍ“ يعني زخم يا
چير، مطلب ته سسئي لاءِ جيئن ڏک به ڏي آهي، تيئن وڍ به وڍ وڍڻ لاءِ آهي.
وڍ جي اذيت هڪ ٻئي وڍ سان سمِي ٿي، جيئن هن بيت ۾ ساڳيو خيال
آهي:

”سوريتي سڏ، ڪري سڏ سورن ڪي،
سورن ڀڳس هڏ، سي پڻ سيڪي سورسين.“

(6) ”هئي جي نه هئي، توڙي راڻو رنج رکي ويو،
ماريس انهيءَ ماري، جيئن سپ ڪي ڳالهه سئي.
ڪٽن ساڻ ڪمي، وڻو نهوڙي ننڍر ۾.
(سرمومل راڻو، ص: 379)

هن بيت جي پهرين ست ۾ ”هئي جي نه هئي“ (ڏوهاري ڪاري) جي
نسبت سان آخري ست ۾ ”ڪٽن“ لفظ اصل ۾ ”ڪارنهن“ آهي ۽ بيت
جي درست پڙهڻي هن طرح آهي:

”هئي جي نه هئي ته به راڻو رنج رکي ويو،
ماريس انهيءَ ماري، جيئن سپ ڪنهن ڳالهه سئي،
ڪارنهن ساڻ ڪمي، ويو نهوڙي ننڍ ۾.“

(10) ”مٿي اتي موهجي، هاري ڳيڙ هار،
ڪوڙين ڪيا ڪيتر، انهيءَ خر خوار،
پري ويو پتار، آئي ڏن ڏهاڳ جو.“
(سرليلا، ص: 388)

هن بيت ۾ لفظ ”خر“ غلط ۽ بي معنيٰ آهي. درست لفظ ڪي ”ڪر“ معنيٰ
رقيب يعني هار ليلا لاءِ ”ڪر“ ثابت ٿيو.

(11) گندُ جني جي گوڙ ۾، پاپوڙا پوشاڪ،

اُني جي اوطاق، راجا ريجمي آئيو.

(سُر ڪاموڙ ص: 398)

هن بيت ۾ ”گوڙ“ غلط آهي ۽ اهو لفظ آهي ”گود“، ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ عورتون گوڙ نه پائينديون آهن ۽ گود جهولي لاءِ استعمال ٿيل آهي.

(12) ”گل چنو گرنار جو، پٽڻ ٿيون پٽين،

سمسين سورڻ جهڙيون، اُپيون اوسارين،

چوتو چارڻ هٿ ۾، سر سينگار ڏين،

ناريون ناڙ ڪرين، راجا رات رم گيو.

ع (سُر سورڻ، ص: 411)

هن بيت جي ٻي سٽ ۾ لفظ ”جهڙيون“ هڪ ته تجنيس حرفي ۾ نه آهي ۽ ٻيو ته هر عورت سورڻ نٿي ٿي سگهي. تنهن ڪري اهو لفظ آهي ”سامهون“ ۽ وري بيت جي آخري سٽ ۾ لفظ ”ناريون“ ۽ ”ناڙ“ ڪرڻ جي معنيٰ غلط ڏنل آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب لفظ ”ناريون“ جي معنيٰ (تريون) لکي آهي ۽ ناڙ ڪرين لفظ جي معنيٰ ”وڏا ڌماڪا ڪرين“، لکي آهي، جڏهن ته ناريون معنيٰ عورتون ۽ ”ناڙ“ جي معنيٰ آهي ”سڌڪڻ“.

(13) گوئي گوئي، پرين پٽائين گج جيئن،

جي من منجهوني، سي ڪيئن وڃن وسري.

(سرپ: ص: 418)

هن بيت ۾ پهرين سٽ جو پهريون فقر ”گوئي ۽ گوئي“ غلط آهي، ست جي يعني اڌ سان نسبت ۾ نه آهي. اهو درست لفظ آهي: ”کوٺي ۽ کوٺي.“ هن لفظ جي معنيٰ آهي ”ڪڙ“، يعني جيڪي ”گج“ جي ٻاهران ڀرت جون رنگين پٽيون هونديون آهن.

(14) ”چپ ڪر چپ مَ چور، پور اڪيون ڍڪ ڪن،

ته جا مورت منجهان من، تنه مشاهدو ماڻين.“

هن بيت ۾ هڪ سٽ ڪٽل آهي ۽ لفظ ”مورت“ جي جاءِ تي ”صورت“ اچڻ گهرجي:

”چپ ڪر چپ م چور پورا ڪيون، ڍڪ ڪن
پاڻي پيءُ ڏوٽ م ڪر ره آڏوري ان
هو جا صورت مخفي من، تنهن جو مشاهدو ماڻين.“
جيئن هڪ ٻئي بيت ۾ مورت يعني ظاهري وجود ۽ صورت يعني
باطني حيثيت جي دلالت ٿئي ٿي.

”نابودي نئي، عبد کي اعليٰ ڪيو،
جي مورت ۾ مخفي ٿيا، صورت پڻ سڀئي،
ڪي اُت ڪي هي، ڳالهه پريان جي ڳجهه جي.“
(سرڪليار، ص: 142)

(15) ”سبي سببا ڏي، پوري نيم نه لڄو،
کٽي وٽيون کٽيون، ستي سيوي سي،
منڻ چونم ڪي، ته لڄائي ٿر ڄاڻيون.“
هن بيت جي درست پڙهڻي هن طرح آهي:

”سبي سببا ڏي، پوري نئون نه ڪيو،
کٽي وٽيون کٽيون، ستي سيوي سي،
ميچن چونم ڪي، ته لڄائي ٿر ڄاڻيون.“

(16) واهڙو وهين م جار سڪي ٻيلا تيون ٿين،
پسان تنهنجي پيت ۾، لاڻا ٿو ليار،
جڏهن تو سڀ ڄمار آسائين پوڙيون.

ڪن سگهڙ فقيرن کان هن بيت جي پڙهڻي بغي نموني ملي ٿي،
ڪن ماڻهن پنهنجي مقصدن تحت شاه سائين جي بيتن جي فڪر ۽
فهم سان هٿ چراند ڪندي نه رڳو پڙهڻيون بدلايون آهن پر پنهنجي
مقصدن کي هٿي پڻ ڏني آهي. جيئن سنڌ جي اڳوڻي وزير آبپاشي علي
مير شاه پنهنجي وزارت بچائڻ لاءِ ۽ آقائن کي خوش ڪرڻ لاءِ مٿين
بيت جو سمارو وٺندي چيو هو ته، ”هن بيت ۾ لطيف سائين درياه کي
پٽيو آهي، تنهن ڪري سنڌوءَ ۾ پاڻي گهٽ ٿيو آهي.“ هي موصوف جي
عالم آشڪار اخبار ۾ چپيل لطيف سائين تي الزام تراشيءَ جو هڪ

ثبوت آهي، جڏهن ته فقيرن ۽ سگهڙن هن بيت کي هن طرح پڙهيو آهي:

”واهڙو وهين جار، سڪي ٻيلائيون مڙئين،
پسان تنهنجي پيت ۾، لهريون لک هزار،
جيئن توڻي ڄمار، آسائيتيون اڪاريون.“

هن قسم جي دلالت هڪ ٻئي بيت مان ٿئي ٿي:

”رکڙيون سڀ رد ٿيون، ڪوڙيون ڪڇائون،
ٻانيڙ سڀ ٻاٽڙا ٿيا، مند نه لڏائون،
درياه چيو آءُ، هيءُ مند هتي ئي آهيان.“

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب، شاھ سائينءَ جي ڪلام جا ظاهري ۽ باطني پهلو اجاگر ڪيا پر ڪيترن ئي بيتن جي تشريح غلط ڪئي. تصوف جي ڳجهن رازن ۽ معرفت جي راه وارن بيتن جي تشريح پڻ غلط ڪئي آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جهڙي عالم جنهن رسالي جي مطالعي ۾ زندگي گذاري ڇڏي، هن مان اها توقع نه هئي ته شاھ سائين رح جي فڪري پهلوئن سان همٿا هاجا ڪندو، جيئن اڳ عرض ڪيو آهي ته پوري رسالي ۾ هن قسم جي غلطي وارا بيت به انيڪ انداز ۾ آهن، هتي ڪجهه مثال پيش آهن:

”علتني آرام، پسي علت آئيو،
حسن جو حق جو، خامي پائين خام،
اچي ٿئا اسلام، ڪفر ڪافر پاڻ ۾.“
(سرڪلياڻ، ص: 138)

هن بيت جي لفظ ”علتني“ ۽ ”علت“ جي معنيٰ لکي آهي ”علتني“ = علت وارو، بيمار، عادي (گندگي، خرابي جو) عيبدار، ناقص، ظاهري سبب ڳوليندڙ، (ص: 138) جڏهن ته هي بيت معرفت جي معنيٰ سان ڀرپور آهي ۽ ”علت“ ۽ ”علتني“ عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ ان جي معنيٰ آهي ”ڪارڻ“ ۽ ”ڪارڻي“ معنيٰ سبب ۽ سبب بڻجندڙ، هنن لفظن جو مفهوم حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جن جي حقيقت ۽ ذات طرف اشارو آهي. لطيف سائين حضور ﷺ جن جي جامع صفات کي ”ڪارڻي“ سان مخاطب ڪيو آهي، جيئن سرڪلياڻ جي ص: 133 جي بيت نمبر 5، 6،

7، 8 وارن بيتن ۾ وچين ستن ۾ هن طرح لکيو ويو آهي:

(1) ”وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، جَان تُو چَئِين اِيئن،

تان مَچ ”محمد ڪارڻي“ نرتئون منجهان نينهن،

تان تون ويڻو ڪيئن، ناڻيپن سر پئن ڪي.“

(2) ”وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، جڏهن چيو جن،

تن مڃيو، ”محمد ڪارڻي“، هيڃا ساڻ هنئن،

تڏهن منجهان تن، اوڻڙ ڪونه اولڻو.“

(3) ”وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، جن اُتوسين ايمان،

تن مڃيون ”محمد ڪارڻي“ قلب سان لسان،

اُوءِ فائق ۾ فرمان، اوڻڙ ڪنهن نه اولڻا.“

هن بيت جي مذڪوره مفهوم ۾ ”علت“ ۽ ”علتي“ جي مفهوم کي

اڃا به واضح ڪرڻ لاءِ هڪ ٻيو بيت حاضر آهي:

”ماڻڪ منڏ هٿان، پيتي ۾ پيئي پُرڙا ٿيو،

سڄو تان سيد چئي، لهي لڪ سوا،

پڳي پڄاڻان، پدماڻ پري ٿيو.“

حالانڪ ڪيترن ئي محققن گربخشاڻيءَ سميت هن بيت جي

تشریح به غلط ڪئي آهي، ان کان علاوه رسالي جو هڪ ٻيو بيت پڻ هن

قسم جي معنيٰ ۽ مفهوم جي دلالت ڪري ٿو:

ڪڍي منجم قرار، هيڪاندا هٿا سنگ ۾،

گاهي گاهه فراق جي، ڪيا ڌارون ڌار،

مر جاڻان بيهار، ته ڪير ملندو ڪنهن سان.“

مطلب ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب مٿين ٻنهي لفظن

جي معنيٰ لکندي پوري بيت کي ذهن ۾ نه رکيو آهي ۽ نه ئي بيت جي

مجموعي معنيٰ کي ذهن ۾ رکيو، جيڪڏهن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

صاحب ايتري تڪليف ڪري ها ته شايد هنن لفظن جي اهڙي منفي

معنيٰ ڪونه لکي ها، بهرحال هن طرح شاھ سائين رح جي روحاني فڪر

جي تشريح گهٽ ۾ گهٽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب کي نه

جڳائي. اهڙا ڪيترائي بيت رسالي ۾ جن بيتن جي مفهوم ۽ انهن بيتن ۾ استعمال ٿيل لفظن جي معنيٰ ڪونه ڏني آهي.
سر سسئي معذوري ص: 302، هيٺين بيت جي معنيٰ ساڳي صفحي تي پڻ غلط لکي آهي:

سڌر سين سڱ ڪري، پرڪنڊين پياس،
ڪير برهمڻ، ڪن جي، ڪير جاڻي ڪيڻاس،
هوند نه سنڌ سياڻ، پر هن پرين ڪيس پڌري.

معنيٰ لکي اٿس، ”سڌر سين سڱ ڪري“ ڏاڍي سٺو پڙو ڪري، ”پرڪنڊين پياس“، پريونءَ ۾ منهنجو پير پيو، ڏورانهين ڀيڻي ۾ آءُ هليس، ڪير جاڻي ڪيڻاس = ڪيس ڪير جاڻي سڃاڻي، سنڌ = ساري سنڌ ۾، پرين = پيڙهيون، ڪيس پڌري = مون کي پڌرو ڪيو. آءُ انهيءَ ڪري پڌري ٿيس جو منهنجون پيڙهيون نڪتيون ته برهمڻ آهي، ڏويياڻي آهي، انهيءَ ڪري مون کي گهٽ ذات جاڻي ڏير ڇڏي ويا، هو ڇڏي ويا، آءُ مشهور ٿيس. ”ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي ان تشريح جو مول مقصد اهو آهي ته ڏاڍي سان پڙو ٿيو ته سسئي ڏوراهان پنڌ ڪيا، ورنه ڪيس ڪير ڪونه سڃاڻي ها ته هي برهمڻ ڪير آهي، ڪنهن جي آهي هونئن ته سنڌ ۾ به هن کي ڪونه ڄاڻي سڃاڻي ها پر هن جون پيڙهيون ظاهر ٿيون ته برهمڻ يا ڏويياڻي آهي، تنهن ڪري ڏير هن کي گهٽ ذات جي سمجهي ڇڏي ويا ۽ اهڙيءَ طرح هيءَ مشهور ٿي، جڏهن ته بيت جي وچين ست مثبت معنيٰ رکي ٿي ۽ هن بيت جي تشريح هن طرح صحيح آهي ته:

”سسئي چوي ٿي ته پنهنجو جهڙي مهان ماڻهو سان منهنجي نسبت ٿي ته مان پري پري تائين ٻين کنڊن تائين مشهور ٿيس، نه ته مون برهمڻ کي ڪير سڃاڻي ها، هونئن ته شايد سنڌ به مون کي ڪونه سڃاڻي ها پر پنهنجو جي نسبت مون کي ايندڙ پيڙهيون تائين امر ڪري ڇڏيو، مشهور ڪري ڇڏيو.“

هتي بيت جي آخري ست جي آخري اڌ حصي ”پر هن پرين ڪيس پڌري“ جي معنيٰ ٿيندي: ”پيڙهيون تائين هن امر ڪري ڇڏيس“، جيڪا ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب معنيٰ بي طرح لکي غلطي ڪئي آهي. هن طرح جي تشريح شاھ سائين رح جي مثبت ڪردارن سان ناحق

آهي، جڏهن ته سسئيءَ جا پنج ئي سر سسئي طرفان پنهنجي لاءِ واکاڻ ٿي واکاڻ آهن.

اهڙيءَ طرح سر سسئي ڪوهياري جي هڪ ٻئي بيت ص: 333 جي تشريح ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب غلط ڪئي آهي:

”ڪيئي نه ڪميٽين جيئن اوجاڳو اڃاڻ،
اساري، اهڙي پر، پيئي ڪيچين سين ڪاڻ،
ٻانهي چايو پاڻ، ٿي سڃيون راتيون سمهين.“

هن بيت جي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب تشريح لکندي لکن ٿا: ”ڪميٽين جيئن اوجاڳو= اوباش عورتون رات جو اوجاڳو ڪري ناچ ۽ ڳائڻ ڪنديون آهن.“ جڏهن ته بيت جي آخري سٽ ۾ ”ٻانهي چايو پاڻ“ معنيٰ ”پاڻ کي ٻنهي، پورهيت چوايو“ هن طرح اشارو آهي ته سسئيءَ کي پورهيت عورت سان پيٽ ڏئي شاھ صاحب چون ٿا ته سسئي ڪميٽين (ڪمي جو مونث) جيئن مطلب ته، پورهيت، ٻانهي عورت وانگر به اوجاڳو نه ڪيو. جڏهن ته تون پاڻ کي ٻانهي چوايو ۽ سڄي رات سمهين ٿي ۽ اهڙيءَ طرح ئي ته تون ڪيچين آڏو ڪاٿياري ٿي آهين پر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب هڪ پورهيت ڪردار کي گاريون ڏيندي ان کي اوباش عورت، سڄي رات نچڻ ۽ ڳائڻ وارين رندين سان تشبيهه ڏئي ٿو.

هاڻ فيصلو پڙهندڙن تي آهي ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب ڪيئن نه شاھ سائين رح جي ڪلام جي ظاهري ۽ باطني پهلوئن جو ٻيڙو ٻڌيو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ رسالي جي تحقيق ۽ ترتيب ۾ پنهنجو جيڪو سڀ کان اهم ڪارنامو قرار ڏئي ٿو اهو آهي رسالي مان ڌاريو ڪلام ڪڍڻ. هن ڏس ۾ صاحب موصوف بنا ڪنهن نوس دليل ۽ پنهنجن ئي مقرر ڪيل معيارن تي پرڪڻ کان سواءِ اٽڪل 2000 کان 2300 بيت ۽ وايون خارج ڪري ڇڏيون آهن. جڏهن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي جلد ڏهين جو ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ”شاھ جو رسالو“ جو تفصيلي ۽ بغور مطالعو ڪجي ٿو ته پتو پوي ٿو ته معيارن جي بنياد تي ڪي به ٽي سئو بيت ۽ وايون رسالي جي ڪلام مان ڌاريو ڪلام ڪري ڪڍيون ويون آهن. باقي 2000 کن بيت ۽ وايون بنا

ڪنهن سنڌ ۽ دستاويزي ثبوت ۽ بنا ڪنهن سبب ڄاڻاڻ جي صرف هيٺين مفروضن ۽ ڀانئين جي بنياد تي خارج ڪيون ويون آهن، ائين چئي ته:

(1) ”هي بيت يا وائي عام شاعريءَ جي هدايت ۽ نصيحت وارن بيتن مان آهي، تنهن ڪري لطيف سائين رحه جو نه آهي.“
(2) ”هي بيت يا وائي عام ٻولي ۽ عام خيال وارو آهي، تنهن ڪري شاھ صاحب جو نه آهي.“

- (3) ”ڀانئجي ٿو ته شاھ صاحب جي دورڪان اڳ جو آهي.“
(4) ”ڪنهن فقير يا سگهڙ جو چيل آهي.“
(5) ”سگهڙيائي واري اسلوب ۾ چيل آهي.“
(6) ”شاھ صاحب جي اسلوب کان الڳ ۽ نرالو آهي.“
(7) ”عام شاعريءَ جي مجازي موضوع وارن بيتن مان آهي.“
(8) ”عام سطح جو آهي.“
(9) ”شاھ سائين رحه کان اڳ يا پوءِ واري ٻوليءَ ۾ چيل آهي.“
(10) ”ڪنهن قصي يا ڳالھ جو بيانِي بيت آهي.“

هي ڪو علمي بحث ۽ نوس ثبوت نه آهي ۽ نه ئي انهن کي دليل چئي سگهجي ٿو. اها صرف ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي راءِ چئي سگهجي ٿي، جنهن راءِ تحت ائين چيو ويو آهي ته اهو ڪلام شاھ صاحب جو ڪونهي، اهڙيءَ طرح ڪو ٻيو ماڻهو ڪا ٻي راءِ به قائم ڪري سگهي ٿو. جيئن: ”اول الله عليهم، اعليٰ عالم جو ڏئي“ واري بيت کي علامه دائود پوٽو نئين زندگي نومبر 1953ع ”منهنجي نظر ۾ اهو بيت شاھ سائين رحه جو چيل ئي نه آهي.“ ”رسالتي جا قديم نسخا“ ۽ هن ئي بيت لاءِ ٻئي مضمون ”شاعر ۽ سگهڙ“ ۾ سبب ڏئي ٿو ته، ”ان بيت ۾ لفظي ورجاءُ کان سواءِ ۽ تڪرار کان سواءِ ڪابه خوبي نه آهي.“ ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب پڻ اهڙي راءِ ڏيندي لکي ٿو ته: ”اول الله عليهم، اعليٰ عالم جو ڏئي“ بيت شاھ صاحب جي اعليٰ شاعري جو ثبوت آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ هم آوازن، سه حرفي ڪم آندل آهي.“ (ص: 170)

مطلب ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب به علامه دائود پوٽي واري راءِ جي حمايت ڪندي نظر اچي ٿو ۽ بيت جي معنيٰ ۽ مفهوم کي نظر انداز ڪيو ويو آهي، جيڪا هن بيت جي بنيادي خوبي آهي پر ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ بيت کي ڌاريو ڪلام نه چيو آهي، اهڙيءَ طرح سر

پورب جي وائي ”ڪو ڪان ڪان ڪندا، وهاڻيءَ وٽن ۾“ غلام محمد شاهواڻي هن وائيءَ لاءِ لفظ ”واهيائ“ لکي رد ڪري ڇڏيو. بعد ۾ ڪلياڻ آڏواڻي ۽ علامه آءِ آءِ قاضي به پنهنجي رسالي ۾ شامل نه ڪئي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب سر ٻروو ۾ شاھ سائين جي ڪلام طور هن وائيءَ کي لکيو آهي. (ص: 188)

هن حقيقت کان انڪار نٿو ڪري سگهجي ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب پهريون رسالي جو محقق آهي، جنهن رسالي ۾ لطيفي ۽ غير لطيفي ڪلام کي پرکڻ لاءِ ناقص ۽ نامڪمل ٿي سمي پر معيار مقرر ڪيا آهن، جيئن:

- 1- رسالن جي تعداد جو معيار.
- 2- رسالن جي قدامت جو معيار.
- 3- رسالن جي پيٽ جو معيار.
- 4- ٻوليءَ جو معيار.
- 5- شاعريءَ جو معيار.
- 6- بيان جو معيار.
- 7- معنيٰ جو معيار.
- 8- اعليٰ فھر ۽ فڪر جو معيار.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي مقرر ڪيل رسالي جي ڪلام جي پرک جي اٺن معيارن سان ٻانهون خان شيخ چئن معيارن کي رد ڪندي صرف پهرين چئن معيارن تحت رسالي جي ڪلام جي پرک ڪرڻ تي زور ڏنو آهي. اهڙو اظهار صاحب موصوف پنهنجي ڪتاب ”شاھ جو رسالو شاھ جو ڪلام“ تي تنقيدي جائزو پيش ڪندي ڪيو آهي. هن ڪتاب جا ڪجهه ٽڪرا هن طرح آهن: ”شاھ سائين رح جا ابتدائي قلمي رسالا معتبر آهن، ڇاڪاڻ ته انهن رسالن ۾ ڌاريو ڪلام گهٽ هوندو ۽ ان کان اڳ وارن شاعرن سان پيٽو آسان به هوندو يا اڳ وارن شاعرن جي ڪلام ۾ شامل هوندو، جهڙوڪ: قاضي قادن، شاھ ڪريم بلڙي وارو ۽ لطف الله قادري.“ مطلب ته پراڻن قلمي نسخن کي شاھ جي ڪلام جي پرک، بهتر پڙهڻين ۽ ستن جو تعداد طءُ ڪرڻ ۽ مستند ثبوت مڃڻ گهرجي پر سوال ٿو پيدا ٿئي ته ڇا سڀ جا سڀ قلمي نسخا موجود آهن ۽ ڪنهن موڙ تي بچيري وارن سيدن جي قلمي نسخي جهڙو نسخو سامهون اچي ته پوءِ تحقيق جو تسلسل بگڙي سگهي ٿو، هي اهو معتبر ۽ آڳاٽو قلمي

نسخو آهي. جنهن جي ابتدائي صفحي تي 1202 هجري واضح طور تي لکيل آهي، جنهن جو جائزو خود ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب پنهنجين اکين سان ڪيترن ئي سجاو ماڻهن جي موجودگيءَ ۾ وٺي چڪو آهي. هن ئي رسالي ۾ ڪيترائي اهڙا بيت موجود آهن، جيڪي ڪنهن به چاڀي يا قلمي نسخي ۾ هن مهل تائين سامهون نه آيا آهن. جيئن ”حسن حبيب جو“ واري سڳر جا 25 بيت موجود آهن. هن کان پهرين هن سڳر جا صرف ٻه بيت محمد سومار شيخ جي ڪتاب ”شاه جا گم ٿيل بيت“ ۾ ملن ٿا ۽ هندستان جي ڪيترن ئي علائقن ۾ اهڙن قديم قلمي نسخن جي هئڻ جي حقيقت به وقفي وقفي سان سامهون ايندي رهي آهي ۽ ان کان علاوه الهداد جنجهي وارو گنج جيڪو ميهار فقير وارو چيو وڃي ٿو ۽ ڀٽ شاه درگاه وارو گنج پڻ 1994ع جي ڏهاڪي تائين عام کان اوجھل رهيو ته پوءِ رسالن جي تعداد واري معيار کي تنقيدي اصولن تحت ڪيئن ٿو سند يا معيار مقرر ڪري سگهجي.

قديم ۽ اوائلي رسالن ۾ موجود ڪلام جي پرک متعلق ٻانهون خان لکي ٿو ته: ”خود ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب جي بقول ته شاه صاحب جي يا شاه صاحب جي حاضريءَ ۾ ڪلام کان سواءِ ٻيو ٻڌل ڪلام فقيرن رسالي ۾ شامل ڪرڻ مناسب نه سمجهيو.“ هن راءِ کي مدنظر رکندي چئي سگهجي ٿو ته شاه سائين رح جو حاضريءَ وارو ڪلام اهو آهي جيڪو شاه سائين جي دور کان اڳ جي شاعرن چيو ۽ اهڙي ڪلام مان اڪثر بيتن جي نشاندهي آسانيءَ سان ڪري سگهجي ٿي. ڇاڪاڻ ته ڪن شاعرن جي ڪلام جا مجموعا شاه سائين رح کان اڳ لکيل آهن ۽ انهن سان پيٽي سگهجي ٿو يا ڪن جا نالا شاه سائين جي رسالي ۾ موجود آهن. هن ڏس ۾ گنج ڀٽ شريف وارو ۽ بچيريءَ وارو قلمي نسخو مددگار ثابت ٿيندا. پر ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب متين دليلن کي پاسي تي رکندي جن بيتن کي پاڻ پهرين غير نصيح ۽ غير معياري قرار ڏنو هو، انهن کي بعد ۾ معياري متن ۾ درج ڪيو ويو آهي ۽ جيڪو ڪلام هن مهل تائين شايع ٿيل جلدن ۾ معياري ڪلام طور درج ڪيو ويو آهي، انهن مان ڪي بيت ۽ وايون ڌاريو ڪلام ڪري ڪڍيون ويون آهن، جڏهن ته ڪجهه بيتن مان جيڪي ساڳي هڪڙي معيار جا آهن، انهن ۾ ڪن کي شاه جو ڪلام ته ڪن کي ڌاريو ڪلام ليکيو ويو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي هن مونجهاري ۽ ٻئي معيار جو پتو/ معلومات سندس ڏهن جلدن، رسالي جي ڪلام (ڌارئي ڪلام جو جلد) ۽ رسالي جي تفصيلي مطالعي مان ٿيندو، ڪڏهن ڪڏهن ته بنا سبب جي ڪن بيتن کي ڌاريو قرار ڏنو ويو آهي ۽ ڪڏهن ڪڏهن وري رسالن جي قدامت واري معيار جي نفی ڪئي وئي آهي. اهڙي قسم جي راءِ ٻانهون خان پنهنجي ڪتاب جي صفحي: 10 تي ڏني آهي ته:

”ٻين معيارن کي پاسي تي رکي بيت جي ٻولي ۽ اصولي بيان تي پاڙيندي چيو ويو آهي ته هي بيت شاھ سائين جي دور کان اڳ جو آهي ۽ ان معنيٰ وارا بيت ميان شاھ ڪريم رح جي ڪلام ۾ موجود آهن ۽ غالبن هي بيت شاھ ڪريم جو آهي. ائين پڻ ٿي سگهي ٿو ته هي بيت قاضي قادن جو هجي.“

هتي ڊاڪٽر بلوچ صاحب خود ٻن رايين جي مونجهاري جو شڪار آهي ۽ جڏهن ته فيصلو هڪ طرف هڻڻ گهرجي، مطلب ته ڊاڪٽر صاحب ڪٿي ڪٿي پنهنجي مقرر ڪيل معيارن کي به ڪتب نه آڻيندي پنهنجي دليل کي ”غالبن ائين پڻ ٿي سگهي ٿو.“ ۽ ”هجي“ جهڙا لفظ ڏئي ڪمزور ڪري ٿو، اهڙا لفظ تحقيقي عمل ۾ سند جو درجو نٿا رکن، اهڙيءَ طرح بنا پرک جي ڪنهن بيت کي سڪ ۽ محبت جو عامي بيت چئي رد ڪرڻ جي سند به موجود نه آهي، ۽ اهو چئي ته اهو بيت ڪنهن فقير چئي ان ۾ لطيف سائين جو نالو وڌو ۽ هن بنياد تي بيت خارج ڪرڻ عقلمندي نه آهي.“

اهڙي طرح ڊاڪٽر بلوچ صاحب سرسارنگ جي طويل بيتن، جنهن ۾ مينهن کان پوءِ عوام ۾ خوشيءَ جي منظرنگاري تمام سمڻي ڪيل آهي، کي محض بياني بيت چئي بنا سند جي ڪنهن نامعلوم سگهڙ سان منسوب ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي جيڪو صحيح نه آهي ۽ ڪجهه اهڙا بيت وري رسالي ۾ شامل به ٿيل آهن، جيئن جلد: 10 رسالي جو ڪلام، ص: 183، فصل پهرين جو بيت نمبر 4 ۽ هڪ وائي ”متمنجي سيد سارهندو“ ۽ فصل 3 جا 1 ۽ 2 نمبر بيت، فصل 4 جا بيت نمبر 4، 7 ۽ 9 ۽ وائي، ”سارنگ سانوڻ لايو“ جڏهن ته اهڙا طويل (بيت ۽ وايون) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب واري رسالي ۾ داستان ٽيون جي سيريل نمبر 12 ۽ 15 تي هن فصل جي آخري وائي ۽ داستان نمبر 3 جي سيريل

نمبر 22، 23 جا بيت ۽ وائي رسالي ۾ شاه جو ڪلام طور رکيا ويا آهن. صرف اهو چوڻ ته هي بيت ڪنهن فقير چيو آهي، ڪافي نه آهي. ڪا سند پيش ڪرڻ تحقيق ۽ تنقيد جي ضرورت آهي، جڏهن ته ساڳئي معيار جا بيت ڪڏهن هن طرف ته ڪڏهن هن طرف ڪيا ويا آهن. اهڙيءَ طرح ڪڏهن ته ڪن بيتن جي سڳري جن ۾ پهرين ست يا آخري ست ۾ ورجاءُ آهي ته انهن مان ڪن بيتن کي شاه جو ڪلام ته ڪن کي غير لطيفي ڪلام سڏيو ويو آهي.

شايد ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب، لطيف سائين جي هن شاعراڻي فن جي فني ستاءُ جي اهميت سمجھڻ ۾ ناڪام رهيو آهي، ٻي صورت ۾ کيس ائين نه ڪرڻ جڳائي، جڏهن ته هي وري وري ورجائڻ واري سٺي ورجيس شاه صاحب جي اڳ جي ڪلاسيڪي شاعرن ۾ به جزوي طور موجود آهي ۽ شاه صاحب هن کي نمايان ڪيو آهي ۽ هن قسم جي ورجاءُ جو مطلب معنويت ۽ نفسياتي ڪيفيت جي تاڪيد ۽ گهرائيءَ جي تاڪيد ڪرڻ آهي. ڪيترائي بيت آهن جن مان ڪنهن بيت جي پهرين ست جو پهريون فقرو يا بند، ان بيت کان اڳ واري بيت جي آخري ست جي پهرين يا پوئين بند سان سلهاڙيل يا قطاريل آهي ته اهڙن بيتن جي سڳري مان ڪن کي شاه جو ڪلام ته ڪن بيتن کي ڌاريو ڪلام سڏيو ويو آهي. هي به اڪيائي ۽ منجهيل دماغ به صحيح نه آهي.

ٻانهون خان پنهنجي راءِ ڏيندي لکيو آهي ته، 1210 هجريءَ کان اڳ لکيل شاه جي رسالي ۾ درج ٿيل ڪلام جيڪڏهن مٿي ذڪر ڪيل شاعرن جي بياض ۾ به آهي ته به ان بنياد تي ان ڪلام کي انهن شاعرن سان منسوب ڪرڻ صحيح نه آهي. انهن شاعرن جي بياض ۾ لکيل ڪلام جيڪڏهن هو به 1210 هجريءَ کان اڳ لکيل شاه جي رسالن ۾ موجود جهڙو آهي ته بي ڌڙڪ ائين چئبو ته شاه سائين جو ڪلام آهي. جيڪڏهن شاه صاحب جي مذڪوره رسالن ۾ درج ڪلام جي ڪجهه قدر مشابيه آهي ته اهو ڪلام پنهنجن وڏن معاصرن جي ڪلام کان متاثر ٿي چيو آهي. ۽ انهن شاعرن جي ڪلام جي نسبت جيڪي شاه صاحب رح کان ننڍا هئا يا پوءِ جي دور جا هئا ته، انهن جي بياض ۾ داخل ڪلام جي متعلق چئبو ته انهن شاعرن شاه صاحب رح کان متاثر ٿي اهو ڪلام چيو آهي.

پران جي باوجود به ان قسم جي ڪجهه ڪلام کي ڌاريو ڪلام لکيو ويو آهي. مٿين بحث مان پانمون خان جي راءِ جو مول مقصد اهو ٿو بيمئي ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب رسالي مان جن 2300 بيتن کي ڌاريو ڪلام قرار ڏنو آهي، انهن بيتن مان گهڻائي بيت بنا ڪنهن نوس دليل ۽ سند جي خارج ڪيا ويا آهن ۽ اهڙي ئي قسم جي راءِ ڊاڪٽر گر بخشاڻي طرفان خارج ڪيل 1000 بيتن لاءِ پيرومل، مرزا قليچ بيگ ۽ ان وقت جي ٻين محققن ۽ نقادن ڏني هئي. پانمون خان صرف ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب واري رسالي ۾ ٿيل ٻوليءَ جي صورتخطي، تلفظ، ستن ۽ لفظن جي سٽاءِ ۾ ڀڃ گهڙ، معنيٰ ۽ تشريح تي به بحث ڪري ها ته پوءِ شايد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي ترتيب ڏنل رسالي جا اڃا ڪي انيڪ عيب عيان ٿيڻ جو امڪان آهي.

”يلي ٻول ٻاٻيها، ٽئي ٽول سرياءِ،
هيٺ جر مٿي مڃر، پاسي پرين سندا،
مون جئين جي هوت ويا، ته هوند نه ٻولين ٻاٻيها.“

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب لوڪ ادب جي سميٽڙ ۾ جيڪا جفاڪشي ڪئي آهي ۽ ٻوليءَ جي ارتقا ۽ تاريخ تي جيڪا تحقيق ڪئي آهي، ان کي مدنظر رکندي ڪم از ڪم اها اميد هن شخص مان نه هئي ته سنڌي ٻوليءَ جي تلفظ ۽ صورتخطيءَ ۾ به ايڏو بگاڙ آڻيندو. حقيقت ۾ سنڌي ٻولي صدين جو ڊگهو سفر ڪري جڏهن جديد لساني اصولن جي سرحد کي پهتي ته اسان جي پنهنجن محققن ۽ ماهرن جيڪا وڌڻ ڪئي آهي، سا ناقابل برداشت ۽ ناقابل معافي آهي. دنيا جي ٻولين جي ارتقائي سفر تي نظر وجهجي ته معلوم ٿيندو ته ٻوليءَ جي تاريخ يا ارتقا اصل ۾ ٻوليءَ جي تبديل ٿيڻ جي تاريخ، ٻوليءَ جو ارتقائي سفر آهي ۽ ٻوليءَ ۾ تبديل ٿيڻ جو بنياد وري ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ آڻيندا آهن. ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ وري ڪنهن نه ڪنهن علائقي جي مجموعي رهڻي ڪهڻي، ڳالهه بولندڙ، ڪرت ڪار ۽ رسم رواج جي مڪمل تصوير آهن، مطلب ته ٻولي ۽ ساهت پاڻ ۾ ڳنڍيل آهن. سنڌي نهايت وسيع ٻولي آهي. سري جا لفظ هڪڙا، وچولي جا ٻيا، لاڙ جا اڃا به مختلف ۽ ٿر جا لفظ وري سڀ کان الڳ. واپارين، ڪاسبين، حڪيمن وٽ لفظ ۽ اصطلاح وري پنهنجا، پيارين وٽ وري سوين شيون،

پهراڙيءَ ۾ وڻ تر، گاهه، ٻوٽا، گل ڦل، ڌڻ، مال، جانور ۽ ڪرت ڪار جا اوزار ۽ آواز الڳ الڳ. سڀ کان اهم حقيقت ته شاه سائين جي رسالي ۾ ته سڀني جھانن جي شين جا نالا، ڪيفيتن جو اظهار ڪندڙ لفظ ۽ تجنيس حرفي (Alliteration) جي ته ڪا حد ئي نه آهي، ايتري ته انگريزي، عربي، فارسي، اردو ۽ هندي ٻولين ۾ به نه آهي.

شاه سائين رح جي رسالي جي ٻولي خود ڄاڻائي ٿي ته سنڌيءَ ۾ لفظن جي ڪمي ڪانمي، سنڌي انهن سڌريل ٻولين مان هڪ آهي. جيڪا اڄ تائين پنهنجون ڪيتريون اهڙيون بنيادي آڳاٽيون نشانين قائم ڪيو بيٺي آهي، جيڪي ٻين ڏيهي آريه ٻولين ۾ ڪينهن. تنهن ڪري سنڌي ٻوليءَ جو درجوه انهن کان مٿي ليڪجي ٿو. جڏهن 1853ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جي الف ب جي صورتخطي تي عملي طور سڌاري جو وقت آيو ته شاه جو رسالو جيڪو ابوالحسن واري سنڌيءَ ۾ لکيل هو، سو هن عملي تجزيي ۽ تجربي جي بنياد طور چونڊيو ويو ۽ ٻوليءَ جي سڀني آوازن کي صورت ڏيڻ لاءِ اڳ واري صورتخطي کي سڌاري ڪوٽ پوري ڪئي وئي ۽ ائين ڪرڻ سان ٻوليءَ جا اهڙا آواز ۽ تلفظ جيڪي صحيح ۽ مڪمل عڪاسي ۽ اظهار ڪندڙ صورتخطي نه هئڻ سبب مونجهاري جو سبب هئا، سي پنهنجي انفراديت سان لڪجڻ ۾ آيا، جيئن اڳ ”ب“ کي ”پ“، ”پ“ ۽ ”پ“ لاءِ لکڻ ۾ استعمال ڪيو ويندو هو ۽ پڙهڻ وقت جملي جي معنيٰ ۽ مفهوم تلفظ مطابق پڙهيو ويندو هو ۽ ”ن“ کي ”ت“، ”ت“ ۽ ”ن“ لاءِ استعمال ڪيو ويندو هو. اهڙيءَ طرح ”ڪ“ کي ”گ“، ”گ“ ۽ ”گ“ لاءِ استعمال ڪيو ويندو هو. وري ”ڌ“ ۽ ”ڌ“ کي ”ڌ“، ”ڌ“، ”ڌ“ ۽ ”ڌ“ لاءِ لکيو ويندو هو. ساڳيءَ طرح ”ح“، ”ج“، ”خ“ کي پڻ ”چ“، ”چ“، ”چ“ ۽ ”چ“ لاءِ لکيو ويندو هو. مطلب ته، آواز يا تلفظ هئا، پر هر هڪ آواز جي الڳ صورت يا صورتخطي نه هئي. پر 1853ع کان پوءِ اهڙا مونجهارا نئين صورتخطي اچڻ سبب حل ٿي ويا. ايڏي انقلابي سڌاري باوجود اڃا به ڪي مخصوص آواز صورتخطي کان محروم رهيا ۽ صدين کان مروج انهن آوازن کي انهن سان سڀ کان وڌيڪ ويجهي نسبت رکندڙ آوازن واري صورت سان واپيل رهڻ ڏنو ويو. هن جو سبب اهو هو ته اهڙا منفرد آواز سنڌ جو گهڻو تڻو عام ماڻهو مفهوم ۽ معنيٰ جي نسبت سان اُچاريندو رهيو ۽ اڄ تائين سنڌي ٻوليءَ جي آوازن جي اها آڳاٽي ۽ بنيادي خصوصيت قائم آهي، پر صرف لاڙ جي علائقي ۽ انهن ماڻهن وٽ، جن

جي روزمره جي ڳالهه بولم تي ٻين ڏيئي آريه بولين جو اثر آهي. اهي اهڙا اچار ڪونه ٿا ڪڍي سگهن. هن جو مطلب اهو هرگز نه هئڻ گهرجي ته انهن ٻوليءَ جي علائقائي لهجن سبب سنڌي ٻوليءَ جي خمير، آسودگي ۽ بنيادي خاصيت کي بگاڙيو وڃي. جيئن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب پنهنجي ترتيب ڏنل شاه جي رسالي ۾ ڪيترن ئي لفظن جي صورتخطي بگاڙي لکي آهي. هيٺ ڏنل چارٽ ۾ اصل صورتخطيءَ وارا لفظ ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب طرفان بگاڙيل صورتخطيءَ جي پيٽ ڏجي ٿي:

چارٽ

اصل صورتخطي	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب طرفان بگاڙيل صورتخطي
1. مانڊي	مانڊريءَ: بيت: 1 صفحو: 139
2. منڊ	مندڙ: بيت: 2 صفحو: 139
3. ڊيڙا	ڊريڙا: بيت: 8 صفحو: 156
4. ڊيڙيون	ڊريڙيون: بيت: 16 صفحو: 156
5. ست	سٿر: بيت 2 ۽ 7.4 صفحو: 162
6. ستون	سترون: بيت: 10 صفحو: 163
7. وٽ. وٽ	وٿر، وٿر: بيت 19. 23 صفحو: 169. 168
8. چنڊ	چنڊڙ: بيت 6 کان 23 صفحو: 176. 174
9. سمنڊ	سمونڊڙ: بيت: 21 صفحو: 200. 199
10. لوڻ	لونڙ: بيت: 13 صفحو: 203
11. سامونڊي	سامونڊري: بيت: 6 صفحو: 206
12. سامونڊڪو	سامونڊريڪو: بيت: 7 صفحو: 217
13. سنڍ	سندڙ: بيت: 16 صفحو: 229
14. لڊوڻياڙ	لودڙ لڊوڻو: وائي صفحو: 371
15. چٽاڻو	چٽراڻو: بيت: 15 صفحو: 378
16. ڊاڪون	ڊراڪون: بيت: 19 صفحو: 378
17. وڏوڙين	وڏوڙين: بيت: 2 صفحو: 379
18. چٽن	چٽرن: بيت: 11 صفحو: 379
19. مٽ	مٿر: بيت: 6 صفحو: 392
20. سٿندي	سٿيندسين: بيت: 7 صفحو: 426

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب طرفان رسالي ۾ ٻوليءَ جي

تلفظ ۽ صورتخطيءَ جو هن طرح بگاڙ نهايت مُنجهائيندڙ آهي. هڪ ته ايندڙ نسل ڊاڪٽر بلوچ صاحب واري بگڙيل ٻولي سگهڻ کان پوءِ هن کان اڳ جي ڪتابن ۾ لکيل انهن لفظن کي ڪيئن اڇاريندا ۽ جڏهن صحيح پڙهڻي نه بيمندي ته پوءِ ايڏي ساري ادبي خزاني جي روح کي سمجهڻ ۾ غلطي ڪندا ۽ ساڳئي وقت اهو به مسئلو آهي ته هاڻوڪو نسل اهڙا لفظ جن ۾ ”ر“ ساڪن آهي، ان کي ڪيئن پڙهندو؟

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب کي خود هن حقيقت جو علم هوندو ته مٿي بيان ڪيل لفظن جو تلفظ جيڪو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب ڏنو آهي، سو ڪڇي، ڍاٽڪي، مارواڙي، ڪاٺياواڙي ٻولين ۽ اُن کان به اڳ سنسڪرت ٻوليءَ جا لفظ آهن ۽ انهن اُچارن ۽ صورتخطيءَ کي هروڀرو سنڌي ٻوليءَ ۾ تـنـيـٺ ۽ مڙهڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي. سڃاڻ ماڻهو پنهنجي ٻوليءَ جي ادبي سرمائي کي ڪڏهن به ائين بي درديءَ سان تباهه ٿيڻ نه ڏيندا آهن.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي بگاڙيل ٻوليءَ لاءِ هتي پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“ مان انهن لفظن جو سنڌ جي ٻين علائقن لهجن ۽ سنسڪرت سان ويجهڙائي ثابت ڪرڻ لاءِ هڪ حوالو ڏجي ٿو: (ص: 142)، ”ڏيپلي تعلقي جا ميمڻ اصل نٿي ننگر ۾ رهندا هئا ۽ سوڍن جي صاحبي ۾ هن پاسي (لاڙ) اچي رهيا، لاڙ جي ماڻهن وانگر ”ه“ جو اچار ڪونه ڪن.“ ”ر“ ۽ ”ڙ“ جي تفاوت جي به گهڻي سڌ ڪانه پوندي اٿن، تنهن ڪري جهڙو، تهڙو ۽ ڪهڙو بدران چون ”جيرو“، ”ڪيرو“، تر جا هندو، مينگهواڙ ۽ ٻيا ”هائو“ بدران اڪثر چون ”هوئي“، ڏيپلي جي ميمڻ کي ”ه“ اڪثر ڪونه اچي، تنهن ڪري ”هائو“ لفظ ڪونه چون پر ٿڙيءَ مان ٿورو ڪنجهارو جهڙو آواز (ان) ڪندا آهن. تر جا ڪتري، لهاڻا، مينگهواڙ وغيره ”منڊي“، بدران ”منڊري“ پٽ بدران ”پٿر“ ۽ ”گيت“ جي بدران ”ڪيتر“ چوندا آهن، جنهن ڪري چئبو ته سندن اچار سنسڪرت کي گهڻو ويجهما آهن.“

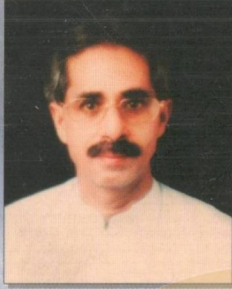
هن حوالي کان علاوه پيرومل مهرچند آڏواڻي ساڳئي ڪتاب جي صفحي: 156 تي لاسي جون علحديون ڳالهيون ”عنوان هيٺ لکي ٿو ته: ”منڊي“ بدران پاڻ چون ”منڊي“، اهڙيءَ طرح ”ٺ“ بدران ”ڇ“ چون ٿا پر ”ڇ“ بدران چون ”تو“، اهي ڳالهيون ڳڻي چئبو ته ٻوليءَ جو اصلوڪو ۽ سچو پڇو خزانو اهي نج سنڌي لفظ آهن. ڪي سنڌي لفظ ٻين ڏيهي

ٻولين ۾ به عام آهن، پر اسان جا اچارئي علحدہ انهن اچارن مان پريان
 ئي پروڙي سگهيو آهي، ته اها آهي اسان جي مادري زبان...“ (ص: 171)
 هن ڳالھ کي وڌائيندي ڪتاب جي صفحي: 202 تي پيرومل مهر چند
 آڏواڻي لکي ٿو ته: ”ت، ڊ، ڍ، مغزجي اچار وارا اکر آهن. انهن ۾ ٿورو ”ر“
 جو اچار سمايل آهي، حقيقت ۾ ٻٽا اکر آهن. جهڙوڪ سنسڪرت ”تامر“
 ”تامون“، ”پتر“، ”پت“، ”متر“، ”مت“ ۽ ”چتر“، ”چت“، ائين ٿورين حالتن
 ۾ ”ت“ ۽ ”ر“ ملي ”ت“ ٿيا آهن. ”جنتر“، ”جند“ ۽ ”منتر“، ”مند“، ائين
 ٿورين حالتن ۾ ”ت“ ۽ ”ر“ ملي ”ڊ“ ٿيا آهن. نه ته عام طرح ”د“ ۽ ”ر“ ملي
 ”ڊ“ ٿين ٿا. جهڙوڪ ”ڊيگھ“، ”ڊگھو“، ”سمندر“، ”سمند“ ۽ ”اندرل“
 ”اندل“...

Gul Hayat Institute

لطيفي عشق سان سرشار

سليم ڀٽو سان جيتوڻيڪ ممنونجو ڪو گهڻو پراڻو تعلق ڪونهي پر ٿورڙي وقت ۾ ساڻس جيڪا ويجهڙائي ٿي وئي آهي ان جو وڏو سبب سندس لطيف سائينءَ سان عشق آهي. ها! لطيف سائينءَ سان سندس عشق تمام وڏو حوالو ۽ سڃاڻپ آهي. اهو ئي سبب آهي جو سندس لکڻ جو محور لطيف سائين جو فڪر آهي. هو انهيءَ عشق کانسواءِ پاڻ کي نامڪمل ٿو سمجهي. ممنونجي نظر ۾ سليم ڀٽو لطيفي اهڙو تخليقڪار آهي، جيڪو پنهنجي نالي

سان گڏ ڪي اعزاز ڳنڍڻ بجاءِ سچ کي سچ ۽ ڪوڙ کي ڪوڙ ثابت ڪرڻ لاءِ مسلسل جاکوڙ ۾ رهيو آهي. سليم ڀٽو لطيفي سنڌي سماج جي سميوگي سوچن، احساسن، امنگن، تجربن، مشاهدن، اميدن ۽ امڪانن جو ترجمان آهي. هو سنڌي قوم جو هڪ اهڙو فرد آهي جيڪو پنهنجو قومي ۽ ثقافتي تشخص ڪڏهن ۽ ڪنهن به قيمت تي وڃائڻ لاءِ تيار ناهي. سندس هر سوچ ۽ عمل جي پس منظر ۾ فقط سنڌ جي تاريخي تسلسل جي سٺي نموني جاري رهڻ جون تمناون آهن. پر گڏوگڏ شين، حالتن ۽ واقعن کي منطقي نموني ڏسندي هن جي سڀ کان وڏي ڪمٽيٽ انسان دوستيءَ سان پڻ آهي.

سليم ڀٽو جي هر لکڻيءَ ۾ احساسن جو مڌ اوڻيل آهي، هو پنهنجن جذبن ۽ خيالن جو اظهار انتهائي گهراڻي، چٽائي ۽ بي ڊپائي سان ڪري ٿو. هو اها ڳالهه قطعي نٿو سوچي ته سندس اختيار ڪيل موقف لاءِ ٻيا ڇا ٿا سوچين. هو منافقت کان پري ڀڄندڙ ۽ لطيفي عشق سان سرشار منفرد ليکڪ آهي. سندس محنت تعريف جوڳي آهي. هو هن وقت تائين 18 ڪتاب لکي چڪو آهي. جن ۾ شاهه جي شاعري جو جديد فڪر، لطيفي لات جا ذات ڏئي، Shah Abdul Latif A Star just before the Dawn, "Horizons of Shah

"Abdul Latif's poetry", شاهه جي سرن جو سچ، حقيقت هن حال جي (چار حصا)، لات جا لطيف جي، اسان جو شاهه لطيف 5 حصا، ههڙا سڀڻ سڏين، قدر ڪيميا ان جو، شاهه جو رسالو (نوان لٽل بيت) جي سمجڻ ۽ ڏير نظر ڪتاب شامل آهن. سليم ڀٽو لطيفي شاهه سائينءَ جي حوالي سان جيڪو به ڪم ڪيو آهي، ان ۾ سندس نه ته ڪوانفرادي مفاد آهي ۽ نه ئي نالي جي بڪ. هن جيڪو ڪم ڪيو آهي اهو محبت جي رنگ ۾ ڪيو آهي. هو شاهه سائينءَ سان انتها درجي جي عقيدت رکي ٿو، جنهن کي لفظن جي ساهميءَ ۾ ٿوري نٿو سگهجي. سليم ڀٽو لطيفي پنهنجي هڙان وڙان جيڪو پيار جو پورهيو ڪيو آهي اهو لڪ لهڻي. سندس اها محنت ڪڏهن به رائيگان نه ويندي. کيس جس ڏيندي اها اميد ڪجي ٿي ته لطيف سائينءَ جي حوالي سان سندس اها جاکوڙ اڳ کان اڳري رهندي.

— مرتضيٰ سيال